

349.49(1)

A CSANÁDI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE

(1552—1608)

ÍRTA:

JUHÁSZ KÁLMÁN

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Jog- és Közigazgatástudományi Kar Könyvtára	
Lelt. napló: 3804/1	Lez.:
976.443 csoport:	szám:

MAKÓ, 1935.

NYOMATOTT A MAKÓI KÖNYVNYOMDÁBAN — 6176

Ára 12 pengő.

A CSANÁDI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE

(1552—1608)

ÍRTA:

JUHÁSZ KÁLMÁN

MAKÓ, 1935.

NYOMATOTT A MAKOI KÖNYVNYOMDÁBAN — 6176

Közállapotok.

I. Az egyházmegye török uralom alá jutása (1552.) — A püspökök helyzete. — Lelki hatalmuk gyakorlása. — Földesúri jogaik. — Kolostorok, plébániák pusztulása. — II. Kereszt és félhold. III. Közigazgatás. — IV. Közteherviselés. — V. Birtokviszonyok. — VI. A latin kereszténység megfogyatkozása. — VII. Gazdasági élet.

I.

Atörök hódoltság teljesen felborította az egyházmegye régi állapotait. A XVI. század három első püspöke erőszakos halállal fejezte be életét. *Csáky Miklóst* (1500—14) a parasztlázadáskor karóba húzták, *Csaholy Ferenc* (1514—26) és *Musinaí Gerván János* (1526—29) csatatéren estek el. Utánuk Zápolyai János király olasz diplomatája, *Giovanni Bonzagno*, viselte a püspöki címet. Halála után mindkét király, Ferdinánd is, Zápolyai is, nevezett ki püspököt: *Ugody Ferencet*, illetve *Héderfáji Barlabássy Jánost*.¹ Püspöki jogosítványuk azonban egy évtizeden át a püspöki cím viselésére szorítkozott, mert a püspök helyét valóságban *Frater György* foglalta el, ki mint főpásztor, hadvezér, államférfi és első miniszter az egész egyházi és világi kormány gyeplőjét kezében tartotta. Az ő lángelméje még visszatarthatta a törököt a püspökség pusztításától, de meggyilkoltatása (1551 december 17) után a szultán ezt az országrészt magának követelte.

Hadai már két hónap múlva, 1552 február végével, elfoglalták *Szegedet*, június végén, rövid ostrom után *Temesvárt*, majd *Líppát*. E szomorú sorsban részesült *Csanád* püspöki

¹ Adalékok Délmagyarország archontológiájához. *Történelmi és Régészeti Értesítő*. Temesvár, 1916. 117—121.

város is, mely régi fényét és jelentőségét sohasem nyerte vissza. Sorra meghódoltak azután *Arad, Solymos, Karánsebes* és az egyházmegye többi megerősített helyei: *Mezősomlyó, Gyarmat, Csákvár, Versec, Miháld, Pozaczin, Keve, Horom*. A püspökségnek a Marostól délre eső része, rövid három hónap alatt a padisah uralma alá került.² E harcokban elpusztultak a levéltárak és velük a jogszokások és a történelem százados emlékei. Midőn Ferdinánd király 1552 március 10-én *Szegedi Györgynek* adományozta a maroselvi főesperességet, utóbbi már csak pusztá cím volt.³

Bekövetkezett az egyházmegye legsötétebb korszaka, a katasztrófák és szerencsétlenségek kora, telve gyilkossággal, éhséggel, inséggel, gyalázattal, rabsággal, kétségbeeséssel. Kimondhatatlan kínos volt a püspökség területén élő nemzedék sorsa. Máskor is sújtották kemény csapások az egyházmegyét, de a gyász napjait néha mégis félbeszakították az öröm, a lelkesültség és az emelkedettség órái. Szent-Gellért hagyatékának örökösei mindannyiszor eltakarítják a romokat és helyükre új köveket hordva, felépítik a ledöntött és megszent-ségtelenített oltárokat, mire az egyházmegye mint a phönix-madár, megifjodva támadt fel hamvaiból. A hódoltság nemzedékeit azonban nem kecsegtette a jobb idők hajnalhasadásának reménye.

Főpásztorai távol nyájuktól bolyongtak. Hivataluk a valóságban szünetelt. Alig maradt belőle más, mint neve. Az egyházmegyétől megfosztott és más működési körben munkálkodó püspökök joghatósága csaknem olyan volt, mint az „*in partibus infidelium*“, „a hitetlenek országában“ fekvő egyházmegyék püspökeié és be kellett érniök a prépostságnak vagy káptalani stallum javadalmával, melyet püspöki címük

² A politikai történet részletezésébe itt nem bocsátkozhatunk. Ezt azonban tárgyalják a *Temesi Bánságról* szóló németnyelvű művek (*Griselini, Schwieker, Böhm, Wettel*), a püspökség területén fekvő vármegyék monográfiái, (*Bárány, Torontál, Temes vm. tört., úgyszintén a „Magyarország vármegyéi és városai“ c. gyűjteményben* megjelent *Torontál és Temes vm. tört., továbbá Borovszky, Csanád vm. tört., Márki, Arad vm. tört., Pesty, Krassó vm. és A szörényi Bánság*), ezenkívül *Magyarország történetével* foglalkozó munkák.

³ *Collectio Hevenesiana* 60,220. (A budapesti egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében.)

mellett betöltöttek. Többnyire, mint esztergomi kanonokok, Nagyszombatban tartózkodtak, miután e káptalan eredeti székhelye, Esztergom, 1543 óta szintén török járom alatt állott.

Az apostoli szentszék, nem ismerve a viszonyokat, az oszmán uralom kezdetén, egyre sarkalta őket székhelyükre való visszatérésre.⁴ Később⁵ a Belgrádba áthelyezett szemendriai püspök alá rendelte az egyházmegye híveit.⁶ Ezenkívül külön apostoli adminisztrátorok kinevezésével is iparkodott a lelkipásztorkodás nehézségeivel megküzdeni, de anélkül, hogy ezzel a püspökök illuzoriussá vált jogait érintette volna.⁷

Pápai megerősítésüket késleltette, sőt nem ritkán meg-hiusította a királyi kegyúri jognak ellentétes értelmezése. A pápai felfogás szerint ugyanis a világi uralkodót a prezentálás, a pápát pedig a kinevezés joga illette meg;⁸ a Habsburg-uralkodók viszont maguknak vindikálták a kinevezést, a pápának csak a megerősítést hagyták meg, mégpedig oly értelemben, hogy a kinevezett püspök pápai megerősítés nélkül is elfoglalhatta hivatalát és javadalmát. Az egymásnak ellentmondó felfogások eligazítása végett minden egyes felmerült esetben meg kellett találni a mindkét felet kielégítő formulát.⁹

Az államhatalom az egyházmegye nélkül szűkölködő „cimzetes“ püspöktől¹⁰ sem vonta meg az országos törvényektől nyújtott régi világi jogokat. A szentszék azonban megerősítésük előtt nehézségeket támasztott, ha az ellátásukra szükséges jövedelem nem látszott biztosítva, sőt már hajlandó

⁴ *Hóman-Szekfü*, Magyar Történet. Budapest, (évszám nélkül) V. 78.

⁵ 1625-ben.

⁶ A belgrádi püspökség felállítása évtizedes tárgyalást vont maga után a római kúria és a bécsi udvar közt. *Fraknói Vilmos*, A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest 1895, 367—381.

⁷ *Hóman-Szekfü*, id. h.

⁸ Ezt V. Sixtus pápa megbízásából Gesualdo biboros tüzetesen kifejtette Rudolf király előtt, gyakorlatilag azonban a római szentszék e korszak elején messzemenő engedékenységet tanúsított a királlyal szemben.

⁹ *Hóman-Szekfü*, id. m. IV. 242.

¹⁰ A hatalmaskodó török nemcsak a csanádi püspököt zárta ki egyházmegyéjéből. A kalocsai érsek, továbbá az erdélyi, váradi, boszniai, knini, pécsi, szerémi és váci püspökök szintén ki voltak rekesztve egyházmegyéjükből és alig birtokoltak egyebet, mint címét.

volt a püspöki címeket végképpen megszüntetni. Ezzel ellentétben *Delfino* János nuntius, a címek további meghagyását javasolta, nemcsak azért, mert a félhold hatalmába jutott egyházmegyékre kinevezett püspökök továbbra is az országgyűlés tagjai maradtak és róluk, mint országos méltóságokról, a király apátságok és prépostságok adományozásával gondoskodott, hanem „az egyházmegyékben élő katolikus hívek érdekében is.”¹¹

És valóban, a püspökök kezdettől fogva szakadatlanul arra törekedtek, hogy az oszmán szolgásgazban sinylődő híveiknek lelki vigaszt, vallási erősítést nyújtsanak. Keresve-keresték ennek módját, míg végre megtalálták ezt egy szerzetesház főnökének püspöki helynökké kinevezésében és most már ennek útján gyakorolták az őket illető lelki hatalmat.

De nemcsak a lelki kapcsolatot tartották szem előtt, hanem örködtek a püspöki földesúri jogok felett is, hogy feledésbe ne menjenek és megvédjék mind a veszendőség, mind a hatalmaskodások ellen. A korszak első egyháznagyjai még valamennyire rendelkezhetek a püspöki jószágok némely részein. Később, midőn már ezek is idegen kézre kerültek, utódjaik sem adták fel igényeiket, hanem felvállalták azt a kellemetlen feladatot, hogy azokat fenntartsák és megoltalmazzák. Mint azoknak a „földnélküli földesuraknak“, kiknek birtokán a török parancsolt, nekik is, kezükben a királyi protekcionális levéllel, pörösködniök kellett. Nem a perlekedési vágy, nem az igazságvitás gyászos nyavalyája, nem a viszálykodásban való gyönyörűség, hanem hivataluk iránt való kötelességérzetből szálltak síkra olyanokkal szemben, akik periszonyukra, kényelemszeretetükre, indolenciájukra, vagy gyengéjükre számítva, a püspökség igaz jogait a maguk számára iparkodtak elkaparítani.

Sikerült is tizedszedési jogukat a hódoltsági jobbágysággal szemben, az egész korszak alatt, legalább jogilag biztosítani. A hívek megőrizték püspökhöz való ragaszkodásukat. Nem kísérelték meg e második adózást lerázni, nem fordultak török hűbéruraikhoz a püspök ellen, hanem ellenkezően,

¹¹ Delfino nunciusnak 1572 június 23-án kelt jelentése. *Fraknói*, Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a szentszékekkel. Budapest, 1903, III. 196, 522.

utóbbihoz fordultak oltalomért; elismerték, hogy alattvalói és neki szolgálmányokkal tartoznak. A tizednek behajtása azonban nemcsak szokatlan nehézségekbe ütközött, hanem olykor akkora akadályokra bukkant, melyek azt teljesen lehetetlenítették. Ez időkben nem tollal, hanem fegyverrel írták a törvényt. Többet ért az igazságosság kardvezető ereje, mint az ügyesség, mérlegének kezelésében. A török őrséggel megrakott területre nem merészkedhetett a püspök hajdúja, vagy más fegyverese. Csak a Marostól északra fekvő részeken használhatta fegyverét, amely nélkül a jog tehetetlen. Mégis figyelmen kívül hagyva egyes erőszakoskodásokat, aminők pl. *Herovich* Mátyás és *Pálffy* Tamás alatt történtek, a püspökök vajmi keveset hajthattak be agyonsanyargatott, rájasorsbeli jobbágyaiktól. Beérték úgynevezett ajándékokkal, mint szárított hal, papucs, paplan, szőnyeg és efféle cikkekkel. Pénz ritkaság-számba ment. Megelégedtek oly csekély összeggel, mely inkább csak jogaiknak elismerését és épségben tartását jelképezte. Ezek figyelembevételével az erélyes *Pálffy* Tamás jövedelme felette nagynak tűnik fel.¹² Miután az egyházmegye egy része *Telekessy* István püspök idejében felszabadult, utóda, *Dolny* István, már maga adta bérbe tizedeit.

A bekövetkezett rémuralom megszüntette a káptalanokat, elsöpörte a monastorokat és kolostorokat. De míg a hajléktalanokká vált kanonokoknak más káptalanok, a szerzeteseknek rendjeik új szállást adtak, a lelkipásztorkodó világi papság nemcsak fedél nélkül szűkölködött, hanem kipusztítva minden vagyonából, szélnek bocsátatott. Elvesztek nyom nélkül. Közülök egynek sem ismerjük sem nevét, sem sorsát. A székesegyházi iskola — a papság növendékháza — elpusztulásával a papi rend kihalásra volt kiszolgáltatva. Ha némely jelenség arra mutat is, hogy egyik-másik püspök más szemináriumokban iparkodott papokat neveltetni, nincs semmi nyoma annak, hogy e korban világi pap lelkészkedett az egyházmegyében. Még *Temesváro*tt sem volt világi pap, alig egy emberöltővel elfoglalása után.¹³

Midőn a XVII. század első évtizedeiben *Velisla* Antal apát *Alegretti* Ignáccal a római szentszék megbízásából az egyház-

¹² *Hóman-Szekfü*, id. m. V. 68—69.

¹³ V. ö. a temesváriak levelét a pápához 1582-ből.

megyében időzött, még számos igazlelkű keresztényre akadt ugyan, de ezek szánandóan járatlanok voltak a vallás alapfogalmaiban. Nem volt, aki őket oktassa; sokan még a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet sem tudták.¹⁴ A „*temesvári tartományban*“ amelyben a keresztények zöme lakott, nem lévén pap, „a gyermekek elhúnytak keresztelés nélkül, a felnőttek eltengődtek szentségek nélkül“.¹⁵

A XVII. század közepén, az egyházmegye legjelentékenyebb helységei, mint *Csanád, Temesvár, Rékás, Lippa, Karánsebes, Lugos, Krassova, Orsova, Versec, Denta, Szeged, Makó, Szecse, Zombor, Becskerek, Podvej*, szervezett plébániák nélkül voltak.¹⁶

Az egyházmegyei plébániák, melyeknek száma a félhold uralma előtt meghaladta a jelenlegi parochiákét, az utolsóig elenyésztek és azt sem tudjuk, hogyan, mikor, mily körülmények közt szűntek meg.

A lelkipásztorkodást, szervezett plébániák és egyházmegyei papság híján, szerzetes misszionáriusok és világi apostolok végezték. Ezek a püspökség területét valóságos Indiának jellemezték munkatársakat kérő leveleikben és Rómába folyamodtak, hogy a távoli Kelet helyett inkább ide

¹⁴ „Don Antonio Velisla vi abbate di ss. Sergio e Bacco in Albania et Don Ignatio Alegretti furno mandati dal s. offitio nel regno di Ungaria nelle provincie intorno al Danubio, di Posega, Srieni e Temisvari et altri luoghi circonvicini, a visitare quelli religiosi e popoli cattolici con autorita di assolverli et procurarli di bisogni sgirituali dalla sede apostolica nelli quali luoghi si trovano molte migliaia di Christiani et per la maggior parte fidelissimi e devotissimi et obedientissimi alli commandamenti apostolici; ma per lo piu ignoranti delle cose pertinenti al Christiano, per non haver chi loro insegni, li quali si confessano et comunicano una volta l'anno, et molti non sanno ne „Pater noster“, ne „Ave Maria“, ne „Credo“. . . . In tutti li detti luoghi non vi e alcun monasterio di sorte nisuna, ne vi son sacerdoti, se non pochi parochiani preti, et alcuni frati minori osservanti pure parocchiani, venuti dal regno di Bosna“. *Fermendzin* Eusebius, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagrabiae* 1892, 390.

¹⁵ „Nella provincia di Temisvar, dove e la maggior parte cattolici, non vi e nisun sacerdote et pero vivono et muorono senza sacramenti, et li figliuoli senza battesimo.“ Id. m. 391.

¹⁶ Thomassi Gábor misszionárius jelentése a Propaganda Congregációhoz 1650-ből. (Id. m. 470.)

rendeljenek hittérítőket, hol hálásabb tér kínálkozik az apostolkodásra, mint a vadak közt.¹⁷

A hódoltsági általános pusztítás korszakában különösen az egyházi építészet sok remek alkotása veszett el nyomtalanul, mert amit az erőszak belőlük meghagyott, az uratlan dologgá vált, amelyből mindenki azt és annyit vitt el, amit és amennyit akart. Glogovácson ma is alig van régi ház, amelybe bele nem építették volna a biszerei bencésmonostor egyik-másik kövét.

II.

A hódítás egy csapással véget vetett a régi intézményeknek.¹ Az eddigi törvények eltöröltettek és mások léptek életbe. Más *világnézet* jelentkezett, amely egészen más erkölcsi és jogi felfogást juttatott érvényre. Hódítók és meghódítottak közt nem létesülhetett semmiféle közösség, mert ezt a társadalmi berendezkedés lehetetlenítette, sőt a társadalmi érintkezéshez még az utat is elzárta.² Az itt lakott nép Szent Gellért óta, tehát immár félévezreden át végigment a nyu-

¹⁷ *Epistolae Jesuitarum*, II. 30.

¹ A bánáti történészek eddig általában kitértek a török hódoltsági művelődési viszonyok rajzolására elől. *Böhm* írja „Geschichte des Temeser Banats“ c. munkájában: „Wir wollen diese Skizze der unter türkischer Hoheit veraenderten Zustaende von Temesvar nicht zum Gemaelde ausmalen, der Blick ist zu traurig dazu, als dass wir so lange dabei verweilen wollten“. (125. l.) *Borovszky*, a Bánát jó részét annak idején magában foglaló Csanád vármegyének monografiájában: „Nem lehet e helyütt feladatunk, hogy a török hódoltsági viszonyokról, melyek Csanád vármegye területén is épen olyanok voltak, mint az ország egyéb részein, tüzetes képet adni megkísértsünk. Minthogy *külön adataink nincsenek*, más vármegyékre vonatkozó adatokkal kellene a képet megvilágosítanunk. Ez pedig annál feleslegesebb munka volna, mert irodalmunk egy kitűnő művel rendelkezik, amely e részben az érdeklődőt minden irányban kielégítheti: Salamon, „Magyarország a török hódítás korában.“ (Csanád vármegye története. Budapest 1896, I. 218). Az azóta kiderített adatok azonban már több támpontot nyújtanak az akkori világ megismerésére.

² A keresztény és a török közt a viszony olyan lehetett, mint a legújabb időkig a török és a bosnyák közt. (V. ö. *Blanqui*, Betrachtungen über den gesellschaftlichen Zustand der europaischen Türkei. Judenburg-Magdeburg 1864, *Salamon*, Magyarország a török hódítás korában, Budapest, 1886, 266.)

gati társadalmi fejlődés különböző fokain, megtanulta a munka értékének megbecsülését, míg a török még a paradicsomi tétlenséget élvezte és a nagyok eltartásukat szolgálóktól várták. A szegényebb mohamedán földalatti lyukakban szállásolta el magát kecskéivel.³

A török egészen elűt a népvándorlások népeitől, amelyek új hazát keresve, feleségeiket, gyermekeiket és minden vagyonukat magukkal hozva, a legyőzöttek szokásait, ha módosítva, sőt átalakítva is, mégis elfogadták, hogy velük összeolvadjanak. A mohamedán azonban a hódoltsági részeket csak átmeneti területnek tekintette Buda és Bécs felé; lakosságától csak élelmet és segédcsoportokat követelt az egész kereszténység megsemmisítésére vagy legalább leigázására, egész Európa ellen viselt hadjáratai számára, de semmi közösséget nem kívánt vele. Döntő ütközetek után a janicsárok és zsoldos szpáhik nagyobb része visszatért régi lakhelyére és csak annyian maradtak itt vissza, ahányra a fontosabb várak védelmére szükség volt. A rablánccon elhurcolt keresztényeket nem pótolták mohamedánokkal.⁴

Az oszmán nem egy nemzet tagjának, hanem a nemzetiségeket mellőző Iszlám harcosának tekintette magát.⁵ Katonaságában nem tűrt gyaurt, mert csak mozlím lehetett a mohamedán hit bajnoka. A keresztény gyermekeket előbb mozlímokká tette és csak azután képezte ki őket janicsárokká.

Tilos volt a gyaurnak török ruhát, turbánt, sárga papucsot vagy ilyenszínű csizmát viselni, — csak fekete, kék vagy lila lábbeliben járhatott — tilos volt a gyaurnak nyerges lóra felülni, kardot vagy más fegyvert hordani, vagy otthonában tartani, haját hosszúra növeszteni. Így tehát a gyaurok egy helységben laktak ugyan a muzulmánokkal, de távol utóbbiak sajátos miliójétől, egész más világban éltek.⁶

A keresztényeknek a mozlímekkel való egybeolvadását főleg az áthidalhatatlan *vallási különbség* akadályozta meg,

³ *Hóman-Szekfü*, IV. 104—105.

⁴ *Salamon*, id. m. 132.

⁵ Id. m. 258.

⁶ *Hóman-Szekfü*, V. 22., [*Salamon*, 260., *Szalay-Baróti*, Magyarország története. Budapest 1896, III, 265, 296—7.

mely kivált a nők és a családi élet megítélésében tornyosult.⁷

A török ugyan nem törekedett arra, hogy a keresztényeket az evangéliumtól eltérítse és a hitehagyottakkal a mozlimek számát szaporítsa.⁸ Ez eljárásában azonban nem közömbösség, még kevésbé türelmesség, hanem a kereszténység megvetése vezette.

Az egyházmegye területén elnémultak a harangok s nemsokára végleg eltűntek. Csak egy maradt fenn: a hajdani bulcsi apátságé. Temesvár visszafoglalása után már nem találta ott harang. Dobszóval hívták össze a híveket az istentiszteletre; az első harangozást egy dobütéssel, a másodikat kettővel, a beharangozást hárommal jelezték.⁹ Kolostort, templomot nem volt szabad építeniök, sőt mint a radnai és szegedi ferencrendi misszióház helyreállításánál mutatkozott, a már fennállott egyházak karbantartása is akadályokba ütközött, mert javításuk csak nagynehezen engedélyeztetett. Körmenetek tartása, a kereszt nyilvános hordozása, sőt magánlakásban elhelyezése, egyházi énekek és imák hangos elmondása tilos volt.¹⁰

Még a vallási ügyekben előterjesztett kérések teljesítésénél sem áttalották a hatóságok a keresztény hit iránt való megvetésüknek kifejezést adni. Így midőn *Ismael* lippai előljáró, a radnaiak templomjavításra vonatkozó kérvényét magáévá tette és a felettes hatósághoz felterjesztette, megjegyzi: „Miután a keresztények a Lippa melletti Radnán, *helytelen szokásaik szerint*, lelkészt szoktak tartani“.¹¹ A sok kérvényezéssel és vesztegetéssel kieszközölt engedményeket is különböző átokkal elrútítva adják ki a kérvényezőknek: „Allah írta ki

⁷ Vegyes házasság csak a legritkább esetben fordult elő. Az utolsó temesvári pasának, *Mehemed Alinak* keresztény neje volt. A töröknek jogában állott az egyszer eltulajdonított és ismét keresztényekhez szökött nőt a legbarbárabb módon lakoltatni. *Temesvárott* egy ily esetben egy nőt zsákba varrva a vízbe fullasztottak. (*Dsafer* temesvári pasa krónikája. *Salamon*, 264.)

⁸ *Hóman-Szekfü*, V. 66—68.

⁹ „Datum est primum signum cum uno tympano, secundum cum duobus tympanis“. 1719-ben Szent Mihály előestéjén, a Bécsből küldött új harangokkal harangoztak először. (*Szentkláray*, Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Budapest 1909, 66).

¹⁰ *Salamon*, 260, *Hóman-Szekfü*, V. 22.

¹¹ *Történelmi és Régészeti Értesítő*, Temesvár 1911, 65

őket!“ Pusztítsa ki őket az utolsó izzig!“ „Büntesse az ítélet-napjáig!“ „Legyenek kárhozottak mindörökké!“¹²

Általában „hitetlen eb“-eknek, néha azonban „német nép“-nek nevezik a keresztényeket. II. Ahmed szultán a püspökség területén fekvő Jenő várának felmentésére adott útasításában kiemeli: Hallottam hogy a *német nép* Jenő vára felé gonosz szándékkal közeledik, mivel pedig annak megör-zése fontos gondjaim közé tartozik, ezért ha beigazolódik, hogy e határok felé csakugyan gonosz szándékkal indul, azonnal segítségére kell sietni“.¹³

A gyűlöletnek, amelyet a török nemcsak az igája alatt nyögő, hanem a távoli Nyugaton, különösen a Németország-ban élő keresztények ellen táplált, végre az lón a következ-ménye, hogy ezek felocsúdva rettegésükből, a fenyegető veszély közelségének felismerésével, a keresztényi közösség tudatosságában, összeszedték erejüket és védekezésükre gon-doltak. A pápa ösztönzésére pénzzel segítéyzik a török csapá-soknak közvetlenül kitett országokat. A birodalmi rendek ezt a segítyt önkéntes adónak jelzik, amely mint a keresztény részvét folyamánya, jószívvel, kényszerítés nélkül adódik össze. „Állandó könyörületes segélynek“ nevezik és kiemelik, hogy a végvárak területe a német nemzet védőbástyája. Évti-zedeken keresztül pénzt és sereget szolgáltatnak e közös véd-vonal fenntartására.¹⁴

A hódoltsági területnek ezt a jelentőségét méltatták az Alpeseiken túl is. „A kereszténység védőbástyája“ megmen-tésére ajánlották fel a pápák időnkénti pénzsegélyeken és katonaszállításokon kívül a Szentszéket illető díjak, nemkülön-ben a törökkel szomszédos püspökségek jövedelmeinek tekinté-lyes részét.¹⁵ Ezzel pedig a védelmi háború a kereszténység egy-ségének jellegét öltötte magára : a kereszt állott a félhold ellen.

¹² Salamon, 260, Szalay-Baróti, III, 297.

¹³ 1693 június 3. Karácson Imre, *Török-Magyar Oklevéltár*, Budapest, 1914, 305 lap, 325 szám. Jenő már május végén megadta magát Heisternek, de elestének híre a szultánhoz még augusztus végén sem jutott el. V. ö. Ahmed szultán 1693 augusztus 20-án kelt rende-letét. *Török Oklevéltár* 305—306 l. 326 sz.

¹⁴ Hóman-Szekfü, V. 144, 147.

¹⁵ V. ö. Pastor, Geschichte der Päpste (IV. Pius) VII, 551 ; (V. Pius) VIII, 467, 539 sk. ; (XIII. Gergely), IX, 243 sk. ; (V. Sixtus) X, 29 sk.

III.

Az uralomra jutott török egy csapásra véget vetett a leigázott keresztények élete folyásának is. Szétzúzta a hatalmas alá hajtott keresztényeket eddigelé összetartó kereteket és ezzel összetörvén azokat a félezredes kapcsokat, amelyek őket Nyugat-Európával, a keresztény közösséggel összekötötték, egy fordulás alatt helyükbe új *intézményeket* tukmált rájuk, amelyek ezeknek ép oly idegenek voltak, mint a hódítók arab-perzsa szellemmel telített lelkivilága.¹ Az elszigeteltségükben szétrebbent, gyámoltalan rájuk soraiban a török vallási törvényekből fakadó új rendelkezések nagyobb romlást vittek véghez, mint a muzulmán éles kardja, pusztító tűzcsőve és sóvár prédálás a háborúban, minthogy nem a fegyveres küzdőket fenyegették halállal, életveszélyekkel vagy hirtelen pusztulással, hanem a fennállott jogrend fitymálásával, a jogbiztonság elzüllesztésével és a hódoltság egész tartama alatt állandóan folytatott jogfosztással lassú elnyomorodásnak tették ki a legyőzött és minden vagyonából kiforgatott egész lakosságot.²

Az új rendszer megváltoztatta az egyházmegye térképét, mert más irányt adott a gazdasági és szellemi életnek. Régi nevezetes városai eddigi jelentőségüket elvesztették, míg jelentéktelen helyek hadi, ipari, és kereskedelmi fontosságot nyertek.³ *Csanád* püspöki székváros megfosztott évszázados hírességétől, viszont *Temesváron* kívül *Lippa, Jenő, Csatád, Sebes, (Karánsebes)* „váarak“, valamint *Lugos, Facsád, Pancsova, Denta, Orsova, Mehádia, Csákova, Iktar*,⁴ továbbá *Sósd és Boksán*⁵ „palánkok“⁶ nevezetes katonai állásokká emelkedtek.⁷

¹ *Fekete Lajos*, A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. „*Hadtörténelmi Közlemények*“. Budapest 1930. 1. l.

² *Salamon*, id. h. 174.

³ *Fekete*, id. h.

⁴ Rendelet 1664 május 7—16. és 1664 június 15—24. *Fekete Lajos*, A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. *Levéltári Közlemények*. Budapest, 1929, évf. 79. l. 217. sz., 85. l. 237. sz.

⁵ A török oklevélben „*Sarde*“ és *Bofcse*“. Idézett 1664 június 15—24-i oklevél. *Berlini és drezdai gyűjtemények* 237. sz.)

⁶ A palánkok az ágyúgolyók felfogására szolgáló kisebbszerű erősségek voltak az ágyúnyíre mélyárkok döngölt talajában vert kettős sővényből állottak.

⁷ *Sarde* és *Bofcse* helységek azonosítását Dr. *Miloia* Joachim professzor úrnak, a Bánáti Múzeum igazgatójának köszönöm.

A régi feudalizmus megszűntével, az arra felépített közigazgatás és társadalmi rend hamarosan összeomlott.⁸

A Temesköz külön tartomány (*ejalet, vijalet, pasalik, berglerbejség*) lett. Élén a berglerbej, két lófarkú pasa állott, aki a katonai és polgári kormányzatot vezette. Székhelye *Temesvár* volt. Az ejalet több kerületre (*szandzsák, liva*) mégpedig a *temesvári, csanádi, becskerekai, csákovai, pancsovai, lippai, újmoldvai, orsovai és jenőire*⁹ osztatott, de számuk időnként változott.¹⁰ A szandzsák több járásra, *kazá-ra*, ezek ismét több körzetre, *náhiyé-re* oszlottak.

E felosztás szintén hűbéri, tehát katonai alapon történt. Minthogy a már Urchán szultántól (1326—59) szervezett lovas-ság — *szpáhi* — örökös hadkötelezettségének jutalmául, a meghódított területeken jobbágyi javadalmakban részesült, a szandzsákat, mint katonai kapitány a bej kormányozta. Kisebb erődített helyeken, aminő volt *Versec, Gyarmata, Kubin, Becskerek, Becse, Orsova, Horom*, amely hatalmas védcölöpeitől Ujpalánkának neveztetett,¹¹ szintén tisztek vezették az igazgatást.¹² A temesvári berglerbej (*mír-i-míram*, tartományi főkormányzó) alá rendelt *alajbej* (ezredes), *cseribasa* (kapitány), *szürüdsi basa* (hadnagy), *szubasi basa* (örmester) ugyancsak szpáhik lévén, hűbérbirtokokat nyertek.¹³ Ezek mellett működött a *kádi*, aki nemcsak a polgári, büntető és egyéb egyházi ügyekben bíraskodott, hanem a hozott ítéleteket végrehajtotta, továbbá a *mufti*, aki az egyházi teendők elvégzésén kívül szintén közigazgatási, de igazságszolgáltatási

⁸ *Hóman-Szekfű*, V 21.

⁹ *Borovszky*, Temes vármegye története 334—335. *Szilágyi*, A magyar nemzet története V. 275. — *Jenő* oly jelentékeny határvár volt, hogy olykor az egész tartomány „jenői ejalet“-nek neveztetik és Temesvár is mint az említett ejaletben fekvő vár fordul elő. (V. ö. a „jenői ejalet“ kádijaihoz és várai parancsnokaihoz intézett, idézett 1664 június 15—24-i szultáni rendeletet. *Berl. és drezd. gyűjt.*, id. h. 81. l 237. sz.)

¹⁰ *Szeged*, mely annak idején nem tartozott a püspökség területéhez, a török igazgatás szerint sem a temesvári ejaletbe, hanem a budaiba osztatott be.

¹¹ *Böhm*, Uj-Palánka múltja és jelene. *Tört. és Rég. Ért.* 1879, 174.

¹² *Borovszky*, id. h. *Szilágyi*, V 275.

¹³ *Hóman-Szekfű*, V 25. Annak idején oly ismert nevek voltak ezek, mint ma a finác, vagy zsandár. (Salamon, id. h. 124.)

— mai értelemben vett perenkivüli — ügyekben is eljár. A közigazgatás ugyanis nem volt az igazságügytől elkülönítve és a vallásüggyel együtt egy gyökértől eredt: a *Korán*-tól. Hisz még a múlt században is csak az léphetett Törökországban a jogi pályára, aki betéve tudta a Koránt, amelyet a mozlimek mindvégig mint valamennyi dogma és jogszabály foglalatát tiszteltek.

Minthogy a Korán csak mozlimeket ismert, a Bánságban életbeléptetett új intézmények csak a mohamedán lakosság érdekeit tartották szem előtt. A rájákat illetően a közigazgatási működés kimerült abban, hogy őket az állami szükségletek fedezésére szolgáló eszközök előteremtésére szorították. Az egyenlőség elve meg abban nyilvánult, hogy a mohamedánok mind egyenlők voltak a szabadságban, a ráják pedig rangra és vérségre való tekintet nélkül, mindnyájan osztozkodtak a szolgaságban.¹⁴ A hajdani kiváltságos előkelőségek helyét a beglerbej és a nagyobbbrangú szpáhik foglalták el. A katolikus hierarchia megszűntével az imám és müezzin tolatkodott előre.¹⁵

A legújabb levéltári kutatások kiderítették a *török igazgatásnak szinte hihetetlen centralizált voltát*. Minden jogviszonyt a központi hivatalokban intéztek el s a döntést mindig szultáni rendelet alakjában a padisah nevében hozták. Még az olyan dibdábság is, amelyet ma végsőfokon a községi bíró végez, felterjesztetett a magas portához s szultáni határozattal intéztetett el.¹⁶

Bodrog lakosai közvetlenül a szultánhoz fordultak a beglerbej, a szandzsákbej és más tisztviselők ellen emelt ama panaszukkal, hogy ezek őket a *fenlaki* híd tatarozására akarták szorítani, holott ők nem a *fenlaki*, hanem a *temesvári* járáshoz tartoztak és hogy azonkívül vajat és fát követeltek rajtuk.¹⁷

Az ipeki (pétyi) görög ortodox pátriárka szintén közvetlenül a szultán elé terjeszti azt a panaszát, hogy *Temesvárott*

¹⁴ *Szilágyi*, id. m. V, 277

¹⁵ *Hóman-Szekfű*, id. m. V, 26.

¹⁶ *Szekfű* előszava a *Török oklevéltár*-hoz. (25. lap.)

¹⁷ *Török oklevéltár* 94. *Szentkláray*, Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Budapest 1917, 20.

— a török oklevél szerint — „a hitetlenektől“ törvényszerűen beszedett adópénzt, erővel elvették tőle.¹⁸

Egyenesen a szultán parancsolja meg¹⁹ Hadsí Musztafa pasának, Temesvár parancsnokának: „Adj a felügyeleted alatt lévő állami pénzből Dsáfer pasának kölcsönkép ezer orosz-lános piasztért és végy tőle erről pecsétés elismerőlevelet“.²⁰

Ugyancsak a szultánt foglalkoztatják a *temesvári löpormalom* ügyei. 1667 augusztus 28-án I. Mohamed szultán utasítja Haszán lippai bejt és a temesvári kádít, hogy legott szállíttassanak löport Belgrádba. „A fekete löpor ügyét — így végződik a rendelet — nem lehet egyéb ügyekhez hasonlítani, mivel annak a krétai hadjáratba való megérkezése igen fontos dolog; ezért egy napot, egy órát sem késlekedve, a löpor Belgrádba szállíttassék“.²¹ Ugyancsak Mohamed szultán hagyja meg 1687 december 8-án a temesvári defterdárnak, hogy a temesvári löpormalom üzemköltségei fedezésére, „mivel most hiány mutatkozik és sietve szükséges“, ezer gurust utaljon ki.²² A temesvári löporgyártás vezetésében beállott személy-változás alkalmával közvetlenül a szultántól jön 1684 április 21-én részletekre kiterjedő rendelet az anyagkészlet átadása és a számadástétel tárgyában.²³

A jenői templomszolgák fizetésének kiutalása,²⁴ a temesvári kegyes alapítványi („vakuf“) gondnok,²⁵ a temesvári templomi alkalmazottak kinevezése,²⁶ a temesvári prédikáló²⁷ és a temesvári löporkészítő agai hivatal betöltése,²⁸ egy temesvári, „a váron kívülálló“, omladozó mecsetnek főmecsetté,

¹⁸ *Berl. és drezd. gyűjt.* id. h. 1929 évf. 101 l. 292 sz.

¹⁹ 1696 április 28.

²⁰ *Török oklevéltár* 308 lap, 330 sz.

²¹ *Török oklevéltár* 274 lap, 284 sz.

²² Id. m. 275 l. 285 sz.

²³ Id. m. 287 l. 302 sz.

²⁴ Id. m. 305—6 l. 326 sz. II. Ahmed szultán 1693 aug. 23-i rendelete.

²⁵ Id. m. 152 l. 201 sz. 1588 szeptember 30-án kelt rendelet.

²⁶ 1699 május 27-i rendelet. Id. m. 313 l. 339 sz.

²⁷ Id. m. 314 l. 341 sz. 1701 április 23-i rendelet.

²⁸ „Haszán könyörög, hogy az iszlám végeken fekvő *Temesvár* várában a löpormalomban már két év óta üresedésben levő és napi nyolcvan akcse zsolddal díjazott aga-állás neki adományoztassék. A maga helyén az van feljegyezve, hogy a nevezett agatisztet napi nyolcvan akcsével bizonyos Ibrahim nevű viselte, mivel pedig a nevezett

„dsámivá“ emelése,²⁹ a temesvári³⁰ és az orsova-szigeti őrség zsoldjának kifizetése,³¹ egy bánsági kereskedő vámkedvezményének megadása,³² a radnai templom javítása,³³ mind a szultán esetről-esetre kiadott külön engedélyével történtek.³⁴

Az intézkedések közvetlensége és gyorsasága nem adott helyet semmiféle beavatkozásnak.

IV.

Franklin kijelentése szerint adót fizetni és meghalni mindenütt kell az embernek. Az adó tagadhatatlanul erkölcsi kényszer az állam kiépítésére, kulturális intézményekben nyilvánuló jótétemény, feltétele a polgárosodás fejlesztésének, fokmérője a civilizációnak, tükre az egész közösség jellemének, amely az adóigazgatás foganatosításakor, épúgy mint derűs időben a napóra az idő haladását, az adóalanyok, valamint az adóügyekben eljáró közegek és hatóságok lelkiismeretességét mutatja. Az adóteher súlyosabb vagy enyhébb volta nem is annyira az adók számától és összegétől, hanem inkább igazságos vagy igazságtalan megosztásától, valamint behajtásának kíméletes vagy kíméletlen módjától függ.

Haszánnak is megvan az érdeme és rátermettsége ez állásra, ezért magas rendelet iratott Ahmed pasa temesvári parancsnoknak a kineveztetésre való előterjesztés végett s jelentése folytán magas fermánom kibocsátására iratott e tezkere. Kelt az 1110. évi Sábán hó 21-én.“ (II. *Musztafa* szultán rendelete a temesvári parancsnokságra kirendelt *Ahmed* pasához, 1699 február 21-ről. Id. m. 312 l. 337 sz.)

²⁹ *Berl. és drezd. gyűjt.*, id. h. 1928 évf. 305 l. 130 sz.

³⁰ *Török oklevéltár* 307 l. 329 sz. II. *Musztafa* szultán 1695 május 29-i rendelete.

³¹ Id. m. 311 l. 334 sz. II. *Musztafa* szultán 1697 május 30-i rendelete.

³² Id. m. 242—3 l. 273 sz.

³³ *Tört. és Rég. Ért.* 1911, 65, *Török-magyar okmánytár* II. 285, 313, 324, 337.

³⁴ A török oklevelekben a helységek nevei sokszor annyira eltorzítva jelennek meg, hogy ezt a körülményt nem lehet a nyelvek és írásjelek különféleségével kimagyarázni, hanem az a gyanú merül fel, hogy a jelentést tevő közegek kocsintásait a konstantinápolyi hatóságok felfuvalkodottsága csúfította el az ismerhetetlenségig. Még nem sikerült kitalálni, hogy „a temesvári szandzsákságban fekvő *Perreszadurint* és *Perremehulet* nevű falvak“, melyek „ráhjái az engedelmességet megtagadták és a régi törvény szerint esedékes adókat megfizetni makacsul vonakodtak“ (*Török oklevéltár* 26, 123), hol feküdtek és mi volt igazi nevük.

Ez utóbbi körülmények folytán a török világban a nem-mohamedán alattvalók, az úgynevezett ráják, a szó szoros értelmében „*misera plebs contribuens*“ lettek, mint amely gyűjtőnévvel *Verbőczy* az adóalanyokat nevezi. Mindenkor nyomós okuk volt a jajveszékelésre, mert nemcsak az adó-nemeknek nem volt se szeri se száma, hanem összegük ugrásszerűen felszökkent és egyedül a rájakra dőlt, akiktől irtalmatlanul behajtatott. A rája kutyájával és barmával sem bánt úgy, mint vele a hetyke és durva adószedő. Lehet-e csodálni, ha a földhöztapadt, szerencsétlen rája nagyrésze, nem szokhatván ezekhez az embertelen viszonyokhoz, megszökött, földönfutóvá lett, nem törődve azzal, hogy a magától elhajított terhet ráköti sorsának osztályosaira, akik rögük mellett megmaradtak?

Egyik történetíró huszonháromféle adót számolt össze. Hozzászámítva azonban a különböző váltságdíjakat („véradó“), a gazdasági robotmunkákat és a hadifuvarozásokat, ez a szám tetemesen emelkedik és mivel a behajtásnál eljár alantas közegek ezeken felül a maguk részére „ajándék“-ot is szedtek, az egész adóbeszedés fosztogatások láncolata volt.

Az adót a *keszedárok*, adótisztek szedték be és a Temesvárott székelő *khaszinedárnak*, adópénztárosnak szolgáltatták be. A török világ kezdetén a temesvári ejaletben harminchatezer rája-adóalany volt.¹

Mindjárt a Temesköz elfoglalása után *defterek*² készültek, azaz összeírtak az adótárgyak, jelesen a jószágok jövedelmei, amelyek az adókiivetés alapjául szolgáltak. Erdély és a temesvári ejalet határának megállapításakor Halil bej és Khászim pasa írták össze az egyes gazdasági telkeket. A deftert beszolgáltatták a szultán kincstárának. Ez volt a temesi tartomány állami főtörzskönyve, vagyonkatasztere. Amely helység e könyvbe be volt írva, adózni tartozott, ha csak egy ember is

¹ Karácson Imre, Evlia Cselebi magyarországi utazásai I. 8—9 l. *Borovszky*, Temesvár 44.

² Ilyen számadásokat nagyobb számmal tartalmaz a *Velics Antal* fordításában és *Kammerer Ernő* előszavával megjelent „Magyarországi török kincstári defterek“ című gyűjtemény két kötete (Budapest, 1886 és 1890). Böven tárgyalnak a defterekről *Hammer-Purgstall*-nak a török állami intézményekről szóló és *Salamon* id. művei.

lakott benne.³ „És valamint akkor beírta Halil bej azokat, — mondja a temesvári pasa — annak úgy kell lenni. Amely falukat ideírt, azok ide való, mert ő osztotta be. Az vagyon a szultán törvényében, hogy minden efféle dolgok, kiket az defterbe írtak, igazak és ahhoz bíznak. S mikor így a hatalmas szultán számára írnak a defterbe, ha szintén valaki azt helyben nem akarná is hagyni, az defter szerint meg kell lenni“.⁴

De máskor is történtek adóösszeírások. Midőn pl. *Ó-Arad*, *Gelid*⁵ („Gelin“),⁶ *Mikelaka*,⁷ továbbá a Marosnak „Temesvár felőli részén“ fekvő *Kisszentmiklós*,⁸ *Ság*⁹ és *Novák*¹⁰ falvak „ser“-tizede, harács-, menzil-, iszpendzse- és telekadója, az említett falvakban levő rájákkal, földekkal, hegyekkel és völgyekkel együtt az aradi hídnál létesített kegyes alapítványnak „*vakuf*“-nak adományoztatott, ennek megtörténte a szultáni birtoknyilvántartási hivatalban, „*defterkháné*“-ban feljegyeztetett s a birtoklevél kiállítattott. A XVII. század hetvenes éveiben ismételten elrendeltetett e falvak határainak pontos megállapítása és megjelölése, továbbá a falvak rájainak

³ *Borovszky*, Temes vármegye 335, *Szilágyi*, V. 277.

⁴ *Borovszky*, id. h.

⁵ Aradtól északra a gyelidi apátság helyén.

⁶ A konstantinápolyi birtoknyilvántartási hivatal — „*defterkháné*“ — levéltárában fennmaradt, 1665 december 23-án kelt oklevélben *Karácson* olvasása szerint: „*Gelire*“ (*Török oklevéltár* 260 l.) és „*Haril*“ (Id. m. 263.)

⁷ Az idézett oklevélben, *Karácson* olvasása szerint „*Nagy-Lak*“. Utóbbi helység, mint ismeretes, a Maros jobbpartján fekszik ugyan, de távolabb Aradtól. Ugyanez (1665 dec. 23) oklevél szerint „Arad alá tartozik a gyulai livában.“ (Id. m. 260.) Ez a meghatározás is inkább *Mikelaka* mellett szól. Utóbbi helység valószínűleg izmaelita telepítés volt és nevét birtokosától nyerte. (V. ö. *Karácsonyi János*, *Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* Budapest, 1913, 15.)

⁸ Annak idején, *Márki* térképén: Szentmiklóstelke. (Arad vármegye története.)

⁹ Ismeretlen helység. Alig azonosítható Temessággal (*Sagul*), mely ugyane vidéken, a Marostól délre fekszik, azonban nagyobb távolságra.

¹⁰ Schöndorftól északnyugatra a Maros partján. Az 1665-i oklevélben, *Karácson* olvasása szerint: „*Buak*“, de szerinte is olvasható „*Nuak*“-nak (*Török oklevéltár*, 260.)

összeírása, végül annak felbecsülése, hogy a falvak egyenkint mly pénzüsszeget szolgáltathatnak be a vakuf céljaira.¹¹

A temesmegyei *Varjas* lakosai, az egykorú török oklevél szerint¹², kötelesek voltak minden ház után „a régi időktől fogva fizetni szokott“ tizedet: hordó-, azaz must- vagy bor-adót, házadó fejében három *oka*, azaz mintegy négy kilogram¹³ tiszta olajat, mézet, a szokásos bárányt, továbbá menyasszonypénz fejében negyven akcsét, „ régi szokásaik szerint adni szokott“ fejadó, „*ispendzse*“¹⁴ címen Khizir napján¹⁵ száz akcsét, Khászim napján¹⁶ szintén száz akcsét, hadiadó után tizenhét akcsét, ház után új adó és egyéb követelések fejében négy akcsét, telekadó („*kharáds*“)¹⁷ fejében száztíz akcsét, füstölt hús („*paszdirma*“) és egyéb követelések fejében ötszáz akcsét fizetni. Ez volt a varjasiak úgynevezett „rendes“ adója, amelyre nézve a hatóságok a lakosokkal, az összeírás szavai szerint, „megállapodtak“. (Az „*ákese*“ kis ezüst pénz, oszpora volt, amelynek értéke az idők folyamán változott.)

Az adókirovási munkálatokat a már említett defterkháne őrizte és szükség esetén másolatot is adott.¹⁸ Ez az adóelőírás azonban nem volt az adónemek megcsontosodott konglomerátuma, hanem esetenként hatalmas fejlődésnek indult a köztartozások öregbülésével. Rendszernek nyomát sem találjuk. Nem volt falu, amelynek adója egy másikéval osztály és faj

¹¹ Berliini és drezdai gyűjtemények, id. h. 1928 évf. 272—3 l. 16 sz. és 1929 évf. 68 l. 176 sz.

¹² 1665 december 23. *Török oklevéltár*, 259—260 l. 280 sz.

¹³ Egy *oka* annyi mint 1·28 kgr.

¹⁴ A fejadó vagyis a halálváltság, a fejaváltságadó, a hódító muzulmán és a meghódított „hitetlen“ közt fennállott viszony legjellegzetesebb kifejezése. A fejadó „*ispendse*“ a perzsa „pendzik“ azaz „ötöd“ szónak törökös alakja és azt jelenti, hogy minden zsákmányból, tehát a rabszolgákból is egyötöd a szultáné. Az adóalany, a meghódított lakosság neve: „*raja*“, „*rajel*“, azaz „nyáj“, a Korán verse értelmében: a szolgák az úrnak nyája, melyről az számot fog adni. Azaz a kalifa a rájákat fej szerint tartja számon és fej szerint adóztatja. *Hóman-Szekfü*, V 22.

¹⁵ Április 23-a, a régi naptár szerint.

¹⁶ Október 26-a, a régi naptár szerint.

¹⁷ A muzulmán vallásjogon alapuló földadó (*telekadó*), sokszor azonban fejadót is jelentett.

¹⁸ Idézett oklevél.

szerint egyezett volna.¹⁹ A varjasi példa éppen csak bepillantást enged az adó zürzavarának rejtelmes sűrűségébe.

Az adó terhét súlyosbította a behajtás kegyetlen és önkényes módja. A földesúr lehető magasra becsülte a jövedelmet, az annak megfelelő összeget a ráján behajtotta, akár volt termés, akár nem. Megkísérelte azt is, hogy az adót az egyes emberek helyett a helységekre vesse ki, hogy ennek lakosságát annak egyetemleges teljesítésére kötelezze.²⁰ Így módon sokszor sikerült a már régen kipusztult adóalanyok adóhátralékát is behajtani. Némely adófajt egyszer a porták, másszor a családfők száma után, majd pedig egy-egy egész helysége, a porták és a családfők számának figyelembevétele nélkül, átlagösszegben vetették ki. Mivel az egyre növekvő inség miatt sokan elszöktek, ezeknek köztartozása is a megmaradt rájákat terhelte.²¹ Így például 1663-ban a *Radnán* maradt *nyolc* katolikus bosnyák családnak ugyanazt az összeget kellett fizetnie, amely előbb *harmincöt* családot terhelte.²²

Előfordult, hogy a birtokos az adót merőben önkényesen felemelte, de ezt, — hogy a megállapított számnál több katonát ne állítson — be nem jelentette. Ezt is el kellett tűrni a rájáknak, mert ahhoz, hogy a panasz a szultánig jusson, sok pénz kellett. A földesúr a tizeden kívül még azt is megkivánta, hogy háztartási szükségleteiről, tüzelőről, vajról, mézről,²³ gyümölcsről is alattvalói gondoskodjanak.²⁴

Ibrahim pasa jelentésére, hogy az *orsovai*,²⁵ *moldovai* és *palánkai* kerületekben a ráják vonakodnak a telelés után eltávozott csapatok hátrahagyott tevéit és lovait „a törvényes feltételek mellett“ ellátni, a szultán ezt a kötelezettségüket megállapította s teljesítését 1664-ben²⁶ rájuk paran-

¹⁹ „Az adófizető rája az egészből csak annyit értett már, hogy neki egyetlen lépést, egyetlen mozdulatot nem szabad tennie fizetés nélkül“. *Hóman-Szekfi*, V. 34.

²⁰ *Szalay-Baróti*, III. 296.

²¹ *Hóman-Szekfi*, V 26—27.

²² *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 1900, 89.

²³ V. ö. a *bodrogi* lakosok panaszát.

²⁴ *Szalay-Baróti*, III 296, *Szilágyi*, V. 279.

²⁵ „*Irsova*“.

²⁶ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929, évf. 61—62 I. 155. sz. Rendelet az orsovai, moldovai és palánkai kádihoz, 1664 február 28—március 8.

csolta.²⁷ Ugyanez év őszén a *verseci* kerületbe 550, a *csákovai* és *pancsovai* kerületbe egyenként 360, a *csatádiba* 430 ló, Becskerekre 80 „szakasz”²⁸ teve osztatik ki telelésre. Az állatokat „a szokott feltételek mellett el kell látni árpával és szalmával”.²⁹ A *temesvári vár* karbantartásának kötelezettsége „Temesvár előkelői” tudomása szerint, mindig a temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerekai kerületek rájait terhelte.³⁰ A temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerekai kerületek lakosai kötelesek voltak az eszéki híd javításánál is robotmunkákat végezni. Vonatkozó rendeletét a szultán lakonikusan ezzel szankcionálja: „A munkakerülőket fel kell akasztani”.³¹

De volt olyan eset is, hogy a ráják teljesítette hadi és egyéb célú szolgálatokat betudták az adóba. E kegyben az újpálánkiak részesültek. A *temesvári várőrség élelmezésére* húszezer „kile” búzát kellett Belgrádból a „Temesvártól tizenkét órányi távolságban levő Újpálánkára” szállítani, azt a nevezett vár parancsoló pasájának átadni, hogy ott biztos helyen őriztessék, ha pedig ilyen nem volna, e célra egy nádfedelű magtár készíttessék, hogy „mikor majd a téli napok megjönnek, azt az ottani ráják, mint a maguk részéről eladni szándékoltt élelmiszereket, hátukon, lovakon, szamarakon a Temesvár várában levő magtárba szállítsák”. E szolgáltatás

²⁷ Ugyancsak ez év tavaszán rendeli a szultán, hogy „mivel a tél elmúlt és már legeltetni lehet, a szegedi kerületben telelő tatár katonák számára a rájától csak félannyi árpát szedjenek be, mint amennyit a tél folyamán szedtek.” (Id. h. 65. l. 169. sz.)

²⁸ Szakasz, „katar” a. m. egymáshoz láncolt tevék vagy teherhordó állatok sora, mégpedig a jelen rendelet szerint olyan sor vagy szakasz, mely négy darabból áll (80 katar eszerint 320 darab; 80 katar tevének meg 40 lónak 360 adag takarmányra van szüksége.)

²⁹ A *becskerekai kádi* még külön részletes utasítást kap: Minden szakasz teve számára egy-egy árpából és szalmából álló adagot kell adni. Az ugyanott telelő 20 lónak, továbbá a felügyelő 20 lovának szintén egy-egy adag takarmány, valamennyinek tehát összesen és naponként 360 adag takarmány, elegendő szalma, egyéb eleség és tűzifa adandó. (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929 évf. 88. lap, 240. sz.)

³⁰ Id. h. 1929 évf. 103—4 lap, 298 sz.

³¹ Id. h. 1929 évf. 66 lap, 171 sz. — Mivel nem jelent meg elegendő munkás, a szultán elrendeli, hogy „az elmaradókat irgalmatlanul ki kell végezni”. Id. h. 72 lap 191 és 192. sz.

fejében kilénkint az 1009, vagyis az 1698 évben fizetendő fejadójukból egy para engedtetett el nekik.³²

Tetézte az adóbeszolgáltatással járó bajokat még egyik-másik hitvány tisztviselő arcátlansága, amellyel annak elhíresztelésével, hogy most az átadást az ő kezébe kell teljesíteni, ráijesztett a jámbor népre, hogy késedelem nélkül rója le köztartozásait. Miután ez megtörtént, kiderült a csalás, de az adót a népen ismét behajtották.³³

Ama körülményt, hogy a ráják súlyos adózásaik ellenére, az egyházi tizeden kívül a keresztény uralkodóknak: az erdélyi fejedelmeknek és a Habsburg- királyoknak, továbbá keresztény földesuraiknak és a vármegyéknek beszolgáltatták a régi állapotok szerinti adójukat, általában ragaszkodásuknak, a nyugati keresztény közösséghez való tartozásuknak és földesuraikhoz való vonzalmuk eklatáns bizonyítékának tekintik. Minthogy azonban nem valószínű, hogy a ráják szenvedélyes adófizetők lettek volna, az akkori zürzavaros adóviszonyok figyelembevételével, egyes esetekben jogosultnak látszik az a nézet, hogy a zaklatásoktól való megkíméltetés végett adták meg a kirótt adót. Ezzel a török nem törődött, épúgy, mint a hitközségi szervezetek működését nem kifogásolta, — ha a neki járó adót behajtotta. Az egy alkalommal támasztott kifogásokat Verancsich Antal érsek Konstantinápolyban azzal a rabulisztikus érveléssel üttötte el, hogy a „keresztény császár épúgy feje az egész kereszténységnek, mint a szultán a mohamedánságnak és esküjét szegné meg, ha ily sok keresztény néppel nem törődne“.³⁴

Méltán hasonlították már az egykorúak az adófizető rájakat oly „szegény juhnyájhoz“, amely „két úrnak — a töröknek és kereszténynek egyaránt — adja tejét és gyapját“. Pedig őket sem az egyik, sem a másik uruk nem védte, hanem egyaránt sarcolták mind a török hadak, mind az erdélyi fejedelem, mind a „bécsi király“ szolgálatában álló keresztény vitézek.³⁵

³² II. Musztafa szultán 1697 április 22-i rendelete. *Török oklevéltár* 310 lap, 333 sz.

³³ *Szalay-Baróti*, III 296.

³⁴ Id. m. III 304. V. ö. II. Ferdinánd király támogatását az egyházmegyében működő szegedi ferencesek részére. *Reizner*, Szeged története IV. (Oklevéltár) 173 l, 105. sz. (1628 aug. 14.)

³⁵ Id. m. I. 150.

V.

A törökök a Korán jegyében azzal a szándékkal indultak hadjárataikra, hogy az egész keresztény világot megsemmisítsék és helyett Mohammed vallási rendszerének, az iszlamnak, világuralmát megalapítsák. Ez az eszméjük gyűlölettel töltötte el őket minden ellen, ami a kereszténységnek javára volt. Természetes tehát, hogy amidőn egy keresztény országrész hatalmukba került, nemcsak, hogy nem tartották tiszteletben a legyőzötteknek történelmi jogokból származott magánjogi szerzeményeit, hanem éppen ellenkezően, mivel ezekben a kereszténység támaszeit és oszlopait látták, azok teljes kiirtására törekedtek. Megtehették, mert a hatalom az ő kezükben volt. Meg is tették. Nem nézték a pecsétes leveleket, nem hallották a jogfosztottak jajgatását. Tűltették magukat azokon minden tanakodás és gondolkodás nélkül és hozzáfogtak elsősorban a dologi jog reformjához. Munkájuk nem volt fércmű, hanem oly alapos és lényegbevágó, amint azt a Korán követelte. Nem szorítkozott a létező intézmények átalakítására, hanem fenekestül felforgatták azokat. Egész új kormányrendszer lépett életbe, amelynek rendszabályai nem hederítettek a múltra, hanem irányelveiket a jelen állapotából és a Korán szelleméből merítették. Fanatikusan történt a munka végrehajtása is.

Megszűnt a régi lakosok mindennemű *birtokjoga*. Az elfoglalt terület egyötöde vallási célokra, a szultánnak, mint Allah helytartójának jutott, akinek akaratát egyedül csak a Korán korlátozta. Ezt a szultáni kincstár (*kházine, khászna*) kezelte.¹ A megmaradt négyötödrész a szpáhik közt² osztatott fel kisebb-nagyobb birtokrészekben. A kisebbeket „*timár*“-birtokoknak, a nagyobbakat „*ziamet*“-nek nevezték.³

¹ *Hóman-Szekfü*, V. 22, 25.

² A birtoklási viszonyok katonai természete kidomborodik a különböző elnevezésekből: „szpáhi“ („lovaskatona“, mert eleinte csak azok kaptak öröklött hadkötelezettség fejében földet), „szandsák“ („zászló“) „szandsák-bej“ („zászló-főnök“, „zászló-fejedelem“). (*Salamon*, 124.) A püspökség területére vonatkozó szultáni rendeletek legnagyobbbrészt katonai intézkedések. (V. ö. *Török oklevéltár*, 26.)

³ Az 500—20,000 oszporát, vagy ákcsét jövedelmező hűbért birtokot „*timár*“-nak, a birtokos szpáhit „*timárli*“-nak, a 20,000—100,000 oszporát vagy ákcsét jövedelmező birtokot „*ziamet*“-nek, birtokosát „*zuim*“-nak nevezték. (*Salamon*, 124, *Török oklevéltár*, 390.)

A szpáhik kötelesek voltak ezeknek jövedelme arányában a hadi kötelezettségekhez hozzájárulni és katonai szolgálatot teljesíteni. Így történt, hogy 1663 április havában megparancsolja a szultán a *temesvári alajbejnek*, hogy az ejalet valamennyi ziamet- és timár-birtokosával⁴ azonnal induljon Erdélybe és Kücsük Mehmed pasa rendelkezése szerint teljesítsen szolgálatot.⁵ Ugyanazon év májusában pedig megparancsolja neki, hogy a *temesvári ejalet valamennyi ziamet- és timárbirtokosával* siessen Várad védelmére.⁶

Ebben a szpáhik intézménye egyezett az európai hűbériséggel, de más tekintetben lényegesen eltért tőle. Birtoka személyéhez volt kötve és halála után visszaháramlott az államra.⁷ Sőt a szpáhi élethossziglan való haszonélvezeti joga sem volt biztosítva, mert birtoka is könnyen változott. Ha kitüntette magát, helyette nagyobbat nyert, mégpedig nemcsak a temesvári ejaletben, amelyben élt, hanem a szultán birodalmának bármely részében. Ha pedig valamiben hibázott, birtokát elvonták tőle. A timár-hűbérbirtokok csere tárgyai is lehettek. Abdullah-oglu Ibrahim és Abdullah-oglu Ahmed kérésére II. Murad szultán megengedte, hogy előbbi *lippai*, utóbbi *temesvári* timárbirtokát „ugyanakkora jövedelmű“ budai timárbirtokért cseréljék meg.⁸ Ez arra mutat, hogy a kormány jó szemmel nézte, ha a szpáhi nem kötötte magát birtokához. Utóbbi rendszerint nem is tartózkodott huzamosan birtokán, hanem beszedvén annak jövedelmét, azzal tovább nem törődött. Okszerű gazdálkodásról szó sem lehetett. Nem is lett

⁴ „Az egy ákcsétől ezerig és az ezer ákcsétől százezerig terjedő jövedelemmel bíró zajmokkal és timárosokkal“.

⁵ *Bertlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928 évf. 282 l, 51 sz.

⁶ Id. h. 287. lap, 68. sz. — Midőn a Kücsük Mehmed pasa, jenői beglerbej mellé szolgálatra kirendelt jenői és temesvári várkatonák, tisztjeiket és zászlaikat odahagyva, vijaletjeikbe mentek, a szultán 1663 júniusában meghagyja, hogy azonnal küldjék őket vissza tisztjeikhez zászlaik alá. *Bertlini és drezdai gyűjt.* (Id. h. 289. l. 75. sz. V. ö. a szultán 1663 június 27—július 6-i rendeletét. Id. h. 292. l. 87. sz. és 1663. augusztus 5—14-i rendeletét. Id. h. 295. l. 100. sz., 1929. évf. 97. l. 278. sz.)

⁷ Bár tekintettel voltak arra, hogy újból adományozás esetén a hűbéres fia nyerje el a birtokot. (*Szalay-Baróti*, III. 294.)

⁸ 1582 február 3 és 1588 augusztus 4-én kelt szultáni rendelet a budai beglerbejhez. (*Török oklevéllár*, 120. l. 144. sz. és 150 l. 197. sz.)

volna értelme, hogy az ideiglenes birtokos mást, mint rabló-gazdálkodást folytasson.⁹

Mivel a régi jogok megszűnésével sok föld uratlanná vált, a szultánok bőven osztogathatták ezeket az értük esengő híveiknek. Alsóbbrendű tisztviselők, agák és futárok (csauszok) csalfasággal szintén szereztek ilyeneket.¹⁰ A vitézkedett katonák közvetlenül a szultánhoz folyamodtak. Egy ilyen *temesvári szandsákbeli ziamet-birtok* adományozására irányuló kérvény fennmaradt 1690 június 9-ről:¹¹

„Felséges, kegyelmes szultánom! E szolgájának (név nincs említve) előterjesztése az, hogy a *temesvári szandsákban*, a *krassovai* járásban *Szás*¹² nevű faluban és környékén 21.275 ákcse jövedelmű ziamet, amelynek birtokosa, Kara Ibrahim ennekelőtte elhalálozott s így ziametje megüresedett, én szolgája pedig a végeken levő emberek közül az elhunyt-nak rokonságából, a veteránok közül való vagyok s felséged előtt ismeretes, hogy minden tekintetben érdemes vagyok, tehát azon kötelezettséggel, hogy sietve arra vidékre menjek és a zászlóm alatt összegyűjtendő emberekkel császári szolgálatra fordíthassam igyekezetemet, kérem, hogy az említett ziamet eme szolgájára ruháztassék és átadassék. A parancs és fermán kegyes szultánom öfelségét illeti. Kelt az 1101 év Ramazán hó 3-án.“¹³

Az eddig kiderített adatok alapján mintegy hatvan oly ziamet- és háromszáz olyan timárbirtokról van tudomásunk, amelyek a szultánok kegyelméből a temesvári beglerbej fennhatósága alatt létesítettek. Adományozásuknál nem a földterület, hanem az ákcseben meghatározott évi jövedelem nagysága volt mérvadó.¹⁴

Birtokot kapott a temesvári ejaletben: 1564 július havában *Dsafer pasa*;¹⁵ 1565 március 10-én *Mehmed* temesvári

⁹ Szalay-Baróti, III. 295, *Hóman-Szekfü*, V. 23.

¹⁰ Újabb részletek 8. *Szekfü* Gyula előszava a *Török oklevéltár*-hoz, 26.

¹¹ *Török oklevéltár*, 291—2. l., 306. sz.

¹² Valószínűleg eltorzított név. Ezért a hely fekvése nem állapítható meg.

¹³ A Temesközt és Szerbiát ekkor császári seregek tartották megszállva, ezért volt ott török katonaságra szükség. *Újabb részletek*, id. h.

¹⁴ Id. m. 11.

¹⁵ *Török oklevéltár*, 46. l. 18. sz.

csausz, aki István „erdélyi király“ segítségére sietett;¹⁶ ugyanazon év március 26-án *Ibrahim-oglu*¹⁷ *Haszán* bej, aki János Zsigmond erdélyi „király“ segítésénél vitézül viselkedett;¹⁸ két nappal később, március 28-án *Iszkender* lippai szandsákbeli tímárbirtokos;¹⁹ ugyanez év július 21-én a *csanádi bej*;²⁰ 1565 október 4-én a temesvári csausz fia, *Mehmed*;²¹ ugyane napon *Iszák*, a csausz-bán futára;²² 1565 december 28-án *Ahmed* vojvoda fia, aki „Várad vára elfoglalásánál és Szatmár városában egy kiváló hitetlennek a fejét levágta“;²³ 1565 december hó 29-én *Sehszuvár* lippai tímárbirtokos;²⁴ 1566 január 6-án a János Zsigmond segítségére siető *Avaz-oglu Mahmud*;²⁵ ugyanaz napon *Musztafa*, aki „az erdélyi háborúban egy kiváló hitetlennek a fejét levágta és annak páncélját felöltötte“;²⁶ három nappal később *Hamza-oglu Mehemed*, a temesvári szandsákban, a fenlaki járásban tímárbirtokos, minthogy „István, erdélyi királynak segítségével derék szolgálatot végzett“;²⁷ másnap *Juszuf* a temesvári szandsákban, a cserini²⁸ járásban tímárbirtokos, ugyancsak az erdélyi fejedelemnek nyújtott segítségért;²⁹ január 19-én *Haszán*, „a temesvári ejaletben, a csákovai járásban“ tímárbirtokos³⁰ és *Ali-oglu Haszán*;³¹ 1573 január 9-én a szatmári hadjáratban kitünt *Szulejmán fia Haszán*;³² 1581 augusztus 9-én a temesvári szandsákhoz tartozó Ofszenicza, Rudna és Dolácz falvakban, *Ferhad*, aki a lippai szandsákban, Solymos

¹⁶ Id. m. 68. l. 64. sz.

¹⁷ „*Oglu*“ annyi, mint „fia“, tehát: *Haszán*-fia.

¹⁸ *Török oklevéltár*, 69. l. 67. sz.

¹⁹ Id. m. 70. l. 68. sz.

²⁰ Id. m. 70—71. l. 70. sz.

²¹ Id. m. 73. l. 74. sz.

²² Id. m. 73. l. 75. sz.

²³ Id. m. 77. l. 83. sz.

²⁴ Id. m. 78. l. 85. sz.

²⁵ Id. m. 79. l. 87. sz.

²⁶ Id. m. 79. l. 88. sz.

²⁷ Id. m. 81. l. 91. sz.

²⁸ Talán *Csernye* (Crnja) Torontálmegyében (Jugoszlávia).

²⁹ *Török oklevéltár*, 81—82. l. 92. sz.

³⁰ Id. m. 82. l. 94. sz.

³¹ Id. m. 82. l. 94. sz.

³² Id. m. 103—104. l. 119. sz.

várában „topcsi“ volt,³³ 1587 május 5-én *Ali-oglu Kászim* gyulai szandsákbeli tímárbirtokos.³⁴

A kormányzó beglerbej önkényesen jelölte ki magának a termőföldek legjavát, amelyeket úgyszólván minden költség nélkül, keresztény rabszolgaival munkáltatott. Turpissága csak akkor derült ki, amikor hadipénzek elsikkasztása miatt vonták felelősségre. *Evlia Cselebi* szerint még a kisebb tisztviselők is rengeteg jövedelemmel rendelkeztek.³⁵

A nagyvezírek töméntelen vagyonnal bővelkedtek a temesvári ejaletben. Bizonyítja ezt az emlékükre és nevük dicsőségére tett alapítványok nagysága. *Szokoli Mohamed* nagyvezír 1573-ban kegyes alapítványokra a temesvári ejaletben levő következő ingatlanokat és ingóságokat rendelte: A csanádi szandsákban, *Becskerek*³⁶ városában, a Béga folyón négy kőre járó malmát, a Becskerek környékén fekvő *Elemér*³⁷ nevű falut, a *Szőllös*³⁸ nevű földet, az *Orlovát*³⁹ nevű földet, 2500 darab juhot, 250 darab paripát, 600 ökröt és 11 bivalyt, a jól őrzött Becskerek városában épített szép alkotású fürdőt, az említett fürdő közelében épített 22 boltot, *Temesvár* városában levő 5 boltot, a szállóházat, amely 6 boltot és számos lakást foglalt magában, szintúgy *Rékas*⁴⁰ városában, a Temes folyón két kőre járó malmot. Mindezeket vakuffá tette, azaz kegyes alapítványnak szánta.⁴¹

Még nagyobb *Köprüli Mohammed* nagyvezír alapítványa a temesvári, jenői és a lippai szandsákokban.⁴² Ehhez az alapít-

³³ Id. m. 113. l. 130. sz.

³⁴ Id. m. 136. l. 174. sz. Radseb szendrői kapitány „a temesvári szandsákban, a pancsovai járásban, Falva nevű faluban“ volt ziametbirtokos. (II. Murád szultán 1581 június 4-én kelt rendelete. *Török oklevéltár*, 111. lap, 126. sz. A helység ez elnevezés alapján nem határozható meg. V. ö. *Újabb részletek* 8–10.)

³⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi magyarországi utazásai I. 9–14. *Újabb részletek*, 12.

³⁶ *Nagybecskerek*.

³⁷ *Nemački Elemir*, Nagybecskerek mellett, Jugoszláviában.

³⁸ *Nákófalva* (Nakovo), Torontálmegye, Jugoszlávia. V. ö. *Püspökségtörténet*, II. 7. l. 37. jz.

³⁹ Torontálmegye, Jugoszlávia. A török oklevélben: „*Orlohat*“.

⁴⁰ *Temes-Rékas*.

⁴¹ *Török oklevéltár*, 103. l. 118. sz.

⁴² *Török oklevéltár*, 259–272. l. 280. sz.

ványhoz tartoztak többek közt⁴³ a Maros jobbparján: *Ó-Arad, Gelid*,⁴⁴ *Mikelaka*,⁴⁵ a Maros balpartján, „a temesvári oldalon”: *Kisszentmiklós, Ság, Novák*⁴⁶ és *Varjas*.⁴⁷ Mekka és Medina szentvárosoknak is jutott adomány a temesközi nagybirtokosok jövedelméből: odaszállították a temesvári tartományi kormányzótól már régebben lefoglalt *Sebes* és *Lugos* váraknak évi 3500 arany jövedelmét.⁴⁸

Ámbár az itteni tímárbirtokok, mint kincstári jószágok, tehát államjavak felől csak a szultánok rendelkezhettek és IV. *Mohammed* 1665 május 7-én a temesvári defterdárnak adott parancsában egyenesen „császári birtokok”-nak⁴⁹ nevezi a neki jövedelmező temesi földeket, mégis, a nagyvezírtől lefelé minden mozlím birtokos saját tetszése szerint rendelkezett jószágáról.⁵⁰

Emellett az erdélyi fejedelmek, a Habsburg-királyok és a nádorok, mind a szultán, mind hűbéreseinek rendelkezéseit tekinteten kívül hagyva, e jószágokat, mint uratlan birtokokat szintén tovább adományozták, a régi szokott mód szerint, azaz vagy az adományozott családjának magvaszakadásáig, vagy ennek élete hosszáig, vagy hadi kötelezettségének⁵¹ tartamáig. *Rákóczi Zsigmond* fejedelem 1607 június 28-án

⁴³ Az oklevélben több, kétségtelenül eltorzított helységnév fordul elő, mint: Gergyász, Potes, Hanszanli, Meg-Szelveres, Haludes, Haloves (a csanádi járásban), Holszeg, Buzáros, Kebekende, Karakamba, Fejérekhazila.

⁴⁴ Az oklevélben „*Gelire*” (260. l.) „*Harit*” (263. l.) V. ö. 17 l. 6. jz.

⁴⁵ Az oklevélben, *Karácson* olvasása szerint; „*Nagy-Lak*” (260.) V. ö. 17 l. 6. jz.

⁴⁶ Az oklevélben: „*Buak*”. (Id. m. 260, 262, 263.) A helységet az 1664 március 19–27-i oklevéllel való összevetés alapján (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 88. l. 176. sz.) azonosíthatjuk Novákkal.

⁴⁷ *Karácson* szerint „Aradmegyében” (Id. m. 267.). Eszerint a Tornyátó, északkeletre fekvő, mai Nagy- vagy Kis-Varjas értendő alatta. Azonban kétségtelen, hogy a temesvármegyei Varjas értendő, mert határainak leírásánál *Perjámos, Nagyfalu* (Satumare), „*Kétfel*” (Chetfel), *Kenézház* (azaz; Temeskenéz, Knez) és „a csanádi járáshoz tartozó *Harmat* nevű falu” említettnek. (Id. m. 268–269.) Utóbbi *Perjámostól* keletre, az Aranka-Maros-közön feküdt. *Borovszky*, Csanád vármegye II. 206.)

⁴⁸ *Karácson*, Török történetirók 410. *Újabb részletek*, 13.

⁴⁹ „Császári khászom”.

⁵⁰ *Török oklevéltár* 244. l. 275. sz. *Újabb részletek* 15.

⁵¹ „Durante beneplacito”.

Pancsovai János és Pani lippai szerb katonáknak a temesmegyei Kétfül,⁵² Vánteleg és Faluhely pusztult birtokokat; *Báthori Gábor* fejedelem 1609 szeptember 15-én egyes hajdúinak Serked, Ferged, Zombor⁵³ és Tömpös⁵⁴ falvakat, 1626 július 11-én Sajti⁵⁵ csanádmegyei falut, 1628 július 15-én Dézsi Gergely borosjenei harmincadosnak a csanádmegyei Harmat⁵⁶ és az aradmegyei Szentmíklós⁵⁷ jószágokat, 1635 július 2-án Szászvárosi Cserepes Ábrahám leányainak a temesmegyei Hasiagh, Sebel, Tecz, Gurguria falvakat és pusztákat; I. *Rákóczi György* fejedelem 1636 június 31-én Borosjenői Tisza György deáknak (Georgius literatus Tisa Makainus de Boros-Jenő)⁵⁸ 14 falut és pusztát Arad-, Csanád- és Temesmegyékben, 1646 június 3-án borosjenői katonáinak a csanádmegyei Perek, Komlós, Kovácsháza, az aradmegyei Kurtics, Iberd és Czipán pusztákat, 1647 március 28-án Kis Márton körösszegi hajdúkapitánynak a csanádmegyei Zombor, Ferjed, Pordan, Tömpös s a zarádmegyei Kovászi⁵⁹ helységeket; II. *Rákóczi György* 1649 december 2-án Fejér Ábrahám borosjenői vitéznek a csanádmegyei Apátfalva és Tövis pusztákat adományozza.⁶⁰

Minthogy e birtokbaiktatások a tényleges viszonyok miatt nem történhettek a helyszínen, a beiktatási parancsokat rendszerint megtoldották azzal a záradékkal: „amennyiben a törököktől való félelemből megtörténhetik“ és a beiktatások foganatosítottak, de — távol a hely színétől. Így gróf *Csáky László* zólyomi és komáromi főispánt 1645-ben a győri káptalan iktatta be torontálvármegyei birtokaiba, majd 1695-ben

⁵² Kétfél (Chetfel).

⁵³ Kiszombor a Maros partján.

⁵⁴ A hajdani Tömpösmonostor helyén.

⁵⁵ Sajtény (Seitin) a Maros jobbpartján. V. ö. *Püspökségtörténet* I. 97—98. l.

⁵⁶ V. ö. 47. j.

⁵⁷ Kisszentmíklós.

⁵⁸ A Tisza grófok őse.

⁵⁹ Kovaszinc.

⁶⁰ *Borovszky*, id. m. I. 244. I. *Ferdinánd* 1557 augusztus 1-én az aradmegyei *Gyorok* falun kívül a csanádmegyei *Oroszlámos* egyes részbirtokait eladományozza. (*Országos Levéltár*: Liber Regius Ferd. et Max. p. 414.)

hasonnevű fiát is.⁶¹ Királyi rendeletre iktatja be 1635-ben a garamszentbenedeki konvent Bélteki Pált és Olasz Pált, a csanádmegyei Szentmiklós, Pádé, Morotva és Hodics⁶² birtokaiba.⁶³

VI.

Az általános jogbizonytalanság, a védtelenség az önkény-nyel szemben és az ezek szülte bajok, melyek a veritékes munka gyümölcsét közprédának tették ki, megzsibbasztották a munkakedvet és a régi lakosságot szülőföldjének elhagyására birták. *Az egyházmegye területe elnéptelenedett.*

Gyakran a falu egész népessége egyszerre felkerekedett és barmaival és minden ingóságával az éj sötéttségének védelme alatt elillant: otthagya kiüresített házait, egyéb ingatlanaival. Ezt cselekedték 1665-ben *IV. Mohamed* szultánnak a temesvári vijalatban fekvő birtokain nyomorgó rájái, kiknek elfogatását és visszatoloncolását maga a szultán parancsolta meg a temesvári defterdár útján.¹

Siettetten az elnéptelenedést az a körülmény, hogy hadjárat vagy nagyobb katonai művelet után tömérdek sokaságú keresztény rabszíjra került, akikkel a birodalom valamennyi rabszolgavásárait elárasztották. A rabszolgakereskedéssel elért busás haszon a szultán legtávolabbi tartományaiból is ide csalogatott merész kalandvadászokat, hogy itt timárbirtokot szerezzenek és azután hozzálássanak a fosztogatáshoz és a ráják foglyul ejtéséhez.²

A pusztító áradat borzalmasságából különösen három hullám emelkedik ki. A hódítás első hullámverése 1552-ben felfalta a Marostól délre eső helységeket csaknem az utolsóig, tönkresilányítván ezek lakosságát. A másodikat ama hadjáratok idézték elő, amelyekben a gyakran csaknem százezer ázsiai harcost magában foglaló fegyveres hatalom, különböző baromcsordáinak sokaságával, Gyula felé való menetelésében (1566) az egyházmegyének, a Marostól északra fekvő, ekkorig kevésbé zaklatott vidékét annyira pusztította, hogy az nem-sokára kietlen mocsárrá lett. A harmadikat, a legiszonyúbbat,

⁶¹ *Pesty Frigyes*, A történelmi földrajz kérdései Torontálban. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1879, 161. l.

⁶² Jugoszláviában a Tisza balpartján.

⁶³ *Borovszky*, id. m. I. 246.

¹ Rendelet a temesvári defterdárhoz és a temesvári ejalet kádijaihoz. 1665 május 7. *Török oklevéltár* 244 l. 275 sz. *Újabb részletek*, 18.

² *Szilágyi*, V 288.

megindította a tatársereg, mely különösen a tizenötéves háborútól (1591—1606) kezdve a hadnépnek állandó kísérője volt és nemcsak a csatákban dühöngött, hanem még inkább a harcok lezajlása után való tanyázásával a lakosság réme lett. A tatártámadás, hirtelen hevessége miatt, kivédhetetlen volt. Csak egyedül a futásban volt remény menekvésre. Ezért a „tatárfutás“ közhírű szó éppoly beszédes, mint a „tatárjárás“. A Marostól északra minden helység történetében előfordul a „kis futás“, „nagy futás“, mely kifejezésekkel a népnek évekig, sőt évtizedekig tartó menekülését jelezték. Csak a tatárok elvonulása után merészkedtek vissza a menekültek régi lakóhelyeikre és megvigasztalódtak, ha házaikat, habár kirabolva és megrongálva, mégis fellelték. A tatárok 1596-ban elpusztították a Körös-Maros-közt és miután Szegeden átteleltek, a Marostól északra fekvő vidéket teszik pusztasággá. A tizenötéves háború tatárjárásait sok helység évtizedeken át sem heverhette ki,³ mert oda ismét letelepedni vakmerőségszámba ment.⁴

A véglegesen eltávozott *latin keresztények helyeit, görög orthodox keresztények* — szlávok és románok — *foglalták el.* Könnyebben alkalmazkodtak a török viszonyokhoz, mert azokat már ismerték.⁵ A balkáni görög kereszté-

³ *Hóman-Szekfü*, V. 35—27.

⁴ Minthogy a falvak állandóan ki voltak téve az elpusztulás veszedelmének, szokásba jött ezek jóvedelmének kölcsönös biztosítása oly módon, hogy a szomszédok birtokaik jóvedelmének felét lekötötték egymásnak. 1667 április 14-én Dobóczy Gábor és Zsigmond *Nagyiratos* falujok fél jóvedelmét lekötik Végh Mihálynak, míg utóbbi nekik Kovácsgyházának felét engedi át. *Országos Levéltár*: NRA fasc. 1791 nr 15. *Borovszky*, I 238.

⁵ A XVI. századi török államszervezet elsősorban bizánci minták utánzata volt. Mikor a szultánok Konstantinápolyba tették át székhelyüket, az ottani fejlett polgárosodás mély hatást gyakorolt a török államéletre. A török a bizánci intézményeket követte, azokat alakította át a saját szükségleteihez és néhol csak a régi görög név helyét cserélte fel a törökkel, máskülönben egyszerűen átvette, amit a hódításkor talált. A szultán bizánci módra maga is császárnak nevezte magát, legfőbb miniszteri tisztségeit, a nagyvezéri s a többi főhivatalokat bizánci mintára szervezte, sőt még azokat az udvari szokásokat és a kimért szertartásokat is megtartotta, amelyek a görög udvarban divatoztak. A tartományok régi szervezetén sem igen tett változtatást. A görög tisztviselők helyét törökök foglalták

nyek sokszor megfordultak Bizáncban ; megismerkedtek annak állapotaival, erkölcsseivel és szokásaival : beleokultak és beleélték magukat ezekbe a viszonyokba. Minthogy a török ezeket nagyjában magáévá tette, a görög keresztények a török uralomtól sem idegenkedtek annyira, mint a latinok s mindinkább lábat vetettek az egyházmegye területén.⁶ Az adófizetőket név szerint is pontosan előszámláló defterek megbízható felvilágosítást adnak a nyugati kereszténység fokonzintjára pusztulásáról és egyúttal a görög kereszténység növekedő terjedéséről.⁷

A hadi vagy közigazgatási érdekből történt telepítéseken többnyire szerb és román gyarmatosokra találunk. Mivel a hódoltság kezdetén elpusztult és parlagon heverő *Uj pécs* és *Görge Milos* nevű földbirtokon tanyázó haramiák az ott átvonuló közt körül csavarogva, az utasokat veszélyeztették, I. *Szulejmán* szultán 1566-ban a temesvári beglerbej előterjesztésére átengedte e vidéket *Pál* rája-kenéznek telepítésre azzal a paranccsal, hogy tíz fegyveressel oltalmazza az utazókat. A *Pál* rája-kenéz régi szláv módra létesített eme telepítése volt az *Uj pécs*-vidéki szerb lakosság gyűlhelye, melynek

el s más címet viseltek ugyan, de az új ember s az új név alatt megmaradt a régi állás és hatáskör. A „szandzsák“, „timár“, „ziamet“ mind ugyanazok az intézmények, melyek a görögök idejében voltak és csak új elnevezést kaptak. (*Szilágyi*, id. m. V 285.)

⁶ Id. h.

⁷ Tiszta görög orthodox, szerb községek voltak 1558-ban : *Hollós* (elpusztult helység Nagyikindától keletre az Oluz nevű tó környékén), *Jázova*-Jazovo, *Kanizsamonoštor*-Kanjiza, *Kúnsszöllös*-Nákófalva-Nakovo, *Dugoszello*-Dugoszelistye-Nyerő-Nerau (eredeti neve : Hoszsúfalú), *Loránt*-Lovrin, *Mégy*-Medea (Óbesenyő és Nagyszentmiklós közt a hasonló nevű határrész helyén), *Munár*, *Nagylak*-Nadlak, *Pádé* (Novi Pádej), *Perjémes*-Periam, *Rábé*, *Szaján*, *Szanád*, *Serfesd* (elpusztult helység Fenlak-Falnicától délre), *Szécsény*-Szécsány, *Tiszaszentmiklós*, (Potiski Sveti Nikola), *Telek* (Sárafalva-Saravale határában, a hasonló nevű dűlő helyén), *Varjas*, *Vizesgyán* (Vizesdia). Latin és görög keresztények laktak a következő helységekben : *Csóka*, *Egres*-Igriz, *Szemlak*. De ezek közül 1581-ben *Csóka* és *Egres* már tisztán görög orthodox lakosokkal bírnak. (Az 1557—1559-i defterek *Velics-Kammerer*, id. m. II 194 lap, az 1581 évi lajstromok id. m. I. 333 lap. V. ö. *Borovszky*, id. m. I 216—217. A most fennálló községek mai nevükön is feltüntetve.)

népessége a későbbi Mercy-korszakban már tetemesen szaporodott volt.⁸

Románok és szerbek voltak a hódoltságban keletkezett *Ujarad* községnek első törzslakói. E területen, mely kegyesalapítványi birtok volt, a „vakuf”-hatóság 1661-ben jelentős tevékenységet fejtett ki. A Maroson nagy híd építtetett; déli partján főmecsetet, „dsámi”-t,⁹ iskolát, karavánszerájt emelt; megnépesítette birtokát mintegy négyszáz román és szerb telepessel, kik a munka alá vont területen közbirtokosságot nyertek.¹⁰

Köprili Mohamed nagyvezér aradvidéki kegyesalapítványi birtokain a Maros mindkét partján 1665 tájban végbevitt telepítéskor az addig szétszórva élő románokat és szerbeket telepítik le. *Ó-Arad, Gelid, (Gyelte), Mikelaka, Kiszentmiklós, Ság és Novák* hamarosan népesedik: egy-egy helyen mintegy 60—100—110 család telepszik meg. A vonatkozó defter¹¹ csupa román és szerb neveket sorol fel: Bogdan, Dina, Jován, Milos, Mirkó, Nikola, Pavló, Parintye, Petko, Rada, Radoj, Sima, Toma. Vezetéknévet alig említ, de egyesek keresztnévéhez, éppúgy mint a török birtokosoknál, atyjuk nevét is feltünteti.¹²

A *Mezőhegyes* környékén elterülő pusztaságot 1640 körül *Ali csanádi alajbej*¹³ népesítette be, aki a Maros északi partján és délre egészen Nagybecskerekig elterülő szpáhi-hübérjóságokat kezelte. Fáradozása nem volt meddő: a század közepe óta az egyházmegyének a Marostól északra eső területén harmincnál több szerb telep keletkezett.¹⁴

⁸ A szultán 1566 január 15-i rendelete a temesvári beglerbejhez és defterdárhoz. *Török oklevéltár* 80—81 l. 90 sz. *Görgi Milos* nevű hely vagy határ nem fordul elő az egykorú térképeken. *Újabb részletek*, 17. *Hóman-Szekfű*, V. 42.

⁹ Főmecset, melyben pénteki istentisztelet végezhető.

¹⁰ Rendelet 1661 január 11-ről és január közepéről. *Török oklevéltár* 238—341 l. 269 és 270 sz. *Újabb részletek* 16.

¹¹ 1665 december 23-i összeírás. *Török oklevéltár* 259—271 lap, 280 sz.

¹² Pl. *Ság* lakosai: Rabotolo fia Mikhal, testvére Iván, testvére fia Isz-tepán, Radoj Rakova, testvére fia Nikola, Nikola testvére Radán, Danol fia Jován, Reszni fia Alaszol, Malos unokatestvére, Hanák Darintye Dakov, stb. *Török oklevéltár* 261. V. ö. *Újabb részletek*, 16, *Hóman-Szekfű*, V. 43.

¹³ A szandsák hübéres haderejének a szandsákbej alatt álló főtisztje.

¹⁴ *Borovszky*, Egy alajbéj telepítése. Adatok az Alföld XVII. századi

Románok telepednek meg *Borosjenőn* 1664-ben. *Kücsük Mehmed* jenői beglerbeji jelentése szerint a jenői vár mellett a hitetlenek korában „város“ állott, melynek lakosai a vár elfoglalásakor elszéledtek; újabban a nevezett vár közelében, „Felszeg“ nevű templomnál, egy útkereszteződés mellett alakult egy „város“. *Jován* kenéz ajánlkozott, hogy rájait ott letelepíti, kik a fejadón kívül házaik után főzővaját, juhaik és terméseik után külön dézsmát fognak szolgáltatni. Mivel ajánlatát a hatóságok mind a várra, mind a kincstárra nézve előnyösnek találták, a telepítést engedélyezték, azzal a kikötéssel, hogy a „város“ ne a vár közelében, hanem megfelelő távolságban, nem veszélyeztetett helyen épüljön.¹⁵

A letelepedett görög keresztények átvették a latinoktól odahagyott templomokat, mint ezt a göttingai defterek a mai *Kisszentpéter* (a nép nyelvén: *Totina*) közelében hajdan feküdt *Tóti* helysége vonatkozóan kiderítik.¹⁶

VII.

A lakosság elenyészésének természetszerű folyamánya, a földnek elvadulása, majd ennek következménye, a gazdálkodás teljes leromlása, rövid időn belül bekövetkezett.

A püspökség felállításával és a monostorok létesítésével felébresztett kulturtörekvések kezdettől fogva a haladás anyagi alapjának lerakására irányultak. Oktatták a tapasztalatlan népet a föld termőstítésére, a belvizek levezetésére, a hiányzó víz odavezetésére, az állatállomány gyarapítására. A talaj meghálálta gondozását és szilárd alapot adott a nyugateurópai kultúra meghonosítására. A vad őstermészet barátságos színt öltött és gondozóját ottmaradásra, otthonának alapítására édesgette.

történetéhez. Budapest 1901. Akad. Ért. XIX. köt. VI. szám. Ugyanaz, id. m. (Csanád vármegye) I 238—239. *Hóman-Szekfü*, V. 41.

¹⁵ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1920. évf. 67 l. 175 sz. A helyi hagyomány szerint is a román őslakosság, melynek zöme ezelőtt a mai községtől és várostól távolabb eső részeken lakott, csak a török hódítás után költözött befelé arra a szigetre („insula“), melyen ma Borosjenő főutcája vonul végig. A török oklevélen „Felszeg“ néven feltüntetett helység alatt talán *Bogszeg* értendő, hol a régi görög orthodox templom s attól nem messze a püspöklak állott. *Dr. Sorbán Kornél* főesperes úr szíves közlése.

¹⁶ *Borovszky*, id. m. II. 608.

A török pusztítások folytán megfogyott munkaerő hiánya miatt műveletlenül hagyott föld termőképessége alábbszállott. Az utak gondozásának, a belvizek levezetésének, a védőgátak karbantartásának elmaradásával az egész vidék, mely nevető virányaiért azelőtt paradicsomnak magasztaltatott, gyászos pusztasággá lőn, melyet az utasok „temetőnek” neveznek.¹ *A föld is visszaesik korábbi állapotába, újra vadonná, mocsarak, ingoványok, vadvizek gyűlhelyévé válik*, mert a talaj minősége eredetileg vizes, lápos volt. A középkori oklevelek minduntalan patakokat, vizeket, halastavakat emlegetnek. De a vizeket emberi kéz igába hajtotta és a halastavak halgazdagságuk szaporításával a lakosságnak olcsó élelmet, tulajdonosaiknak pedig bő jövedelmet adtak.² A török csak harcászati célokra használja fel a vizeket: több várnak termékeny környékét mértföldekre terjedő körzetben elárasztotta.³ Nem akadályozta a mocsarak képződését, a belvizek elhatalmasodását, szeszélyes szertefolyását az ültetményeken. Nemcsak az alibunári mocsárvidéken, hanem az egész Temesközben keresztül-kasul húzódik a mocsárvíz, a posványok hosszú sora sajátos állatvilágukkal, mérges levegőjükkel.⁴

A talaj romlása következtében a termés mennyiségileg és minőségileg is csökkenvén, *a földművelés egyre szűkebb korlátokra szorítkozott*. A közbiztonság teljes hiánya miatt, meghúzódott a falvak közvetlen közelében. A jobbágy pedig attól tartván, hogy termésfeleslegét ura elveszi, csak annyit termelt, amennyire saját szükségleteinek fedezésére szüksége volt.⁵ A földesúrnak nem állott érdekében a földművelés felkarolása, mert birtokának jövedelméhez képest, katonát állítani tartozott. Mivel a pusztá földet ez a kötelezettség nem terhelte, inkább legelőnek adta bérbe, mert az a kevés amit érte kapott, egészben az ő markát ütötte. Midőn az *aradi hídnál* a

¹ A császári követek és azok kísérői leírásainak egy részét magyar fordításban kiadta Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054—1717. Budapest 1891. Hóman-Szekfű, V 5—6.

² Hóman-Szekfű, V 6—8.

³ Fekete, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó ismeretei. „Hadtörténelmi Közlemények” Budapest 1930 1.

⁴ Böhm, Geschichte des Temeser Banats, 210—215. Hóman-Szekfű, V 8—9.

⁵ Borovszky, id. m. I 207. V. ö. Marcantonio Babaro velencei követ jelentését 1573-ból. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1854 III 184. Salamon, 250.

Mehmed pasa, nagyvezir alapítványi birtokán letelepedett ráják hozzáfogtak az elpusztult falu kültelkének műveléséhez, a szpáhik nemhogy elősegítették volna munkájukat, hanem akadályokat gördítettek ellene.⁶

A *gyümölcsstermelés* szintén hanyatlásnak indult, habár a török gyümölcskedvelő volt. Gyümölcstizedet is szedtek.⁷ A ma is tömegesen termelt, kiváló fajtájú „sikulai“ alma ebben az időben honosított meg.⁸ Hasonlóképpen a szőlőtermelés egyes helyeken jó hasznót hajtott. A *Borosjenő* környékén letelepedett Jován kenéz szőlőhegyeiért holdanként (dönüm) húsz akcese adót fizetett a kincstárnak.⁹ Kendert, káposztát, lencsét is termesztettek és méhészettel is foglalkoztak.¹⁰ Nincs kizárva, hogy a tulipánt a törökök egyenest hozták be ide, bár általános elterjedését úgy magyarázzák, hogy Konstantinápolyból Hollandiába és onnan, Németországon át, került ide. A nárciszt, egyes rózsafajokat és keleti dinnyemagvakat a törökök ültették el, anélkül, hogy az itt talált kertészetet megváltoztatták volna, mert a misszionáriusok kertjei mintául szolgálhattak a virágápoláshoz.¹¹

⁶ Szultáni rendelet a jenői kádihoz 1661 augusztus közepéről. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 274—5 lap. 22. sz.

⁷ Az aradvidéki „*Hunkalak* falu, kertjei után gyümölcstized fejében 300 áksét“ tartozott fizetni. Az 1076 évi dsemazi-ul akhir hó közepén (1665 november 23.-a körül) kelt defter. *Török oklevéltár* 266 lap, 280. sz.

⁸ Beszélük, hogy 1800 táján a borosjenői pasának a vár mostani főbejáratával szemben, a plébánialak helyén lévő kertje két almafájának gyümölcsét a parasztok fanyar ízűnek találván, nem ették meg, hanem egy szénaboglyába gyömöszölték; a tél végén ráakadva az almákra, felette jóízűnek találták. A következő gyümölcsszedéskor néhány darabot elvittek Sikulára, Atzél István földesúrnak, ki azokat eltette pincéjébe. Húsvét táján, mikor ismét rájuk bukkant, beléjük harapott és el volt ragadtatva pompás ízűktől. Azután nemcsak maga termelte, hanem jobbágyait is rábirta, hogy fly fákat ültessenek. Ez az almafaj csakhamar hírre kapott és bár Borosjenőről került Sikulára, utóbbi község neve alatt lett ismeretes a kereskedelmi forgalomban. *Márki*, id. m. II 252—253.

⁹ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 67 lap, 175 sz.

¹⁰ Erre vall pl. *Kis-Szentmiklós* kender-, káposzta-, lencse-tizede és méhkasadója. (Köprili Mohamed nagyvezir kegyes alapítványainak összeírása a temesvári, jenői és lippai livákban, 1665 december 23.-ról. *Török oklevéltár* 266 lap, 280 sz.)

¹¹ *Gragger*, Türkisch-ung. Kulturbeziehungen (*Ungar. Bibliothek*, I 14.

Egészben véve azonban a török virágtenyésztés nem emelkedett jelentőségre. Viszont a mezőgazdasági üzem anyyira leszállítatott, hogy a *nép földművelés helyett baromtenyésztésre fanyalodott*. Erre mutat az a jelenség, hogy a Marostól északra fekvő helységek jobbágysai többnyire barmokkal fizették le adójukat keresztény földesuraiknak. A nagyratatosi jobbágysók több évi tizedüket 210 ökör szállításiával egyenlítették ki.¹² De kivált a *juhtenyésztés* öltött nagy arányokat. 1581-ben a tizedlajstromok egyedül a csanádi náhijében (kerület) 74,349 juhot mutatnak ki. Egy-egy jobb módú lakosnak 2—300 juha volt, de a tehetősebbeknek 5—600, sőt 1200 birkája legelészett az egykor szorgalmasan szántogatott, de akkor már rétekké vált földeken.¹³

Pedig a püspökség területén lévő legelők silányak voltak. Olyanok, amilyeneket a pusztá önnönmaga, minden gondozás nélkül kitermel. Az állatok karám nélkül szűkölködtek. Kitéve az éghajlat változásainak, árvizek, lápos ingoványok veszélyeinek, elkorcsosultak.

A *kereskedést* megbéklyózta az utak rosszasága, az utazás veszedelmei,¹⁴ a sokféle vám és az azokkal járó vesződés. A *lippai bej* két, Szegeden és Temesvárott bántatlanul járt szatmári kereskedő árucikkeit a követelt harmincadok lefizetése dacára is lefogta.¹⁵ 1657 március 23-án *Mehmed*

Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin, 1927. 1) *Takáts*, Rajzok a török világból III 358 sk. *Hóman—Szekfü*, V 65, 400.

¹² *Borovszky*, I 207.

¹³ *Velics-Kammerer*, Defterek I 334—335. *Borovszky*, I 217. A pankotai főesperesség területéről még 1587-ben 2390 dézsmabaránya járt az egri püspöknek. (*Egri Egyházmegyei Közlöny* 1875, 15—19. *Márki*, II 251). Mint a földművelők, úgy a baromtenyésztők is állandó zaklatásoknak voltak kitéve. 1574-ben pl. a lippai bej egy faluból negyven barmot hajtott el. (*Márki*, II 251.)

¹⁴ A török és a keresztény katonák nem egyszer támadtak a gyanútlan kereskedőkre, megfosztották őket ruháiktól és ha védekeztek, még életüktől is. 1628-ban betörték az olasz kereskedőket elszállásoló ferencrendiek szegedi klostromába. (*Reizner*, Szeged története IV. Oklevéltár 105 sz. 173—174 l.) A szultán fülébe is eljutott a híre annak, hogy „egy *Jovan* nevű rabló vagy húsz lovas társával *Orsova* táján garázdálkodik“. (Rendelet Kászim jenői pasához 1665 május 16—25. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 92 lap, 260 sz.)

¹⁵ *Márki*, II 260.

temesvári pasa panaszkodik amiatt, hogy a temesvári olaszokat, habár áruik dolgában a harmincadosokkal megalkudtak, Jenőbe érkezésükkor, minden portékájukból kipusztították.¹⁶ Ehhez járult a hitel hiánya. A tőkepénzesek elrejtették pénzüket, hogy az adószedők ki ne zsarolják őket; a pompa-kedvelő török nagyurak pedig szinte szenvedéllyel üzték a thesaurizációt. A Temesköz egyik kereskedelmi emporiuma *Pancsova* volt, ahol a Temes a Dunába torkollik. A víziút nem járt veszedelemmel és olcsó volt. A forgalom Erdély és Belgrád, valamint Buda és a tiszamenti helységek közt Pancsován át bonyolítottatott le.¹⁷ A szultáni rendeletek sűrűn emlegetik a *pancsovai kikötőt*.¹⁸ A vidék kereskedelmének szálai *Fanilo* gazdag görög kereskedőcsalád kezében összpontosultak. Panaszolják a szultánnak, hogy a vámtisztek zsarolják őket: „Mi mindenkor Erdély tájékán kereskedtünk és hozott árucikkeinkről az előírt hivatalos vámot a jól őrzött Belgrádban fizettük meg. Pancsován és egyéb helyeken megállapodva, ott nem kereskedtünk; ezért csak átmeneti vámot fizettünk. Sem Pancsován, sem Jenőn nem zaklattak azelőtt vámkövetelésekkel. Jelenleg azonban a pancsovai vámbiztosok a törvény ellenére egyenkint három gurust, a jenői vámtisztviselők pedig összesen ezer akcsét követelve, erőszakoskodnak rajtunk“. Kérik, hogy „a régi, törvényes összegnél“ magasabb illetékekkel ne sújtsák őket. Kérelmüknek a szultán helyt adott és megparancsolta, hogy amennyiben a vámot Belgrádban megfizették és erről igazolványuk (tezkere)¹⁹ van, Pancsován csak a régi törvény szerint előírt átmeneti vámot vegyék meg rajtuk.²⁰

A *vásártartás* nem volt tilalmazva. Ennek fejében azon-

¹⁶ Márki, II. 440.

¹⁷ A szultánok gyakran elrendelték élelmiszerek beszerzését a Temesköz-ből. V. ö. IV. Mohamed szultán 1675 június 16.-án kelt rendeletét a temesvári ejalet kádijaihoz (*Török oklevéltár* 282 lap, 294 sz.) és 1680 február 10.-i rendeletét a Temesvár környékén élelmiszerek vásárlásával megbízott tisztviselőkhöz. (Id. m. 283—4 lap, 297 sz.)

¹⁸ 1673-ból (*Török oklevéltár* 279 lap, 291 sz.), 1680 február 10. (Id. m. 283—4 lap, 297 sz.) 1696 aug. 29.-ről (Id. m. 308—9 lap, 331 sz.)

¹⁹ Annyi mint: „cédula“.

²⁰ IV. Mohamed szultánnak a belgrádi állomáshelyen, 1664 szeptember 23.-án kelt rendelete a pancsovai kádihoz. (*Török oklevéltár* 242—3 lap, 273 sz.)

ban, mint pl. *Simándon* „maktu“-t kellett fizetni.²¹ „Mivel úgy a katonaságra, mint a rájákra nézve egyformán előnyös és szükséges“, a szultán 1661-ben elrendeli, hogy „*az aradi hídnál*“ („Arad körösü basinda“) évenként kétszer vásár tartassék“.²² Híres piaca volt *Lippának*, melynek kőből épített oszlopos²³ bazára maig fennmaradt. Mint a püspökség alapítása korában²⁴ és a későbbi századokban,²⁵ most is elsőrendű árucikk a só volt, amelyet a Maroson szállítottak ide.²⁶

Egyes újabkori történetírók a törökök természetét szelidebbnek, nyájasabbnak és hódoltság idejében való viselkedésüket derültebb világításban iparkodnak feltüntetni,²⁷ mint a régebbi írók; mindazonáltal, ha ma, évszázadok leforgása után, a gyűlölködés nagyító szemüvege nélkül

²¹ *Márki*, II 263.

²² *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 273 lap, 17 sz.

²³ Eredetileg 9, jelenleg 11 oszlopon nyugszik.

²⁴ *Püspökségtörténet* I 31—32.

²⁵ Id. m. I 164, II 53—54, Hajdani monostorok 19—20.

²⁶ A Maroson állandóan közlekedtek a sószállítóhajók, sőt Lippán külön révkapitány volt. 1590-ben Elias viselte a kapudantisztet. *Velics-Kammerer*, *Defterek*, 380, *Márki*, II, 10—11, 260—1, 264.

²⁷ Így *Takáts Sándor* „Rajzok a török világból“ című háromkötetes jeles munkájában, valamint egyéb műveiben is a török időket szinte mosolygó színben tünteti fel. De ennek részben az a magyarázata, hogy jobbára oly területeket választott történeteinek színhelyéül, amelyek nem voltak teljesen és megszakítás nélkül, huzamosan a törökök alávetve, mint például a Temesköz, amely másfélszázadon át nyögött a török iga alatt. Amazokon a szerencsésebb vidékeken megtörtént, hogy a keresztény és a török vitézek cimboráltak és bajviadal, valamint kopjatorés után kezét szorítottak egymással; ajándékokkal, udvarias levelekkel kölcsönösen kedveskedtek egymásnak; együtt vadásztak, halásztak, közös áldomásokon együtt italoztak. *Bornemissza* Gergely csanádi püspök is említi, hogy egy *Bálint* nevű keresztény vitéz nagyokat iszik a török urakkal, akik őt módfelett kedvelik. (*Bécsi udv. kamarai ltár*: Hung. 1665. *Takáts*, id. m. II 258.) Mindezek az esetek azonban mégis inkább kivételek voltak az általánosság alól és csak azt mutatják, hogy a sport, a párolgó bogrács és az öblös boroskancsó annakidején is összehozott alkalmadtán néhány eszem-izsom pajtást — vallás és nemzeti különbség nélkül, mint ma mondanók — közös szórakozásra, de — mivel a közmondás szerint az igazi barátság nem áll a sok boritalban, — arra nézve, hogy ezek az összejövetelek barátkozási kedvet keltettek és különösen a keresztények és törökök közt barátságot érleltek volna, semmi támaszpontot nem nyújtanak. Biztos tudomása e viszonyról

nézzük az akkori világot, elvetjük ugyan az egykorú krónikásoktól a törökök megnevezésére esztergályázott „vérebek” gyűjtőnevet, de elismerjük ítéletük ama megállapításának helyességét, hogy bennük a kereszténység legengszelhetetlenebb ellenségeit látták.²⁸

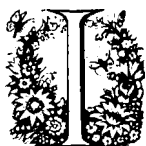
az akkor élt népnek volt. Észjárása a fennforgott, de már feledésbe ment körülményekből levonta az alapigazságot és azt legeredetibb irodalmi alkotásában, a közmondásban, legtalpraesettebben nyilvánítja. Mégpedig apodiktikus alakban, mert mint szájhagyomány változatlanul szállt át nemzedékről nemzedékre: „Török átok rossz szomszédság”. Furcsán lehettek a keresztény vitézek cimboraságukkal, ha az átok iszonyúságát, irtózatosságát a „török” jelzővel fejezték ki. Még siralmasabbnak kellett lennie helyzetüknek, amidőn török szomszédjukat uralta az egész vidék, amelyen vityillójuk állott.

²⁸ Már a hódoltság kezdetén annyira éreztették az itt talált lakossággal a kereszténység ellen táplált gyűlölségüket, hogy például 1529-ben, a *Makón*, *Zápolyai* János társaságában időző urak, akiket a politika a törökhöz kötött, már csak annak a híretől, hogy *Mehemed* szendrői bej látogatóba jön, megriadva, eszeveszetten lóravetve magukat, megugranak, hogy még e találkozás tájékáról is meneküljenek. (*Hóman-Szekfü*, IV. 22.)

Medgyesi Székely Ferenc.

(1553—1554.)

Származása. — Tanulmányai. — Kanonok és püspökhelyettes. — Előterjesztések püspöki kineveztetésére. — Az egyházmegye helyzete: széküresedés (1552), a váradi püspökséghez csatoltatása. — Erdélyi birtokainak elidegenítése. — Medgyesi püspökké kineveztetése. — A török megakadályozza joghatósága gyakorlását. — Erdélyben maradása. — Halála.

smeretlen név a püspökök sorozatában. Mégsem vitatható el viselőjétől, hogy püspök volt, mert e kérdés elbírálására leghivatottabb tényező, maga a császárkirály, Ferdinánd, *püspöknek* címezi.

Székely Ferenc Erdélyből származott, valószínűleg Medgyesről és innen vette előnevét.¹ Az egyházi pályán alapos kiképzésben részesült: doktori rangfokozatot nyert.² Tanulmányai elvégzése után szülőföldje közelében, Szász-Muzsnán, lelkipásztorkodott.³ Csakhamar a gyulafehérvári káptalan tagja és püspökhelyettes lett. 1547 június 30-án Izabella királyné Gyulafehérvárott kelt rendeletével meghagyja az erdélyi káptalannak, hogy „Medgyesi Ferenc dobokai főesperest és vikáriust” a Mártonfalván neki adományozott nyolc jobbágYTELEKBE iktassa be.⁴

¹ Általában *Ferenc* és *Medgyesi Ferenc* néven fordul elő. Ferdinánd király 1554 április 18-i oklevele nevezi Székely (*Zekel*) Ferencnek. (*Országos Levéltár*: Liber Regius III. p. 197—8.)

² „*Juris utriusque doctor.*“ Bzenszki Rudolf jezsuita, tábori lelkész *Sylogimae Transilvaniae ecclesiae, Coronae (Brassó) anno 1669 c.* kézirata a gyulafehérvári Batthyaneumban. L 5, IV. 22 jelzés. V. ö. *Szeredai*: *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae* 1799, 153 — „*Decretorum doctor.*“ Az erdélyi rendek Szászsebesen 1551 június 12-én Ferdinánd királyhoz intézett előterjesztése. (*Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia* V. 531—532, 509. sz.)

³ Bzenszki, id. h.

⁴ „*Statutoria octo sessionum in possessione Mártontelke habitaram, pro*

Ekkortájt Horváth Györggyel eljárt Prágában Fráter György megbízatásából.⁵ Helynöki minőségében éveken át a *Statileo János* halála⁶ óta üresedésben levő nagykiterjedésű erdélyi püspökséget kormányozta. Nemcsak az erdélyi katolikusoknak, hanem Fráter Györgynek is kedves embere. Utóbbi neki adományozta a váradi nagyprépostságot és a kolozsmonostori apátságot.⁷ Kolozsmonostor szerzetesei Erdély első apostolai, majd tanítómesterei voltak; a monostor pedig hiteleshelyi jogokkal felruházása után fontos közjogi tényező lett. Kolozsvár mellett a Gyalu felé vezető országúttól jobbra ma is látható az a domb, melyen hajdan a monostor állott; de a rommaradékokból ott emelt kápolna már halvány képét sem nyújtja azoknak a hatalmas épületeknek, amelyek valamikor a helyén állottak. Medgyesi idejében még ott büszkélkedett a monostor kéttornyú egyháza, körülvéve az apátsági épületeknek erős kövekből készült szárnyaival, melyeket ismét jól ápolt kertek öveztek.⁸

Az erdélyi hívek annyira ragaszkodtak Medgyesi személyéhez, hogy 1551 június 12-én a királyhoz folyamodtak: nevezze ki püspökké.⁹ Ezt az erdélyi „három nemzet”-tel egyidőben Fráter György is kérelmezte.¹⁰ A király megígérte,

Francisco de Megyes decretorum doctore archidiacono Dobocensi et vicario. Anno 1547.” *Beke Antal*: A gyulafehérvári káptalan levéltára, 185. l. 875. sz. Ugyanő: A gyulafehérvári káptalan levéltárának címjegyzéke. Budapest, 1884. 37. l. *Monumenta ecclesiastica*, IV. 544, 212. sz.

⁵ „Franciscum doctorem esse illum, qui Pragam venerat ante quattuor annos cum Georgio Horwath a Fratre Georgio missi.” *Bécsi állami levéltár*: Hung. 1551 júl. 16. *Monumenta ecclesiastica* V. 532. 509. sz.

⁶ 1542 április 8. V. ö. *Temesváry*: Series episcoporum Transylvaniensium emandata et correcta. Erdélyi Történelmi Értesítő. Kolozsvár, 1912. I. 46.

⁷ Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 38. *Schematismus Historicus Varadiensis*, 1896. p. 108. („Praepositus major ecclesiae Varadiensis sancti regis Ladislai.”) Apáti javadalma még Fráter György halála után is gondot okozott Medgyesinek. V. ö. 1553 májusában írt levelét. *Történelmi Lapok* I 641—642.

⁸ *Csomor Lajos*: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig. Kolozsvár, 1912. 7.

⁹ *Monumenta ecclesiastica* V. 531—532. 509. sz. Regesztája: *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Budapest, 1894. II. 111. 530. sz.

¹⁰ Ferdinánd királynak Bécsben, 1551 július 20-án Castaldóhoz intézett

hogy a püspöki székek betöltésekor figyelemmel lesz óhajukra.¹¹ Addig is egyéb javádmakkal kárpótolta Medgyesit. Préposti, apátsági, kanonoki és plébániai javadalmán kívül az erdélyi és a váradi egyházmegyékben még nyolc beneficiumot élvezett. Ezenfelül neki adományozta a király a csanádi püspökség négy szász faluját: Szász-Csanádot, Sorostélyt, Holdvilágot és Monorát.¹² Hajdan az egresi cisztercieké voltak ezek és monostoruk megszűnése után csatoltattak VI. Sándor pápa intézkedésére a török betörésétől sokat szenvedett csanádi püspökséghez.

Medgyesi az erdélyi káptalanban fokozatos előléptetés útján az első méltóságra, a nagyprépostságra emelkedett és Fráter György püspöki helynöke, *Ilosvay* István ismeri fölszentelt püspök és váradi olvasókanonok javára lemondott váradi prépostságáról.¹³ Lehet, hogy erre Fráter György szólította fel, midőn Ferdinánd királynál püspöki kineveztetését szorgalmazta.¹⁴ E kinevezés azonban még Fráter György halála után másfél évig késett, mert a püspökségek egyelőre betöltetlenül maradtak. Ferdinánd még Fráter György életében¹⁵ meghagyta Castaldónak, hogy az erdélyi püspökség jövedelmeit erősítések fenntartására fordítsa „mindaddig, míg az méltó és alkalmas férfiúval be nem töltetik.”¹⁶

Mily fenyegető volt a helyzet, kitűnik abból a körülményből, hogy Medgyesi röviddel Fráter György meggyilkolása után ajánlatosnak látta Báthory András követének Mircsa vajdával folytatott párbeszédéről Castaldót előszóval értesíteni. „Nincsenek-e zavargások Erdélyben?” — kérdezte a vajda.

levele. *Monumenta ecclesiastica* V. 559, 534. sz. *Óváry*, id. m. II. 124. 580. sz.

¹¹ Id. levél.

¹² Ferdinánd király biztosainak jelentése Erdély állapotáról 1552-ből. *Engel*: Geschichte des ung. Reichs und seiner Nebenländer, III. Halle 1804. 16.

¹³ *Schematismus Historicus Varadiensis*, 108.

¹⁴ Ferdinánd királynak Castaldóhoz intézett, id. levele.

¹⁵ 1551 augusztus 14.

¹⁶ E levélben helyeslését fejezi ki azért, hogy Báthory András rendeltetett Temesvár átvételére s hogy ezer forintot szolgáltatott ki neki a szükséges erősítésekre. A karánsebesi várnagyságra Losonczy Istvánt jelöli ki, az esetben pedig, ha ennek Temesvárra kellene mennie, Török Jánost. *Óváry*, id. m. II.

„Nincsenek,“ — válaszolta a követ. „És hogyan élnek a magyarok a németekkel?“ „Jól megvannak egymással, békeségben.“ „Óh, a magyarok, a magyarok! — szól erre a vajda. — Mondd meg az uradnak, hogy biztosan tudom, hogy a Nagyúr Erdélyt visszaszerezni és még ebben az esztendőben Bécset leigázni törekszik. Ezért személyesen, nagyobb felszereléssel, mint valaha, törökökkel, tatárokkal, moldvaiakkal és havasföldiekkel fogja megostromolni Bécset és Erdélybe akkora hatalommal fog betörni, hogy sehol sem lehet majd ellenállani.¹⁷

Ugyanekkortájt Ferdinánd biztosai azt jelentik, hogy a *csanádi püspökség a váradihoz van csatolva*. Ekkor nemcsak a csanádi és erdélyi, hanem a váradi püspökség is üresedésben volt.¹⁸ A váradi székeskáptalan az új püspök kinevezéséig Fráter György vikáriusát, az imént említett *Ilosvay* Ferencet választotta káptalani helynöknek; a király azonban püspök helyett főispánt nevezett ki, *Varkocs* Tamást, ki 1552 elején átvette a várat és a püspöki javadalmat.¹⁹

1553 március 27-én Ferdinánd a csanádi püspökség említett négy százsz faluját azzal a kikötéssel adományozta a szebeni polgároknak, hogy Medgyesi Ferenc püspöki helynöktől váltsák ki, mely esetben addig bírhatják, „*míg a kinevezendő csanádi püspök a váltságösszeget meg nem téríti.*“²⁰ Mint-hogy azonban ezt nem fizették meg, Ferdinánd e négy falut még ugyanazon év április 18-án négyezer forintért, két évi használatra *Cserepovich* Miklósnak adta, ki magát Temesvár ostrománál kitüntette.²¹

Ferdinánd a csanádi és a szomszédos két püspökséget kétségkívül hadvezére, *Castaldo*, javaslatára hagyta üresedésben, mert ez szívesebben látott a püspöki várakban alárendelt kapitányokat, mint független egyházfejedelmeket. Cas-

¹⁷ *Veress*, Documente privitoare la istoria Ardealului etc. Vol. I. p. 75.

¹⁸ Engel, id. h. *Borovszky*, id. m. I. 370.

¹⁹ *Bunyitay*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. I. 412. 1553 április 22-én arról értesíti Medgyesi Varkocst, hogy Nikápoly környékén török csatározás folyik. *Veress*, id. m. 132.

²⁰ „Episcopus per nos in praedicta ecclesia Chanadiensis temporis in processu constituendus.“ Budapesti Egyetemi Könyvtár Kéziratgyűjteménye: *Collectio Hevenessiana* tom. 36. p. 109—110.

²¹ *Országos levéltár*: Liber Regius. III. 197—9. *Collectio Hevenessiana*, tom. 36, p. 111—4.

taldónak Erdélyből visszahívása után a király nem késlekedett a püspöki székek betöltésével.²² Beváltotta ígéretét: kinevezte Medgyesit. Azonban nem az *erdélyi* püspökségre. Közvetlenül kineveztetése előtt, 1553 májusában ezt írja Medgyesi: „Azt rebesgetik, hogy a királyi felség az erdélyi püspökséget a veszprémi püspöknek adományozta. Ha ez így van és Ő Felsége nekem adományozná az apátságot, volna helyem, ahol a királyi felségnek szolgálhatnék. Nem veszem zokon, hogy neki adományozta a püspökséget. Jó ember ő, aki szolgálhat a felségnek; én püspökség nélkül tehetségem szerint úgy fogok szolgálni, mintha a felség tíz püspökséget adományozott volna nekem.“²³ Az erdélyi püspökségre valóban *Bornemissza* Pál veszprémi püspök volt kiszemelve. Ferdinánd király Medgyesit valószínűleg Bornemissza kinevezésével egyidőben (május 26)²⁴ nevezte ki *csanádi* püspökké.²⁵ Röviddel ezután felszólította, hogy az erdélyi püspökséget Bornemisszának adja át,²⁶ aminek Medgyesi eleget is tett.²⁷

Előrelátható volt, hogy a török nem fogja megengedni Medgyesinek főpapi joghatósága közvetlen gyakorlását. Hisz attól kellett tartania, hogy a Habsburg-királytól kinevezett püspök az egyházi tevékenységével egyúttal az előbbi politikáját is elő fogja segíteni. Főpásztori működése tehát nem-

²² Legelőször a váradi püspökséget töltötte be Zabardy Mátyással. 1553 május 10. *Országos Levéltár*: Kincstári osztály; Liber regius, I. 30. *Bunyitay*, id. m. 413.

²³ *Történeti Lapok*, I 641–642.

²⁴ 1553 március 23-án és március 27-én még széküresedést jelentenek a források. *Országos Levéltár*: Liber Reg. vet. fol. 41. Liber dignitatorum ecclesiasticorum, p. 74.

²⁵ *Karácsonyi* János figyelmét is kikerülte Medgyesi püspökké kinevezetése. *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, 38 l.

²⁶ „... Francisco de Megyes, *episcopo ecclesiae Chanadiensis*, praeposito maiori et vicario in spiritualibus generali ecclesiae Albensis Transsilvaniae...“ *Országos Levéltár*: Erdélyi Udvar. Kancelláriai Osztály 1721. év 44. sz. V. ö. *Szeredai* Antonius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transsilvaniae. A.-Carolinae*, 1790. p. 203–4. Erre az 1553 május 29-én kelt oklevélre dr. Temesváry János tanár úr volt szíves felhívni figyelmemet.

²⁷ „Franciscus de Megyes *episcopus ecclesiae Chanadiensis*, praepositus maior et vicarius in spiritualibus generalis ecclesiae Albae Juliae Transylvaniae.“ *Esztergomi primási levéltár*: Archivum ecclesiasticum vetus, fasc. 13, nr. 85. Ferdinánd király ez oklevelének másolatát Dr. *Bartmann* Miklós primási szertartó úrnak köszönöm.

csak az izlám vallás terjedésének meggátlására, hanem a szultán világi hatalmának gyöngítésével a Habsburgok uralmának gyarapítására is fog irányulni. Ezenfelül a püspök, mint országnagy, a törvényhozás tagja volt. E minősége miatt sem székelhetett hódoltsági területen.²⁸ Medgyesi ezért kénytelen volt Gyulafehérvárott maradni és beérni az ottani prépostsággal, melyet püspöki címe mellett továbbra is betöltött. Ez kapóra jött az erdélyi püspöknek, ki többnyire Gyalu várában lakott és katonai ügyekkel foglalkozott.²⁹ Az egyházmegye kormányzását továbbra is Medgyesi kezében hagyta, akit vikáriusának kért fel.³⁰ Így részben mégis teljesült az erdélyiek óhaja: ha nem is lett püspökük, mint püspökhelyettes közöttük maradt.

Bornemisszát a helyzet veszélyessége csakhamar kiábrándította. „Itt vagyok — írja Nádasdynak — a te tündérországodban, nappali és éjjeli gondoktól elnyomva. Óh, bár ide ne utalt volna a végzet! Megelégedtem volna én a veszprémi püspökséggel is“.³¹ Az ellenséges haderőktől mindinkább szorongatva, reményvesztettem, közeli veszte aggasztotta. „Itt meg kell hálnom a hazáért, vagy a törökök örökös fogságába jutnom... Az ellenség mindenünnen körülvesz minket.“ Keservét humanista tanulmányaiba fojtotta. Sokszor egy-egy találó szón vagy kifejezésen érzett öröme eloszlatta gondjait és enyhülést adott sanyargatott lelkének. „Nem olvasom a te leveleidet a nélkül, hogy valami üdüléshez ne jussak. Hiszen a te csináltad szók, melyeket még Calepinus könyvében sem találhatni meg, nagyon gyönyörködtetnek engem.“³²

²⁸ *Hóman—Szekfü*, V. 73.

²⁹ Innen 1553 július 16-án megküldi Ferdinándnak a vár iratai közt talált, királyi jövedelmekre vonatkozó kimutatást. *Takáts*: Hangok a múltból, 19.

³⁰ Erre vallanak Medgyesi címei Ferdinánd király 1553 május 29-én kelt idézett iratában. Kendi Ferenc még 1553 július 21-én is „vikárius“-nak címezi őt. *Bíró* Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917, 39. l. 6. jz.

³¹ „Jam sum in illo tuo regno *tinderes* inter omnes metamorphoseos, curis diurnis et nocturnis obrutus. Oh utinam non fuisset fatio huc delegatus!“ 1553 augusztus 22. *Takáts*, id. m. 19—20.

³² „Quis antea observaverat apud Calepinum vel cornucopie illa sesquipedalia verba tua Manigoldos et verducos Egerszeghienses.“ Gyalu, 1555 január 15. *Takáts*, id. m. 17—20.

A harcias természetű, tudományt és művészetet kedvelő püspök az egész egyházi élet irányítását Medgyesire bízta, ki csak a püspöki rendhez kötött egyházi szertartásokat nem végezte, mert nem nyerte el a pápai megerősítést.

Barlabássa János püspök megerősítése (1539) óta a szomszédos egyházmegyék püspökei sem részesültek pápai megerősítésben, mert ezt nem kérelmezték. A Medgyesi kinevezését követő év (1554) tavaszán az új nuncius, *Delfino* Zakariás lesinai püspök sürgetésére megindult az eljárás a megerősítések kieszközlésére, mire a Ferdinándtól kinevezett valamennyi főpap, az esztergomi érsek, az egri, erdélyi, győri, knini, pécsi, skópiai, váczai, váradi és veszprémi püspökök nemsokára elnyerték a pápai konfirmációt.³³ Medgyesi Székely Ferenc hamvai ekkor már a kolozsmonostori egyház főoltára alatt nyugodtak.³⁴

Rokonszenves egyéniségével széles körben lelkes barátokat szerzett magának. Hívei ügyes-bajos dolgaikban hozzá fordultak tanácsért, mert atyailag gondjukat viselte.³⁵ E mellett kiváló műveltségével kitűnt kortársai közül. Feddhetetlen papi életet élt, kristálytisza jellemét gáncs nem érthette.³⁶ Megalkuvást nem ismerő, szigorú egyházi felfogásával körömszakadtáig védte egyháza jogait. Hévvel tiltakozott az ellen, hogy a főurak Statileo elhunytja után a püspöki palotát és a püspöki jószágokat Izabella királynénak felajánlották.³⁷ Bátran szembeszállt mindama áramlatokkal, melyek az egyház hagyományos fegyelmének lazításával óhajtották az egyháztól elszakadtakat visszatéríteni. Így a papok házasságának megengedése ellen határozottan állást foglalt s miután Ferdinánd

³³ A szentszékeknek a bécsi nunciushoz 1554 szeptember 11-én és a királyhoz szeptember 22-én intézett irata. *Fraknói*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. Budapest, 1903. III. 89. 507. Ugyanő: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. 255. Ez iratokban a pápa a tíz püspöktől fizetendő díjakat a török védelemre ajánlotta fel.

³⁴ „Sepultus est ante summam aram templi Deiparae ibidem in Monostor ad Claudiopolim anno 1553.”

³⁵ Az erdélyi három nemzet felterjesztése Ferdinánd királyhoz 1551 június 12-én.

³⁶ Id. h.

³⁷ *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, 37. *Meszlényi Antal*: A magyar jezsuiták a XVI. században. Budapest, 1901, 90–91.

király ennek megengedését követői útján kivívni óhajtotta, Medgyesi elhatározta, hogy személyesen megkísérli az uralkodót szándékától eltéríteni.³⁸ Épily engesztelhetetlenül küzdött a protestánsok ellen.³⁹

Fráter György halála után a reformáció hirdetői Erdélyben fokozottabb hévvel léptek fel. Kolozsvárról, Vajdahunyadról, Besztercéről, Segesvárról, Nagybányáról elűzték a szerzeteseket. Castaldo meg a protestánsokkal szemben hasonló erőszakoskodásokat követett el. A kolozsvári polgárokat megrendszabályozta, a szerzeteseket visszahelyezte, a nagybányaiakat keményen megbüntette.⁴⁰ Ez olaj volt a tűzre. Ez atrocitásoknak esett áldozatul Medgyesi: a reformáció követői rátámadtak apátsága székhelyén, Kolozsmonostoron és kioltották életét.⁴¹ Fráter Györgyön kívül három évtized alatt ő volt immár a negyedik csanádi püspök, kit erőszakos halál fosztott meg püspöki székétől.⁴²

Medgyesi Székely Ferenc után több mint két évig ismét betöltetlen maradt a püspökség. Tekintve, hogy egy esztendeig sem⁴³ viselte a püspöki címet s a pápai megerősítést sem nyerte el, a királyi kancelláriánál egészen feledésbe merült főpásztorkodása. Midőn a király 1556-ban utódját kinevezte, úgy emlékeztek, hogy a csanádi püspökség „Barlabássy János

³⁸ „Hic praxim reducendi statum catholicum in Transilvania ad pristinum vigorem, praesertim, ut sacerdotibus non permitterentur coniugia, a se conceptam deferre contendebat Viennam ad regem Ferdinandum.“ *Bzenszki*, id. h. E szándéka megvalósítását meggyilkoltatása meg-
hiúsította.

³⁹ Ezért kellett annak idején a szász-musnai plébániát elhagynia. „Unde ab haereticis expulsus.“ *Bzenszki*, id. h.

⁴⁰ *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. 38.

⁴¹ „Itineri accinctus, cum in Monostor quiesceret, ab insidiatoribus haereticis interceptus, ac pulvillis ori violenter impositis suffocatus fuit.“ *Bzenszki*, id. h.

⁴² Ez időszakban a két szomszédos egyházmegye püspökei hasonló módon fejezték be életüket. A Ferdinándhoz szító Gosztonyi János erdélyi püspököt János király párthívei 1527-ben úgy meggyötörték, hogy seibe belehalt; 1534-ben Czibak Imre váradi püspök gyilkoltatott meg.

⁴³ Még ugyanebben az évben (1554) székküresedést jelentenek a források. *Országos Levéltár*: Lib. reg. vet. fol. 179. *Liber dignitariorum ecclesiasticorum*, p. 74.

halálával“ üresedett meg és ezt a megállapítást rávezették az új püspök kinevezési okmányára.⁴⁴

Ugyanekkor a csanádi főispánság is üresedésben volt. Gyulai Pál András adórovó 1555 december 13-án Gyuláról keltezett levelében írja a királyi kamarának, „hogy . . . az elmúlt esztendőben . . . az négy vármegyékben sem főispányok, sem vicispányok, sem szolgabírák nem voltak és nincsenek, úgymint Szolnok, Arad, Csongrád, Csanád vármegyékben.“⁴⁵

⁴⁴ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticorum I 46. A pápai iratok még 1556-ban Paulinus püspök elődjének is Barlabássyt jelölik meg.

⁴⁵ *Borovszky*, id. m. I. 338.

Bódy György.

(1556—1558.)

Egyházmegyei közállapotok. — A káptalanok elpusztulása. — Az egyházi javak elvilágiasítása. — Leleszi működése. — Az egri egyházmegye kormányzása. — Halála. — Széküresedés.

 lökelő, nemes család sarjadéka. Apja, Gáspár¹ királyi főjegyző,² nővére Récski László neje volt. 1547-ben³ leleszi prépost.⁴ Bírta ezenkívül a lándoki prépostságot is,⁵ midőn Ferdinánd király 1556 szeptember 10-én csanádi püspökké kinevezte.

A király, a kinevezési oklevél szavai szerint, Bódynak adományozza a püspökséghez tartozó összes várakat, kastélyokat, jószágokat, minden jövedelemmel és kiváltsággal, mellyel ősidők óta fel van ruházva, sőt a káptalani székek betöltésére a királyi kegyúri jogot is reáruházza; *meghagyja a székeskáptalan és az egyházmegye valamennyi társaskáptalana prépostjainak, olvasó-, éneklő-, ör- és mesterkanonokjainak és egyéb javadalmasainak, hogy Bódyt törvényes főpásztoruknak ismerjék el és tőle a köteles engedelmességet és tiszteletet ne tagadják meg.*⁶

¹ Casparus de Bod.

² Protonotarius regni.

³ Josephus Mallyó, Brevis notitia circariae Hungaricae sacri candidi et exempti ordinis Paremonostratensis. (Kézirat a jászói prémontrei prépostság házi levéltárában) pag. 117.

⁴ 1549 év Szent Imre napján mint prépost oklevelet állít ki. (*Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hungar.) 1555-ben kelt levele tanúkihallgatásáról. (V. ö. Kemény Lajos, Zemplén vármegye története, 151.)

⁵ Praepositura s. Nicolai de Landek, ordinis canonicorum Ss. Sepulchri Domini Hierosolymitani. E prépostságot 1554 december 28-án nyerte el. (*Országos Levéltár*: Liber Collationum Ecclesiasticarum I. 43. Donatio praepositurae Landocensis ob resignationem Gasparis Zwla, Georgio Bódy praeposito de Lelez facta.)

⁶ *Országos Levéltár*: Liber Collationum Ecclesiasticarum I 46.

Azonban Bódy idejében a kinevezőirat eme kifejezései csak üres megisméltései voltak a szokásos oklevélmintáknak, minden belső tartalom nélkül. Némi jövedelmet nyújthattak ugyan a püspökségnek a Marostól északra eső helységei és birtokai, de nem volt az egyházmegyében egyetlen káptalan sem, amely „tiszteletet, hódolatot és engedelmességet“ tanúsíthatott volna Bódy iránt.

A *székeskáptalan* és a *Salvator-társaskáptalan* tagjai már Csanád első ostromakor⁷ elmenekültek. Legalább ez idő óta semmi nyoma sincs működésüknek. Utolsó kiadványuk⁸ 1549 július 5-én kelt. E napon jelenti a székeskáptalan Fráter György országos közbírónak, hogy özv. Jaksich Márknét, aki Perusich Gáspár csanádi várnagy egyik pécski jobbágját Kerekegyház faluban elfogatta, megidézte Izabella királyné törvényszéke elé.⁹

Csak nagyon kevés székesegyházi kanonokról ismeretes, hogy Csanád eleste után hová menekült. Az utolsó nagyprépostnak, *Madarászi Péternek* nevét egy tizedlajstrom őrizte meg.¹⁰ Minthogy a székeskáptalan székhelye török uralom alatt állott, a prépost a Marostól északra menekült. *Posakastélyi János*¹¹ székesegyházi kanonok és krassói főesperes a szomszédos *aradi* társaskáptalanban helyezkedett el és itt az olvasókanonoki állást töltötte be, azonban ez a káptalan is elpusztult. *Világosi*¹² (*Sirinus*) Mihály székesegyházi kanonok az *esztergomi* káptalanban talált menedékre és itt az örkanonokságig vitte fel.¹³ Később elkísérte püspökét a trienti

⁷ 1550-ben.

⁸ 1549-ben kelt az a záloglevél is, mellyel Kecskeméti Patócsi Anna aradmegyei Kasza, Szentpál, Panád, Ároki, Keresztúr, Kő, Gyarak, Ménesi, Gelid, Ötvenes, Mácsalaka, Remete és Fülöptelege falvakban levő részbirtokait férjének Mágocsi Gáspárnak kétezer forintért elzálogosítja, de az oklevél keltezésében hiányzik a *nap* megjelölése. (Egyszerű másolata a Nemzeti Múzeum kéziratárában. V. ö. *Borovszky*, id. m. I 189—190.)

⁹ *Kolosmonostori levéltár*: Com. Csanád Nr. 20. *Borovszky*, id. h.

¹⁰ *Országos Levéltár*: Vegyes decimális registrumok XVI. 82. *Borovszky*, id. m. I 393.

¹¹ *Joannes Posa de Posakastellya*.

¹² „*Syrinus*“-t „*Világosi*“ névvel fordítom, mert Világos akkori neve *Siria* volt.

¹³ *Kollányi*, *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 171.

zsinatra.¹⁴ *Villányi* Dénes a *várad-előhegyi* társaskáptalan¹⁵ tagja lett.¹⁶ *Szegedi* Gergely a *várad*i székeskáptalanban székesegyházi főesperes lett és miután onnan is menekülni volt kénytelen, az *egri* káptalanban helyezkedett el.¹⁷

Az *aradi társaskáptalan* 1552 június hó 18-án állította ki utolsó hiteles¹⁸ levelét. Újlaky Ferenc győri püspök és királyi helytartó parancsára Gyulai Gál Andrást beiktatta a a magvaszakadt Gyulai Deák István halálával a koronára szállott, zarándmegyei részbirtokába. Az iktatáson Szegedy Ferenc örkanonok volt a hites bizonyosság. A vonatkozó oklevél záradékában felsoroltatnak: *Posakastélyi Pósa* János olvasókanonok, *Tömpösi* György éneklőkanonok, a már említett *Szegedi* Ferenc örkanonok és *Bilaki* István, *Posgai* György, *Erdőszentmihályi* Lőrinc, *Szegedi Turchyn* János kánonok.¹⁹ Valószínűleg *Gyulára* menekültek, hol megélhetésük marosontúli birtokaikból még egy-két évtizeden át biztosítottak látszott.²⁰ Az utolsó aradi javadalmas prépost, *Kucsilich*

¹⁴ V. ö. Kolosvári János püspök végrendeletét (*Országos Levéltár: Acta ecclesiastica*, fasc. 14 nr. 7.)

¹⁵ Capitulum ecclesiae sancti Stephani protomartyris de promontorio Varadiensi.

¹⁶ *Bunyitay*, id. m. II. 222. *Borovszky*, id. m. I 429, II 100.

¹⁷ *Schematismus Historicus Varadiensis*, 138.

¹⁸ Márki még az 1550 december 21-én kelt oklevelet tartotta az aradi káptalan utolsó kiadványának. (Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. Arad 1892, 169.)

¹⁹ Egész terjedelmében közölve *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, 294—296.

²⁰ *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár*, 97—98, 103. Pontosabban vagyunk tájékozva a szomszédos *várad*i egyházmegye kánonkjainak sorsáról. Ezek is többnyire az *esztergomi*, *egri* és a *pozsonyi* káptalanokban találtak befogadtatásra. Medgyesi utóda *Ilosvay István* prépost idővel *esztergomi* nagypréposttá, *Derecskei Török János*, *Garai Pál*, *Garai Márton*, *Mindszenti András* az *esztergomi* káptalan, *Szegedi Gergely* és *Turi János* kánonokok az *egri*, *Muchei Pál* kánonok pedig a *pozsonyi* káptalan tagjává lettek. (*Bunyitay*, A várad-i püspökség története. Nagyvárad, 1883, I 436.) A várad-i Szent-István társaskáptalan tagjai közül *Vásárhelyi Mátyás* († 1572) és *Garai Márton* († 1578), mint *Ilosvay István* nagyprépost és társai, szintén az *esztergomi* káptalanba jutottak be; *Babolicsai Györgyöt* és *Szentlőrinczi Tamást* meg a *pozsonyi* káptalan fogadta be, amaz 1571-ben, emez még 1573-ban is életben volt. (*Schematismus Historicus Varadiensis*, 22.)

Péter az egri egyházmegyében nyert el hivatalokat.²¹

A törökök fokozatos terjedésével egyre tünedezett a remény a káptalanok visszaállítására. Ez arra készítette a királyt, hogy a káptalanoknak a török hódoltság területén kívül eső birtokait világiaknak adományozza. 1555 július 25-én *Mágócsy* Gáspár gyulai várkapitánynak adományozta a csanádi székeskáptalan *Pereskutas* és *Újváros* birtokait, úgyszintén *Mágocs* részbirtokát „a csanádi káptalan visszaállításáig”.²² 1556 szeptember 6-án *Ocsárovics* Demeternek és *Földváry* Istvánnak „a kanonokoktól megfosztott” csanádi káptalan *Marifő* és *Földvár* nevű szolnokmegyei,²³ továbbá nevezett *Ocsárovicsnak* a káptalan *Csókás*, *Kopánes*, *Dal-egyház* csanádmegyei jószágait, de mindezeket csupán „a káptalan újraalapításáig”.²⁴ 1558 július 14-én újból *Mágócsy* Gáspárnak adományozza *Pereskutas*, *Újváros* és *Mágocs* birtokokat, de szintén csak „a káptalan visszaállításáig”.²⁵

Ily viszonyok közt Bódy nem foglalhatta el püspöki székét, hanem megmaradt továbbra is leleszi és lándoki prépostnak.²⁶ Lelesz gyors fellendülésnek és gyarapodásnak indult. Abaúj és Zemplén vármegyék főispánjával, *Perényi* Gáborral való baráti szövetségének köszönhetette a prépostság, hogy e főúr gazdagon megajándékozta. Midőn azonban *Perényi* a protestáns hitre tért át, a barátság ellenségeskedéssé fajult. *Perényi* elűzte Bódyt székhelyéről és a monostort elfoglalta.²⁷

²¹ Mint egri dékán és püspöki helynök résztvett az 1578-i pozsonyi országgyűlésen. (*Márki*, Arad vármegye II 144.)

²² *Országos Levéltár*: Liber Regius III 269.

²³ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I. 48 Donatio bonorum capituli ecclesiae Chanadiensis nunc capitularibus destituti Demetrio Ocharowyth ac Stephano Feöldvary durante beneplacito Majestatis regiae facta.

²⁴ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 48—49.

²⁵ *Országos Levéltár*: Liber Regius III 513, Liber dignitariorum ecclesiasticorum I 55.)

²⁶ A lándoki prépostság birtoklásáért a miechovi kolostor pörlekedett Bódyval, eleinte a szepesi préposthelyettes, majd Ferdinánd király előtt. Jóllehet Bódy pervesztes lett, Lándokot mégis haláláig megtartotta. (*Országos levéltár*: Liber Collationum Ecclesiasticarum I. 53. *Pirhalla*, id. m. 239—240).

²⁷ *Mallyó* kézirata. pag. 118. Az 1557. évi 21. tc. ezért elrendelte, hogy a konvent felszabadulásáig az egri és a szepesi káptalanok, valamint a jászói premontrei konvent lássák el a hiteleshelyi teendőket.

Három esztendeig tartott ez az állapot,²⁸ míg Bódynak sikerült magát préposti javadalmába beiktattnia. Midőn *Oláh Miklós* az ország valamennyi egyházi javadalmasát javadalma szerzősmódjának igazolására Nagyszombatba zsinatra hívta, Bódy szintén megjelent ott és miután bizonyítékai elfogadattak, 1558 augusztus hó 12-én elnyerte a kánoni investitúrát.²⁹

Habár Bódy főpásztori jogokat saját egyházmegyéjében nem gyakorolhatott, mégis kormányzott püspökséget. Nyolc nappal kineveztetése után Ferdinánd király reábizza, adminisztrátori minőségben, *az egri egyházmegye kormányzását*, melynek jövedelmeit azonban a kamara hadi célokra foglalta le.³⁰

Ez az intézkedés, de még inkább az utasítás, melyet a király Bódynak adott, visszatükrözteti a háborús viszonyoktól az egyházi életben előidézett zűrzavart. A király az egyházi javadalmak betöltésére vonatkozó hatáskörének átlépésével, a kizáróan egyházi ügyekbe, sőt a püspöki joghatóságba is beleavatkozott. „Meghagyja“ Bódynak, hogy az egri egyházmegyében a katolikus hitet épségben megtartani iparkodjék, a városokban a lehetőség szerint személyesen prédikáljon, a dómtemplomban az istentisztelet szabályszerű tartásáról gondoskodjék, az esztergomi érsek parancsainak engedelmeskedjék és fontosabb ügyekben utóbbihoz tanácsért és útbaigazításért forduljon. „A királyi felség az érsek úrral együtt“ felhatalmazza Bódyt az eretnek papoknak „főpásztori hatalommal, a szentatyák és a kánonok szabályai értelmében való megbüntetésére“. „A királyi felség felhatalmazza“, hogy püspöki helynököt nevezhessen, a papok végrendeletét megerősíthesse, a végrendelet nélkül elhalt egyháziak hagyatékát belátása szerint az egyház, a rokonok és a szegények közt felosztassa. „A királyi felség akarata“, hogy a káptalan Bódynak, mint előljárónak engedelmeskedjék, Bódyt viszont feljogo-

²⁸ „Conventus de Lelesz ad juridicas executiones inter fideles regiae majestatis progredi non potuit.“ (Art. 28. comitiorum anni 1557) ld. kézirát 118.

²⁹ *Péterffy*, *Sacra concilia in regno Hungariae celebrata*. Posonii 1741, II, 32.

³⁰ *Szederkényi*, *Heves vármegye története* II, 173—174.

sítja a törvényes ok nélkül székhelyüktől távol tartózkodó kanonokoknak javadalmuktól megfosztására.³¹

Minthogy Bódy saját püspöksége, a csanádi egyházmegye, legnagyobbbrészt a török hatalmában volt, részére, mint egri adminisztrátornak, Ferdinánd a következő fizetést állapította meg: négyszáz forint készpénz, kétszáz köből búza, ugyanannyi bor és kétszáz darab bárány.³²

Pápai megerősítése előtt, az 1558. év első felében elhunyt.³³ Hagyatékát *Péterváradi* Balázs szepesi prépost és szepesi kamarai tanácsos lefoglalta a kamara számára.³⁴

Bódy után a püspökség ismét üresedésben maradt. 1558 július 16-án és augusztus 11-én,³⁵ továbbá 1559 május 29-én³⁶ és 31-én³⁷ széküresedést említenek a források.

³¹ *Pray*, Specimen Hierarchiae II 298, *Katona*, Historia Critica, XXII, 992. közlik az 1556 szeptember 18-án kelt utasítást. V. ö. *Fraknói*, A magyar királyi kegyúri jog, 235—6.

³² „Ratione suae administrationis in spiritualibus . . . 400 florenos Hungaricales in moneta, item 200 cubulus tritici, item 200 cubulos usuales vini, item 200 agnos“.

³³ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 53.

³⁴ *Pirhalla*, id. m. 240.

³⁵ *Országos Levéltár*: Liber dignitariorum ecclesiasticorum, p. 74.

³⁶ Ferdinánd királynak a Berzeviczy-család régi nemességét megerősítő címerlevelében: „*Chanadiensis sede vacante*“. (*Wagner*, *Analecta Scepusi*).

³⁷ *Országos Levéltár*: Liber dignitariorum ecclesiasticorum, id. h.

Kapronczai Paulinus Péter.

(1559—1561.)

Az alnádor fiainak nevelője. — Páduában. — Kanonok. — Az érsekprímás titkára. — Püspök. — Szepesi prépost. — Pápai megerősítése. — Halála.

zármazásáról és tanulóéveiről ugyan nem derítették fel adatok — talán előneve, „Kapronczai“, is csak magaválasztott, felvett név — azonban annál behatóbban ismerjük élete folyását, jobbra saját leveleiből, attól az időponttól kezdve, midőn, iskolázása után, tanuló-íjjak kísérijének minőségében, Páduában tartózkodott. Maga az a tény, hogy erre a bizalmi állásra kiszemeltetett, kiváló tulajdonságai mellett szól, mert a kiválasztás *Révai Ferenc*től indult ki, aki sohasem tévesztette szem elől a szükséges elővigyázatot és utóbbinak főszabályát, az óvatos tartózkodást sohasem hagyta figyelmen kívül.

Révai Ferenc Turóczmegye főispánja, majd királyi személynök, 1542 óta alnádor, báróságot szerzett és terjedelmes uradalmakat nyert adományul. Mint a protestáns mozgalmak támogatója, levelezésben állott Lutherrel és Melanchtonnal. Mindamellet megőrizte a hitbuzgó I. Ferdinánd kegyét és igyekezett jó barátságban élni a katolikus főpapokkal. Így keletkezett később az a visszásság, hogy míg ő maga a protestantizmus hírnökeit részesíti pénzsegélyben, saját fiait jó-részt katolikus főpap pénzén iskoláztatja.¹ Miután ugyanis utóbbiak közel öt évet Bártfán protestáns iskolában töltöttek, magában azon tanakodott, hogy melyik külföldi egyetemre küldje őket. Vallási érzülete Wittenberg felé vonzotta, de figyelemmel a katolikus bécsi udvarra, Páduát választotta.²

¹ Frankl Vilmos, Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása (1538—1555). Pest 1873, 6—7.

² Id. m. 18—21.

Mint Kapronczai Paulinus Péternek egyik leveléből kitűnik, a gazdag alnádor nem áttallotta *Wárdai Pál* esztergomi érsekhez azzal a kéréssel járulni, hogy a költségek egy részét vállalja magára,³ *Oláh Miklós* kancellárhoz pedig azzal a kéréssel, hogy a királytól is eszközöljön ki támogatást és nem talált semmi különöset abban, hogy egy harmadik főpapot, *Kecheti Márton* veszprémi püspököt rávegye arra, hogy páduai könyvtárát fiainak ajándékozza.⁴

E sikeres gondoskodások után fiai: *Mihály, János és Lőrinc*, Kapronczai felügyelete alatt 1546-ban útnak indultak, az akkori főúri szokásnak megfelelően, nagyobb számú, mintegy tizenkét cselédből álló szolgálattevő személyezettel. Útjuk *Pozsonyon és Bécsen* keresztül vezetett. Minthogy a kíséretnek csak kenyérrel való ellátása naponta négy garasba került, már az első öt nap alatt négy aranyforintot költöttek.⁵ Az ily kiadásokhoz nem szokott társaság ezektől elképedve, immár a csüggedtség egy nemével folytatta útját.

Velencében megcsodálták a világszép város remek templomait és a dúsgazdag patriciuscsaládok lakta palotáit, azután tisztelegtek a dogénél. Elbűvölve az előzékeny fogadtatástól és a doge kitüntető engedélyétől, hogy mind ők, mind kíséretük, a köztársaság egész területén, tehát Páduában is fegyvert viselhetnek, gyönyörködtek önmagukban és önteltséggel szívták magukba első külföldi útjuk bizsergő benyomásait.⁶ A doge pártfogása alatt telepedtek meg *Páduában*.

A páduai egyetem nagy hírnévnek örvendett. Ezt a tudományok újjáéledésén kívül szabadelvű irányának köszönhetette: nem-katholikusok is elnyerhették doktori rangfokozatát. Világhírű professzorok hirdették a tudományt gyakran ezernél több hallgatónak. Ezek közt Kapronczai sok előkelő honfitársat talált: *Somlyai Báthory Istvánt*, a későbbi lengyel királyt és erdélyi fejedelmet, *Draskovich Györgyöt*, a későbbi kalo-

³ 1547 augusztus 9-én ezt írja Révai alnádornak: „Dominus Reverendissimus scribit ad nos, se velle et *reliquos* 125 aureos usque ad majum mensem futurum nobis mittere“. Id. m. 26.

⁴ *Frankl*, id. m. 30.

⁵ Gyulai Torda Zsigmond 1546 március 15.-én kelt levele. *Frankl*, id. m. 77.

⁶ Révai János Velencéből írt levele. Id. m. *Veress*, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentim*. Vol. I. Padua. Kolozsvár 1915, 33.

csai érseket és bíborost, *Forgách Ferencet*, a későbbi váradi püspököt és történetirót, *Wárdai Tamást*, a prímás unokaöccsét, *Dudich Andrást*, Kapronczai második utódját a csanádi püspökségben, továbbá *Ujlaky Jánost* és *Gergelyt*, *Ampruster Kristófot* és *Szily Albert* kapornaki apátot, kik már rövid idő múlva a közügyek élén állottak.⁷

Az alnádor kívánsága szerint fiai a jogtudományi szakot választották. Kapronczai felügyelete alatt rendszeresen látogatták az előadásokat. Tanáraik, Grangia Péter, Gribaldi Máté, Mantuai Márk és Montagna Fülöp, koruk leghíresebb tudósai voltak. Ezek közül Gribaldi, a római jog tanára oly hírnévnek örvendett, hogy tanterme sokszor szűknek bizonyult nagyszámú hallgatóinak befogadására. Nagy volt népszerűsége is. Egy alkalommal Kapronczai tanúja volt, midőn hallgatói vállaikra emelték és így vitték a legtágasabb terembe, hogy mennél többen élvezhessék előadását.⁸ Gribaldi Kapronczai neveltjeit a nyilvános felolvasásokon kívül, saját házában is oktatta, sőt, mint Kapronczai az alnádornak jelentette, saját otthonukban is felkereste őket és résztvett tudományos gyakorlataikban.⁹

Kapronczai részletes napirendet állapított meg a gondjára bízott ifjak számára és ügyelt arra, hogy azt pontosan betartsák. Már napkelte előtt hozzáfogtak a tanulmányokhoz és az elő-előadásokról hazaérkezve, ismét összeültek, emlézték a hallottakat, valamint a törvények szövegét és utóbbit egyes odavágó jogesetek megvitatásával megvilágították. Ezt a tanulási módszert a jogtanár is helyeselte. Jelenleg azonban más módszert követünk, — írja Kapronczai. Hatan vagyunk és én kezdem, sorjában olvassuk a hallott leckét és miután az, aki sorra került, a lecke olvasását befejezte, a többiek sorra és külön-külön ellenvetéseket hoznak fel ellene; ma Lőrinc úr oly pompásan olvasott fel és felelt, hogy teljesen kielégített engem. Csaknem naponkint ellátogat hozzánk a jogtudor, megoldja azokat a csomókat, amelyekben fennakadunk, utasításokkal lát el és bámulatos, mennyire magasztalja e gyakorlatainkat, sőt váltig erősíti, hogy ő is ily módszerrel szerezte jogi tudását. Ez a módszer eleinte nagy tehernek

⁷ Veress, id. m. V—VII. Frankl, id. m. 27—28.

⁸ Frankl, id. m. 28.

⁹ Kapronczai levele Révai Ferenchez, 1549 november 25. Frankl, id. m. 92.

látszott az ifjak részére, de most, hogy gyümölcsseit élvezik, ezt nagyon helyeslik.¹⁰

Örömmel jelenti Kapronczai az alnádornak, hogy 1549 december 12-én Mihály fia, Montagna Fülöp tanárral, a tanárok és tanulók előtt, különböző jogi kérdés felett vitatkozván, eközben elméleti képzettsége, jogi érzéke és helyes ítélőképessége egyaránt feltűnést keltett és általános dicséretet aratott.¹¹

Nem ily hizelgően ír az ifjak viselkedéséről. Az egyetemi élet szabadsága mellett, kelletlen vaskalaposságnak érezték Kapronczai folytonos leckéztetéseit és emiatt való bosszúságuknak ismételten kifejezést adtak. Kapronczai kötelességének ismerte az ifjak eme magatartását apjuknak jelenteni. Ez mindjárt kitagadással fenyegette őket. A megszeppent fiúk javulást, feltétlen engedelmességet fogadtak és Kapronczainak rimáncodtak, hogy engesztelje ki apjukat. Kapronczai azonban nem hajlott esdeklésükre. Nem elégedett meg a maguk megjobbítására tett általános fogadalmakkal, hanem huszonhárom pontból álló, részletes szabályzatot dolgozott ki számukra, melynek pontról pontra való követésére magukat kezük írásával, az ő, valamint nevelőtársa „Magister Sigismund” jelenlétében kötelezték.¹² Miután ennek szigorú betartásával javulásukra határozott bizonyosságot szolgáltatottak, Kapronczai megnyugtatta atyjukat. „A fiúk viselete már nem okoz gondot, mindegyikük komolyságra törekszik. Az első szóra engedelmeskednek. A nyilvános viták látogatása előnyükre és serkentésükre szolgál. A legutóbbi vasárnapon egy huszonhárom éves görög, ki öt éven át folytatott itt Páduában jogi tanulmányokat, kiváló sikerrel állotta ki a disputát. Hazajövet, Mihály úr azt kérdezte tőlem: «Mit adna érte atyánk, ha közülünk valaki az ő jelenlétében ily fényes győzelemmel kerülne ki a nyilvános vitatkozásból? Nem hiszed, atyánk könnyekig meg volna hatva az örömtől?» Bizony, sem én, sem atyátok nem állhatná ezt könny nélkül, — volt válaszom“.

¹⁰ Kapronczai levele Révai Ferenchez, id. m. 91.

¹¹ Kapronczai 1549 december 21-én kelt levele. *Frankl*, id. m. 29.

¹² Kapronczainak 1547 január 17-én kelt leveléből kitűnik, hogy az alnádor utasítására intette meg a fiúkat. *Veress*, id. m. 35.

Szüntelen buzdítására az ifjak megígérték, hogy szintén ily dicsőségre fognak törekedni.¹³

Magister Sigismundnak, akiről Kapronczai leveleiben sürűn megemlékezik, teljes neve: *Gyulai Torda Zsigmond* volt. Kapronczaival közösen és egyetértően őrködött az alnádor fiai felett. Midőn nevelői állásáról le akart mondani, Kapronczai kérve-kérte a vicensádort, hogy „ne engedje távozni fiai mellől Zsigmond mestert, akit tudásáért itt nagyra becsülnek s aki nemrég is Grangia Péter páduai professzor¹⁴ temetésén oly nagyszabású beszédet mondott, hogy magával ragadta az egész közönséget. Még a jelenlevő olasz szerzetesek sem tagadták meg tapsaikat a protestáns ifjútól.¹⁵ Az alnádor méltányolta Kapronczai kérését: Torda Zsigmond továbbra is nevelőtársa maradt. Midőn Kapronczai a nyár folyamán költségekért Révaihoz folyamodott, újból kérte az alnádort, „ne feledkezzék meg Zsigmond mesterről sem“.¹⁶

De nemcsak Torda Zsigmondnak, hanem más, Páduában tartózkodó honfitársának támogatását is szíven viselte Kapronczai. Egyebek közt közbenjárt az esztergomi nagyprépostnál, Sbardellati Ágostonnál, Ampruster Kristóf érdekében, akit azért ajánlott támogatásra, „mivel nélkülözések közt tanul Páduában“.¹⁷

A növendékeivel való együtttanulást nem érezte nyűgnek, hanem — mivel ezzel saját ismeretkörét is tágította és mélyítette — inkább élvezte és ebben az anyagi gondok alól való kimenekedését látta. Amily örömet tanult és tanított, annyira nem szívesen foglalkozott pénzügyi dolgokkal. Megmentett levelei pedig nagyobb részt pénzügyi kérdéseket tárgyalnak.

A három ifjúnak és két nevelőjüknek, úgy szintén a szükséges szolgaszemélyzetnek idegen országban huzamosabb időn keresztül való ellátása az akkori időben súlyos teher

¹³ Id. h.

¹⁴ Január 3-án elhunyt a tudós tanár, aki tizenegy esztendőt töltött Páduában, — írja Kapronczai. (*Veress*, id. m. 34.)

¹⁵ Kapronczai az alnádorhoz 1547 január 19-én írt levelében közli ezt. *Frankl*, id. m. 30, 90.

¹⁶ 1547 augusztus 9. *Veress*, id. m. 36.

¹⁷ Páduában 1549 február 23-án kelt levele. (*Frankl*, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873, 274. Eredetije az esztergomi káptalan magánlevéltárában.)

volt, mert a kereskedelmet űző olasz államokon kívül egész Európa a pénzinség nyomása alatt nyögött. A hazai állapotok bizonytalansága pedig nemcsak a birtokoknak jövedelmét csökkentette, hanem kockázatosná is tette, sőt azonkívül a főuraktól még rendkívüli áldozatokat is követelt. Révai kitűnő gazda, számító ember volt. Mint említettük, sikerült neki fiai érdekében *Wárdai* primás személyében oly pártfogót szerezni, aki e költségekhez hozzájárult. Utóbbi azonban 1549-ben elhunyt és a királytól remélt segély is elmaradt. Az új primás, *Oláh Miklós* pedig pénz helyett tanácsot adott: ha nem győzi a költségeket, hívjon fiai közül egyet haza. Révai nem követte e tanácsot és mivel pénz nem állott mindig rendelkezésére, sokszor megesett, hogy Kapronczai késedelmesen és csekélyebb összegeket kapott az előírányzottaknál,¹⁸ ami nem ritkán kínos helyzetbe hozta. Mivel takarékos volt, nevelőtársa éppen e tulajdonságára való tekintettel háritotta reá a pénzkezelést.¹⁹ De hiába volt szorgos és beosztó, az elengedhetetlen kiadásokra szükséges pénz híján, adósságba verte magát.²⁰

1551-ig volt a Révai-fiúk nevelője.²¹ Neveltjei, jóllehet később *Oláh Miklós* is tett kísérletet arra, hogy őket a katolikus egyháznak megnyerje, megmaradtak protestánsoknak.²²

Ekkor²³ már az esztergomi káptalan tagja²⁴ lévén, vissza-

¹⁸ Id. m. 32—33.

¹⁹ „Est parvus admodum et diligens Petrus, ego sum multo indulgentior“, — írja 1549 július 25-én. Id. m. 33.

²⁰ 1548 január 12-én kéri Révai Ferencet, hogy gondoskodjék fizetéséről és fiai ruházatáról. (*Veress*, id. m. 36.) V. ö. 1549 július 25-én és november 25-én kelt leveleit. (*Frankl*, id. m. 90—92.)

²¹ Id. m. 30.

²² Midőn Révai János és Lőrinc Bécsben jártak, Oláh hosszas hittudományi fejtegetésekbe bocsátkozott velük, sőt könyvet is adott nekik, de nem ért el eredményt. Erre vonatkozóan Révai Lőrinc ezt írja: „Reverendissimum dominum me hesterno die suam secretam concilavem advocasse, eumque diligenter mihi inculcasse *vanitates multas suae Romanae ecclesiae* duabus fere horis me ibi ab eo esse retentum, meque semper legisse coram eo librum quendam nomine Pyghium“ (Bécsben 1553 október 26-án kelt levele. Id. m. 35.)

²³ 1540 óta. *Kollányi*, Esztergomi kanonokok, 143.

²⁴ Mások szerint mielőtt esztergomi kanonokká lett, előbb *egri prépost* volt. (*Péterffy*, id. m. II, 17.

tért hazájába. Itt *Oláh Miklós* titkára lett,²⁵ ki 1555-ben neki adományozta az Újlaky Ferenc halálával megüresedett pozsonyi prépostságot. Ez ellen a királytól ugyancsak erre a prépostságra kinevezett Draskovich György tiltakozott ugyan, de sikertelenül.²⁶

Oláh Miklós, kinek szeme előtt mindig az Egyház törvényes rendje lebegett,²⁷ az elharapózott visszaélések megszüntetésére irányzott munkáját azzal kezdte meg, hogy 1557 július 10-én Nagyszombatba idézte a joghatósága alá tartozó prépostokat és apátokat, hogy javadalmaik szerződmódját igazolják. Az igazolóbizottság egyik tagja Paulinus Péter lett. A csanádi egyházmegyéből megidézett aradi prépost, *Kucsilich Péter* a követelményeknek megfelelően, Oláh érseknek és utódainak engedelmességet fogadott.²⁸

Kapronczai még ugyanebben az évben elnyeri az esztergomi káptalanban a szentistváni,²⁹ 1559-ben a szentgyörgy-mezei prépostságot³⁰ és még ugyanabban az évben a csanádi püspökséget.³¹

Mint püspökelőde az egri egyházmegyében, Paulinus Péter püspökké kinevezése után a *Szepességben* működött,³² mivel a király nemsokára a szepesi prépostságot adomá-

²⁵ *Breznyik* János, A selmecbányai ág. hitv. evang. egyház és lyceum története. Selmecbánya, 1883, 105. *Pirhalla* Márton, A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899, 248.

²⁶ Kollányi, id. h.

²⁷ *Meszlényi* Antal, A magyar jezsuiták a XVI. században. Budapest 1930, 37, 38.

²⁸ Az ő, valamint Kapronczai püspökelődének, Bódy Györgynek, mint leleszi prépostnak, úgy szintén egyik püspökutódjának, Dudichnak, mint szentistváni prépostnak esküiratai a primási levéltárban. Ugyanebben az esztendőben Kapronczai, mint zsinati bíró is előfordul. *Péterffy*, Sacra Concilia II, 8. V. ö. *Lányi—Knauz*, Magyar egyháztörténelem, Esztergom, 1869, 102.

²⁹ Kollányi, id. h.

³⁰ Id. h.

³¹ A *Liber dignitariorum ecclesiasticorum* szerint (Országos Levéltár) „*ex Syrmensi translatus*“, azaz a szerémi püspökségről helyeztetett volna át. Azonban erről a pápai megerősítőbulla mit sem tud.

³² Prépostelődje, *Pétervárad* Balázs szintén püspöki méltóságot viselt. Midőn váci püspökké neveztetett, a szentszék megengedte, hogy a szepesi prépostságot továbbra is megtarthassa. (*Wagner*, *Analecta Scepusii* III, 87. *Pirhalla*, id. m. 227.)

nyozta neki. Midőn az érsekprímás május 1-én ebbe beiktatta. Paulinus elődjektől eltérően, nemcsak az érseknek fogadott hűséget és engedelmességet, hanem ezt a fogadalmat kiterjesztette az érseki helynökök iránt tanúsítandó hódolatra, azonkívül kötelezte magát a prépostság jogai megvédésére, és a háborús idők miatt elhanyagolt egyházlátogatások szabályszerű teljesítésére is. A Szent-Mihály-napja és a nagybőjt első vasárnapja közt szokásos egyházlátogatásokat azonban, melyek a prépost és papsága között szoros kapcsolatot létesítettek, prépostságának rövid tartama miatt nem újíthatta fel.⁸³

Kapronczai volt e korban az első csanádi püspök, ki *pápai megerősítésben* részesült.⁸⁴ Ennek tulajdonítandó, hogy a pápai bulla a huszonegy évvel azelőtt megerősített *Barlabássy Jánost* nevezi meg közvetlen elődjének. A Szentszék megengedte Kapronczainak négyszáz aranyat jövedelmező szepesi prépostsága megtartását és ráhagyta a püspök választását, ki őt felszentelje, de egyházi fenyíték terhe alatt kötelességévé tette az előírt hűségeskü előzetes letételét. A megerősítő-okirat magában foglalta a káptalanhoz, a papsághoz, a néphez, a vazallusokhoz, a királyhoz és az érsekséghez intézett, szokásos bullákat. De mindezek már épp oly alakiságok voltak, mint a megerősítőbullában kifejezett amaz óhaj, hogy „*a csanádi egyház az ő szerencsés kormányzata alatt hasznosan és szerencsésen igazgattassék*“.⁸⁵

Kapronczai a megerősítőbulla alapján *püspökké szenteltetett* ugyan, de továbbra is távol egyházmegyéjétől, prépostsága székhelyén tartózkodott és préposti egyháza ügyeinek élt. Utóbbiak rendezése céljából már 1560 május 21-én zsi-

⁸³ *Pirhalla*, id. m. 252.

⁸⁴ „Anno 1560, 17. Julii referente reverendissimo Morono providit ecclesiae Chanadiensi, tunc per obitum bonae memoriae Joannis Barbassi (*Barlabassi* helyett) olim episcopi Chanadiensis extra Romanam Curiam defuncti, vacanti de persona domini *Petri Paulini* praepositi ecclesiae Scepusiensis, Agriensie dioecesis et cum retentione praepositurae dictae ecclesiae Scepusiensis“. (*Acta et scripta* 144.) E római bejegyzésben, valamint a megerősítőbullában tévesen fordul elő a szepesi prépostság mint az *egri* egyházmegyéhez tartozó. Mint ismeretes, ez az *esztergomi* érsekség területén feküdt és idővel püspökséggé emeltetett.

⁸⁵ *Acta et scripta*, id. h.

natot hívott össze.³⁶ A zsinat előmunkálatai közben azonban betegség lepte meg, mely ágyba döntötte és két hónapra, a következő év tavaszán,³⁷ kioltotta életét.³⁸ Préposti székét *Bornemissza Gergely* foglalta el, ki püspökségében harmadik utóda lett.

Kapronczai Paulinus Péter egész főpásztori pályafutása pártfogójának, Oláh Miklósnak nyomait követte. A két főpaptörekvéseinek egyenlőségét nemcsak a gyakori személyes érintkezésüktől erősödött kölcsönös vonzalom adta meg, hanem legfőképpen mindkettőnek a humanizmushoz vonzódó szellemi iránya, mely lelki világukat szövevényesnek tünteti fel. Oláh Miklós személyesen társalkodott és sűrűn levelezett kora legkiválóbb humanistáival még akkor is, midőn kitudódott, hogy azok a reformációval kacérkodnak.³⁹ A protestáns nevelőtárssal, protestáns főúri család szolgálatában álló Kapronczai a páduai egyetemen még inkább híve lett a szabadabb egyházi felfogásnak, de azért a legkörmönfontabb rabulisztikával sem foghatni reá, hogy magát a reformáció áramlatába bevonni engedte volna. Épp ellenkezően: a szóviták hevében sűrűn hangoztatott amaz állítással szemben, hogy a dogmatika a szabadelvetést elzáró rostély, azt bizonyította, hogy az inkább az igazság szűrője. Kapronczai épp a reformáció áradatának kiszikkadására irányuló igyekeztével lett egyházának megmentőjévé.⁴⁰

³⁶ *Pirhalla*, id. m. 252. Ekkor a következő címet viseli: „Petrus Paulinus miseratione divina episcopus Chanadiensis, praepositus S. Martini de monte Scepusii, consiliarius et supremus sacratissimae caesareae-regiaeque maiestatis capellanus“. (*Wagner*, *Analecta Scepusii* III 89, *Hradszky*, A XXIV. királyi plébános testvérelete. Miskolcz, 1835, 145. *Pirhalla*, id. m. 252.)

³⁷ 1561 április hóban.

³⁸ *Pirhalla*, id. m. 253.

³⁹ *B. Szabó*: Forgách Ferenc (Magy. Tört. Életrajzok 1904) 55—57.

⁴⁰ *Kollányi*, Oláh Miklós. (*Katholikus Szemle* 1888, 44—46.) *Meszlényi*, id. m. 38—39.

Kolosvári János

(1561—1562)

- I. Kinevezése, előélete. — II. Utazása Trientbe. — III. A zsinaton.
IV. Betegsége, végrendelete, halála.
-

I.

trienti zsinat újbóli összehívására folytak az előkészületek. Az egyházat fenyegető veszélyek elhárítására a pápák, uralkodók, főpapok és hittudósok a leghathatósabb eszközöket az egyetemes zsinattól várták. A tárgyalandó kérdések messze kiható jelentőségét élénken átérezték, mert ezek az egyház egész külső és belső reformjára terjedtek ki.

IV. Pius pápa ezért azon fáradozott, hogy a császár támogatását és a német főpapok részvételét biztosítsa. Ezzel a feladattal *Hosius Szaniszló* ermelandi és *Delfino Zakariás* lesinai püspököt bízta meg. Ferdinánd megígérte, hogy részéről „követek küldése tekintetében nehézség nem fog fennforogni“. Mivel azonban nem volt hajlandó a protestáns fejedelmek megkérdezése nélkül, mint német császár, a zsinatra követeket rendelni, a pápai követek azt kérelmezték, hogy egyelőre mint Magyarország és Csehország királya és Ausztria főhercege képviseltesse magát a zsinaton. Ferdinánd erre *Verancsich Antal* egri püspököt szemelte ki követének, míg a magyar főpapok a „magyarországi klérus“ zsinati képviselőjévé *Draskovich György* pécsi püspököt választották meg. Mivel Verancsichot az egyházmegyéjében támadt protestáns mozgalmak e megbízatásban akadályozták, helyette Ferdinánd, mint Magyarország királya, ugyancsak Draskovichot és túltéve magát a protestáns fejedelmek ellenkezésén, „mint római császár, Csehország királya és Ausztria

A kolozsvári hajdani domonkos-klastrom refektoriuma.

A kolozsvári kolostor Mátyás-terme.

főhercege“ *Müglitzi Brus Antal* prágai érseket rendelte követéivé.¹

Ezzel az eredménnyel Delfino nuncius nem volt megelégedve. A szentszék intenciójának értelmében arra törekedett, hogy a zsinatra, jelentőségének kidomborítása végett, több hírneves egyházi férfi küldessék ki. Az 1561. esztendő végén egyik audenciáján aggodalmát fejezte ki, hogy megütközést keltene az, ha Draskovichon kívül más magyarországi főpap nem jelenne meg a zsinaton. „A magyar főpapok közt azonban egy sincs, aki alkalmas volna arra, hogy a zsinat tárgyalásaiban résztvegyen“, — mentegetődzött Ferdinánd. „Felséged az üresedésben lévő csanádi és knini püspökségeket betölthetné oly egyénnel, akik Trientben az ország díszére válnának“, — válaszolta a nuncius. A király megköszönte a tanácsot.² Másnap már Kolosvári János, „a hírneves egyházi szónok“, csanádi püspök volt.³

Kolosvári János 1517 körül⁴ Erdélyben, talán Kolozsváron született.⁵ Korán a domonkosok szerzetébe lépett és valószínűleg a kolozsvári rendházban⁶ tette le a fogadalmat. E rendháznak Kolosvári születésekor tizenhárom áldozópapja, hét rendi növendéke és nyolc laikus-testvér tagja volt.⁷ 1556-ban a domonkosokat elűzték innen; klostromuk a XVII. század végén a jezsuitáké lett, ma pedig a ferencrendieké.⁸

¹ *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. Budapest, 1903, III. 102—103.

² A nuncius 1561 december 23-i jelentése.

³ V. ö. *Fraknói*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895, 256. Ugyanő: Magyarország és a szentszék. III. 103.

⁴ Az 1557-i zsinaton azt vallotta, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek 39 éves korában erősítette meg a kolozsmonostori apátságban. Utóbbi pedig 1556-ban történt. *Péterffy*: *Sacra Concilia in regno Hungariae celebrata*. Posonii 1742, II. 6, 9.

⁵ Egy nővére még Kolosvári halálakor is Erdélyben lakott. V. ö. végrendeletét. *Országos Levéltár*: Documenta ecclesiastica Fasc. 14. Nr. 7.

⁶ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge V. 29—30. *Pfeiffer*: A domonkosok Magyarországon, 46.

⁷ *Pfeiffer*: id. h.

⁸ *Batthyány* szerint e klostromtól ragadt rá vezetékneve: *Claudiopoli oriundus*, aut *illi conventui Praedicatorum adscriptus*. *Familiare enim est utrumque Regularibus*. Id. m. 149.

Miután tanulmányait a bécsi egyetemen⁹ befejezte, a nagyszombati domonkosok perjele lett.¹⁰ Ékesszólásával magára vonta még a király figyelmét is és ezzel annyira elnyerte kegyét, hogy házat adományozott az igazgatása alatt álló nagyszombati klastromnak.¹¹ Itt töltötte életének legboldogabb éveit. Halálos ágyán is szeretettel gondolt e rendházra: végrendeletében¹² kiskeresztjét a Szent János-kolostorra¹³ hagyományozta.¹⁴

Nemsokára Ferdinánd tapolcai, majd később kolozsmonostori¹⁵ apáttá nevezte ki. *Tapolca* már Oláh Miklós apáturasága idejében anyagi hanyatlásnak indult. Szerzeteseinek eltartása már mint súlyos teher vált érezhetővé s még a katonaság is nagy igényeket támasztott a monostorral szemben. 1531-ben alig százötven forintot jövedelmezett. Miután a János király pártjára lépett Bebek Imre és Ferenc fegyverrel hatalmukba ejtették a monostort, elűzték szerzeteseit és elrabolták egyházi felszereléseit. Oláh Miklós Pemfinger Sebestyént bízta meg a monostor visszafoglalásával, valamint az apátsági javak kezelésével s azt az utasítást adta, hogy ha a szerzetesek

⁹ 1549-ben Joannes Colosvarinus névvel fordul elő. *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás, 233. — *Borovszky*, id. m. I. 371.

¹⁰ 1551-ben.

¹¹ *Rupp*: Magyarország helyrajzi története főtekintettel az egyházi intézetekre. Pest, 1870. I. 105–106. *Pfeiffer*, id. m. 51.

¹² Id. h.

¹³ Ez alatt a domonkosok klastromát kell értenünk, melynek védőszentje Keresztelő Szent János volt. *Ferrari*: De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum. Viennae. 1637, 532. *Pfeiffer*, id. m. 51.

¹⁴ Kolosvári János, jöllehet később bencésmonostor apátjává lett, nem tévesztendő össze azzal a János dominikánus-sal, aki ellen 1562-ben a nagyszombati zsinaton Illinici Péter mint zsinati ügyész vádat emelt azért, hogy mint ludányi apát nem jelent meg a zsinaton. János dominikánus erre bejelentette, hogy ő ludányi apát és az öltözetére tett ama ügyészi kifogásra, hogy az részben világi papi, részben szerzetesi, fölmutatta a szentszék jóváhagyását, hogy a domonkosok rendjéből a bencésekhez átlépjen és a ludányi apátságot elfogadhassa. V. ö. A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. XII/B *Sörös*: Az elenyészett bencésapátságok. Budapest. 1912. 185–186.

¹⁵ *Pray* szerint a kolozsmonostori apátságtól vette vezetéknévét: „Cognomentum Kolosváry probabilitur ideo illi adhaeserit, quod abbas Claustri-Monasteriensis esset.“ Specimen Hierarchiae Hungaricae. Cassoviae, 1779. II. 30.

hajléka dűledezővé válna, építtessen újat; a bencéseknek pedig meghagyta, hogy az építkezés alatt költözzenek át az apátsághoz tartozó miskolci plébániára és ott végezzék az előírt istentiszteleteket. Pemfingernek sikerült ugyan a monostort visszaszereznie, azonban Bebek csakhamar újból reáért.¹⁶ Ily nehéz körülmények közt Kolosvári, mint „commendator”-apát, alig fejthetett ki jelentősebb tevékenységet.¹⁷ *Kolozsmonostor* felett 1566 április 28-án Kolozsvárott kimondják a végítéletet, midőn minden javát a kincstár számára lefoglalván, a monostor lakóit hajléktalanokká tették.¹⁸ Izabella királynénak és János Zsigmondnak megérkezte után a rendek az elkobzott egyházi vagyon kezelését tanácsosaikra, a hiteleshelyi teendőket pedig négy világi férfira bízta.¹⁹

II.

Püspökké kinevezésével Kolosvári egyúttal megbízást nyert, hogy a trienti zsinaton *Dudich* Endre knini püspökkel a magyar klérust képviselje.²⁰ Minthogy Ferdinánd Draskovich György pécsi püspöknek, kit királyi személyének képviselőjéül²¹ küldött Trientbe, meghagyta, hogy haladék nélkül útrakeljen,²² valószínű, hogy Kolosvárinak is ilyen utasítást adott. Kolosvári gyorsan elvégezte előkészületeit és hamarosan út-

¹⁶ *Sörös*: Ötven év Oláh Miklós életéből. Katholikus Szemle, 1903. Az elenyészett bencésapátságok, 381 s. kl.

¹⁷ Kolosvári után Keglevich Ferenc szerezte meg a tapolcai apátsági javadalmat, míg I. Ferdinánd Bécsben 1559 október 14-én kelt elhatározásával a „Kolosvári áthelyezésével megüresedett apátságot” Zakalinszky István scopiai püspöknek adományozta. *Sörös*: id. h.

¹⁸ *Csomor* Lajos, id. m. 7, 9, 10, 91.

¹⁹ *Veszely*: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. 158—170. *Csomor*, id. h.

²⁰ A primás elnöklete alatt tartott értekezleten, melyen az egri, győri, pécsi, váci és veszprémi püspökök jelentek meg, e két püspök küldetését elhatározták. (Oláh Miklósnak Bornemissza nyitrai püspökhöz intézett levele, a M. N. Múzeum 347. fol. lat. jelzetű kéziratában.) V. ö. *Fraknoi*: Magyarország és a szentszék, III. 509. l. 368 jz.

²¹ „Mint római császár, Csehország királya és Ausztria főhercege” Müglitzi Brus Antal érseket és Lovag Thun Zsigmond tanácsost rendelte követéivé. V. ö. 65 l. 1 jz.

²² Prága, 1561 december 9-én. V. ö. *Steinherz*: Nuntiaturberichte aus Deutschland. 1550—72. I. Wien, 1897, 339.

nak indult követtársával, a knini püspökkel és e kor utolsó ismert csanádi kanonokjával, *Síri Mihállyal*.²³ Utóbbi, mint említettük, a csanádi székeskáptalan pusztulása után az esztergomi káptalanban helyezkedett el. Minthogy az esztergomi káptalan 1543 óta a török miatt Nagyszombatban székel, Síri Kolosvárival még dominikánusprior korában köthetett ismeretséget.

Stájerországon és Karintián át utaztak Trientbe. A hegyekben a havazások, a síkságokon a hó olvadása következtében megnövekedett belvizek tartóztatták fel őket. Alig hagyták el *Pozsonyt*, fürgeteg tört ki.²⁴ Kezdetben záporosó, majd havazás zúdult rájuk. Nagynehezen átjutottak *Villachba*. Itt lovaik állapota miatt kénytelenek voltak hosszabb ideig rostokolni. Azután abban a reményben folytatták útjukat, hogy az utazás kegyetlenebb részén immár túlestek. Csalódtak. Útjuk még rosszabb lett. Embermagasságú havon kellett keresztül törtetniök. Négy nap alatt alig haladtak három mérföldnyit. Kocsijukat átalakították szánkóvá, de így sem hagytak hátra három-öt mérföldnyinél többet naponta, miközben maguk is sokszor a hóban hemperegtek. Derült kedélyük azonban nem engedte, hogy bosszúság ébredjen lelkükben.

Bolzano előtt körülbelül tizenöt mérföldnyire, a *Sillingen* mellett elterülő kis síkságon, valami csárdafélében találtak egy éjjelre szállást. Kolosvári nem hajlott követtársa tanácsára, hogy kocsijaik visszahagyásával lóháton folytassák útjukat. „Azóta már régen Trientben volnánk! Ám a csanádi püspök uram kissé nyakas ember“,²⁵ — írja csapongó jókedvében Dudich Oláh Miklós esztergomi érseknek. Miután végre kivergődtek a hótörleszokból, abban állapotok meg, hogy Dudich két szolgálával előre siet *Trientbe* és szállást biztosít

²³ Dudich leveleiben nem említi Síri Mihályt.

²⁴ Utazását Trientbe követtársa, Dudich, írja le Oláh Miklós esztergomi érsekhez Botzenből 1562 február 2-án kelt levelében. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900, 474—6.

²⁵ „Si dominus Chanadiensis meum fuisset secutus consilium, relictis domi curribus, equis tantum usi fuisset et iam diu sine magna molestia Tridentinum pervenissemus. Sed est, ut posteaquam comperi, aliquanto capitosior, quam deceat.“ Id. levél.

számukra.²⁶ Ez február 7-én meg is történt.²⁷ Dudich azután visszatért Kolosvárihoz és néhány nap múlva ünnepélyesen, „oratorio more“, bevonulhattak Trientbe.²⁸

Az az előérzet, hogy utazásuk végcélján nagyot fognak teljesíteni, táplálta és ápolta életörömüket. Vidámságuk tartós melegsége jótékony gyógyír volt a természet fagya és hidegsége ellen, a jókedv és bölcsesség kedves csemetéjének, a hűmornak, nevetése elhessegette a természet szomorúságát, az utazás fáradalmait. Így tehát, mint Dudichnak a primáshoz intézett jókedvű leveléből kicsendül, saját gondolkozásuk fennsíkján, Istennel és a természettel összhangban, egyéniségük szabad levegőjében tették meg útjukat, melynek síkos ösvényeit verőfényes vidámságuk kirakta húmorrall. Leérvén azonban a társasélet lapályára, a kendőzetlen természetből az úgynevezett nagyvilágba, küzdőterük fényessége, valamint szerepük kiválósága szabta meg viselkedésüket.

Kolosvári különösen kínosan érezte helyzetének fonák-ságát. Szerzetesi fogadalmával szegénységre kötelezte magát. Mint püspök és hatalmas, gazdag, bőkezű uralkodó képviselője nem öltözködhetett a szegénység lovagfegyverzetébe. Nem vonulhatott vissza egy rivotortói nádkalibába, nem szorítkozhatott száraz kenyér és néhány korty víz élvezetére, mint az asszisi szent koldus, hanem püspöki ornátusában, életmódjának zsinórmértékéül el kellett fogadnia a conventiának költséges igények végeláthatatlan sorozatával átszótt szabályait. A szegényes viszonyok megengedték Asszisi szentjének, hogy napjait bölcsen, boldogan és derülten töltse, a rangjához illő életmód azonban, melyet Kolosvári püspök-

²⁶ Id. h.

²⁷ Feltéve, hogy tervét megvalósíthatta. Február 6-án ugyanis ezt írja: „Cras, Deo duce, Tridentinum laetanter ingrediar et quae erunt usui, parabo. Post hoc ad dominum Chanadiensem revertar et una palam oratorio more ingrediamur.“ Dudich id. levele.

²⁸ *Draskovich Georgii episcopi Quinqueecclesiensis et caesarei in concilio Tridentino oratoris litterae et acta.* 10 sz. E 233 darabból álló levél- és okiratgyűjtemény eredetije a bécsi állami levéltárban, XVIII. századból származó másolata a M. N. Múzeum kéziratárában van. V. ö. *Fraknói*: A magyar főpapok a trienti zsinaton. *Magyar Sión*, 1863, 340.

nek, a császárkirály képviselőjének, Trientben betartania kellett, arra kényszerítette őt, hogy esetenként tekintsen el a boldog élet alapfeltételeitől, pedig éppen eme, bár csak szerény extravaganciák, borították fel háztartásának és egyúttal lelkének egyensúlyát. Környezetének költséges követelményeitől ostromoltatva, pénzkészletének fogytával előtűnt a „non sibi, sed mundo“ elvének mefisztói torzképe, melynek világításánál felismerte, hogy útja a botrány lápja felé visz, amelynek mélységéből nem hír és dicsőség int, hanem szégyen és gyalázat vigyorog feléje.

Már zsinati működése kezdetén kellemetlen helyzetbe került Kolosvári, társával, Dudichcsal egyetemben. Be kellett látniuk, hogy kevés pénzzel rendelkeznek. Már április elején arról panaszkodnak, hogy alig fedezhetik egy havi kiadásukat. Szorongatva az élet leggyötrelmesebb kínjától, a bizonytalanságtól, a fenyegető veszély elhárítása végett Oláh primáshoz fordulnak pénzsegélyért.²⁹ Pénzzavaruk érthető. A múlt évi április 23-i nagyszombati zsinaton megjelent főpapok³⁰ ugyan 1676 darab aranyat ajánlottak meg a trienti zsinat költségeinek fedezésére. A török pusztítás következtében megcsappant jövedelmük szűkössége miatt azonban ennek csak igen kis részét fizették meg.³¹ Az utazás költségesebb volt, mint gondolták. „A kiadásokat még csak megemlíteni is restellem“, — írja követtársa, Dudich, megérkezése előtt való napon az érsekprimásnak.³² Szepegve hallották, hogy Trientben egy pár kappannak egy tallér az ára.³³ Valóban, Trientben akkora drágaság uralkodott, hogy a megajánlott teljes összegből sem futotta volna a két követ kiadása. Hivatali méltóságukban való szereplésük nem nélkülözhetette a

²⁹ Dudich levele a primáshoz április 4-én. Magyar Nemzeti Múzeum levéltára: *Originalia documenta Andreae Dudith Sbardellati eppi Quinqueecclesiensis ab a. 1562—69.*

³⁰ Felsorolásukat l. *Péterffy*: S. Concilia, II. 136.

³¹ Ferdinánd is segélyezte őt. Még mielőtt útrakeltek, Pozsonyban kiállított Kolosvárival két nyugtát, január 10-én 200 forintról, 17-én 400 forintról. Mindkét összeget „*in rationem*“, illetve „*in subsidium expensarum in concilio Tridentino*“ kapták. A nyugták a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, fol. lat. 347. sz. a.

³² „De sumptibus nihil dico prae pudore.“ Id. levél.

³³ Ezt írja Botzenből 1562 február 6-án: „*Ajunt Tridentini par caponum uno tallero venire.*“

kellő világítást, amint a teremtés gyönyörűsége is csak a világosságnál derült ki. Viszont javadalmaik felette szerények voltak. Püspökségük után, némi tizedjövedelmeken kívül, valószínűleg 200—200 aranyat kaptak Ferdinánd királytól.³⁴ Kolosvárinak talán kolozsmonostori apátsága után is járt kisebb összeg. Midőn ugyanis a szekularizáció folytán elesett apáti javadalmától, a királyhoz fordult segítségért. Jóllehet erre a kamara azt ajánlotta Ferdinándnak, hogy küldje vissza Kolosvárit Nagyszombatba hitszónoknak, a király mégis negyven forint segélyt utalványozott ki számára.³⁵ Minthogy Kolosvári püspök korábban is viselte a kolozsmonostori apáti címet és a püspöki kinevezési bulla kiemeli, hogy ezt a méltóságát továbbra is megtarthatja,³⁶ lehetséges, hogy e címmel továbbra is némi csekély évdíjat élvezett. Ezenkívül már mint püspök nyerte el a pannonthalmi főapáttól a *lébényi* apátságságot³⁷ és Ferdinánd királytól a *túróci* prépostságot,³⁸ kétségkívül azért, hogy Trientben kiadásait könnyebben fedezhesse. Azonban e javadalmak együttvéve sem voltak elegendők e célra.

A primás nem segíthetett rajtuk.³⁹ Ferdinánd követeli a császárt,⁴⁰ hogy Kolosvárit mielőbb rendelje haza, mert máris kölcsönvett pénzen kell tengődnie.⁴¹ A király e kérelmet kerekén visszautasította. „A magyar klérus képviselőinek visszahívása a zsinatról csorbát ejtene a saját és az egész magyar főpapság hírnevén“. Meghagyta az esztergomi érseknek, hogy a szükséges költségeket minél előbb teremtsse elő.⁴²

³⁴ Dudich id. levele.

³⁵ *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története*. XII/B. Sörös, Az elenyészett bencésapátságok, 92.

³⁶ „Eidem monasterio . . . praeesse non desinas, sed ecclesiae (sc. Chana-diensis) praesul et monasterii huiusmodi abbas verus existas in illo.“ Acta et scripta, 151.

³⁷ *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története* IV. Molnár, A pannonthalmi főapátság története. Budapest, 1906. IV. 135. és XII/B. kötet. Sörös, id. m. 214.

³⁸ *Országos levéltár* : Liber dignitatorum ecclesiasticorum.

³⁹ Letelt egy hónap a nélkül, hogy bárhonnán támogatáshoz jutottak volna. A primás levele pedig ennek még reményétől is megfosztotta őket.

⁴⁰ Május 5.

⁴¹ *Draskovich litterae*, 66. sz. *Fraknoi*, id. m. *Magyar Sión*, 1863. 586.

⁴² Prágában május 22-én kelt levele. *Draskovich litterae*, 71. sz. *Fraknoi*, id. h.

III.

Tíz napra Trientbe érkezésük után Ferdinánd követei már bemutatták Kolosvárit a pápai legátusoknak. Ferdinánd király dicsérte sietését és utasította, hogy követeivel összhangban működjék.⁴³

Az első napokat tétlenségben kellett töltenie. A tanácskozásokon ugyanis nem vehetett részt, mert csak „választott“ püspök volt, ki a pápai kinevezést nélkülözte. Ferdinánd kilátásba helyezte, hogy ezt megsürgeti⁴⁴ és meghagyta követeinek,⁴⁵ hogy Kolosvárit addig is hívják meg magántanácskozásaikra.⁴⁶ Mielőtt a király e rendelete Trientbe érkezett, a pápai követek Rómából már értesültek Kolosvári püspöki megerősítéséről,⁴⁷ habár a bulla⁴⁸ nem jutott még rendeltetési helyére.⁴⁹ A zsinat bibornok-elnökei tudomására adták, hogy mind őt, mint követtársát, Dudichot, ünnepélyesen fogadják és beiktatják a zsinati tagok közé.⁵⁰ Ez az április 6-i értekezleten⁵¹ történt meg.⁵²

Kolosvári és társa két megbízólevelet hoztak magukkal. Az egyiket az ország egész papságától, a másikat az eszter-

⁴³ V. ö. *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863, 499. l. 1 jz.

⁴⁴ Március 1-én kelt irata. *Draskovich Georgii litterae et acta*. 30. sz. V. ö. *Fraknói*, id. h.

⁴⁵ Március 30-án.

⁴⁶ *Draskovich litterae*, 42. sz. *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863. 500. l. 1. jz.

⁴⁷ Ferdinánd követeinek április 6-án írt levele. *Draskovich litterae* 45. sz. *Fraknói*, id. h.

⁴⁸ *Acta et scripta*, 149—152.

⁴⁹ Április hó 14-én már ez is Trientben volt. Ezt jelentik a követek e napon Ferdinánd királynak. *Draskovich litterae*, 47. sz. V. ö. *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863, 500.

⁵⁰ A követeknek április 6-án kelt levele. *Draskovich litterae*, 45. sz. *Fraknói*, id. h.

⁵¹ Ferdinánd követei egy héttel utóbb jelentik: „Sextus dies datus est Chanadiensi et Tininiensi, quo eo primum die a concilio acceptati sunt.“ *Draskovich litterae*, 47. sz. *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863, 503.

⁵² Május 14-én a magyar klérus követeinek is elismertettek. *Fraknói*, id. id. m. 589.

gomi érsektől és suffragánpüspökeiktől. Mindkettő Nagyszombatban 1562 január 14-én kelt.⁵³ Az említett értekezleten Dudich hosszabb beszéd kíséretében mutatta be az okiratokat. Beszédének tartalma a következő: Az utóbbi időben három esemény örvendeztette meg Magyarországot. Az első IV. Pius pápaválasztása, ki Magyarországon tartózkodásakor a köztisztetletet vívta ki. A második az egyetemes zsinat összehívása, melytől az egyháztól elszakadtak visszatérése várható. A harmadik a zsinat elnökeinek szerencsés megválasztása. Ezek közül különösen kiemeli Hosius Szaniszló bíborost, aki Magyarországon időzött és annak viszonyait jól ismeri. Majd főpapársai elmaradását előrehaladott korukkal gyenge egészségi állapotukkal és nehéz anyagi helyzetükkel indokolta. A magyarok — úgymond — hajdan tömegesen zarándokoltak az apostolok sírjaihoz, most azonban őseik példájára hősie kitartással harcolnak a török ellen, hogy az egész kereszténységet megvédelmezzék. Kettejüket azzal a megbízással küldték Trientbe, hogy a magyar főpapok hódolatát és engedelmességét a pápa személye, az apostoli szentszék és a zsinat iránt minden alkalommal tüntessék ki, mert el vannak tökélve, hogy a zsinat végzéseit, mint Isten parancsait, elfogadják, megtartják és híveikkel is megtartatják.⁵⁴ A zsinat nevében a titkár válaszolt. Elismeréssel szólott a magyar főpapoknak az egyház védelmére irányuló buzgóságáról. „A zsinat örömmel üdvözölte volna őket személyesen, de mivel otthonmaradásukra fontos és alapos okok kényszerítik, amit Hosius bíboros is megerősít, mentségüket elfogadja abban a reményben, hogy otthonmaradásukból jelentékeny előnyök fognak az egyházra háramlani.”⁵⁵

A következő napokban a legátusok tizenkét reformpontot tűztek az értekezletek napirendjére. Már az első pont,⁵⁶

⁵³ Közli *Le Plat: Monumentorum ad historiam concillii Tridentini amplissima collectio*. Lovanii, 1875. V. 138, 139.

⁵⁴ L. egész terjedelmében *Sámuelfy: Andreae Dudithii orationes quinque in concilio Tridentino habitae*. Halae Magdeb. 1743. 8—14 és *Le Plat*, id. m. 140—146. Tartalmát ismertette *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863, 500—502.

⁵⁵ *Fraknói*, Magyarország és a szentszék, III. 112.

⁵⁶ „Mikép lehetne keresztülvinni, hogy a főpapok és lekipásztorok állandóan székhelyükön tartózkodjanak?”

a javadalmas papok rezidenciájának kötelezettsége, hosszú és élénk vitát idézett elő. A zsinati atyák egy része ugyanis azt az elvi kijelentést szorgalmazta, hogy a főpapokat és a lelkészeket isteni, illetve egyházi törvény kötelezi székhelyükön való állandó tartózkodásra, míg másik része feleslegesnek tartotta e kötelezettség jogi alapjának megállapítását. Kolosvári április 17-én szólott a javaslathoz. A rezidencia-kötelezettség jogi alapjának meghatározását szükségesnek vallotta, de jutalmak és büntetések következménye nélkül. „Sokféle megpróbáltatások után -- úgymond -- jutunk a mennyországba, de a szeretet mindent elvisel.”⁵⁷

Kolosvári beszéde mély benyomást keltett. A dominikánusok festői öltönyében ritka szép megjelenésű férfi volt. Erő, nyugodtság, szelid, nyílt és komoly tekintet, vidám lélek fénylettek arcán. Bátor és hévteljes volt szíve is, szava is. Pazar pompával szórta lelke aranyát. Zene volt beszéde, csodálatos a hangjának kelleme, kifejezéseinek a klasszicitása. Azzal, hogy szónoklatában elvrokonai előtt ezeknek saját eszméit tisztán és világosan kifejtette és köztudomásra juttatta, a megkönnyebbülés és hála egy német váltotta ki, mely a beszédét követő tapsviharban nyilvánult meg.

Más körülmények miatt nemsokára attól kellett tartania, hogy zsinati működését abba kell hagynia. Ferdinánd máj. 22-én meghagyta Draskovichnak, hogy követőitársaival együtt a zsinatot az általa előterjesztett reformjavaslatok elsősorban való megvitatására vagy legalább is a hitágazatok definíciójával párhuzamosan, azokkal egyidőben való tárgyalásra bírja. Utasította követeit, hogy amennyiben kérését a zsinat elnökei nem teljesítenék, Kolosvári is tartsa távol magát a zsinat üléseitől, értekezleteitől és összes nyilvános cselekményeitől.⁵⁸

Ezért a legátusok, hogy Ferdinánd kívánságának legalább részben eleget tegyenek, július 6-án a két szín alatti áldozás ügyét tűzték ki napirendre. Draskovich június 27-én Kolosvári nevében is emlékiratot olvasott fel a zsinaton két szín alatti áldozás megengedése érdekében. „Ez engedmény nélkül — úgymond — Magyarországon a népet és a nemességet fékentartani nem lehet. Ha az elégedetleneket

⁵⁷ *Fraknói*, id. m. III 116.

⁵⁸ *Fraknói*, id. m. *Magyar Sión*, 1863, 653. l. 4. jz.

nem kecsegtették volna jó reménységgel a zsinattal, ma már a keresztény hitnek, az egyházhoz és a szentszékhez való ragaszkodásnak igen csekély maradványai állának fenn. A hívek az oltáriszentségnek két szín alatti kiszolgáltatására gyakran erőszakkal kényszerítik a papokat, kiket a püspökök elmozdítottak vagy másképpen megfenyítették ugyan, de ennek az lett a következménye, hogy paphiány miatt a gyermekek keresztség nélkül halnak meg, a hívek Isten ismerete nélkül élnek és a nép közel áll ahhoz, hogy a pogányságba visszasüllyed.“⁵⁹

A július 16-i ülés után, melyen Kolosvári követtársa, Dudich, szintén a két szín alatti áldozás érdekében mondott beszédet, a legátusok a tanácskozások tárgyául a szentmiséről szóló tanítás megállapítását tűzték ki. Azonban Draskovich a két szín alatti áldozás ügyének tárgyalásához ragaszkodott. Azt jelentette a pápai legátusoknak, hogy Ferdinánd császár- király népei el vannak keseredve a miatt, hogy a zsinathoz fűzött reményük eddig nem vált valóra. Hivatkozott a pápára, aki Magyarországon tartózkodása alkalmával a kért engedmény szükségességéről meggyőződhetett. Az augusztus hó 22-én tartott ülésen a bíbornok-elnök méltányolta Ferdinándnak a zsinat érdekében kifejtett fáradozásait és a zsinat figyelmébe ajánlotta kívánságait. Azután felolvastatott egy végzés-tervezet, melynek értelmében „a zsinat kimondja, hogy az oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatása, amit a császári felség Német-, Magyar-, Csehország és Ausztria számára kér, bizonyos feltételek mellett oly módon engedtetik meg, hogy a nevezett országok főpapjai lelkészeit a római szentszék nevében az oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatására felhatalmazhatják.“ Kolosvárra csak négy nap múlva került a sor, hogy a javaslatához hozzászólhasson. A szöveg rövidítését és egyes kifejezések megváltoztatását indítványozta.⁶⁰ Kolosvári írásbeli utasítást kapott, hogy népe kívánságának teljesítését, a kehellyel való áldozást eszközölje ki. Erre hivatkozott is egy beszédében követtársa, Dudich.⁶¹ Az utasítás szövege nem maradt fenn.⁶²

⁵⁹ *Fraknói*, Magyarország és a szentszék, III. 120.

⁶⁰ *Theiner*, II. 94. *Fraknói*, Magyarország és a szentszék, III. 123—4.

⁶¹ Szeptember 5.

⁶² *Fraknói*, id. m. 126. 511. l. 429. jz.

IV.

Kolosvári nemsokára betegségbe esett. Ez nemcsak zsinati működésének, hanem életének is végett vetett. Gyomorgörcsökkel kezdődő láza október 20-án ágyba döntötte. A gyógyszerek hatástalanoknak bizonyultak. Draskovich már november 10-én aggodalommal jelenti az uralkodónak, hogy el fogják veszíteni társukat.⁶³ Ferdinánd meleg hangon fejezte ki sajnálatát a „tudós és kiváló férfi“ egészségi állapota miatt.⁶⁴

Kolosvári állapota egyre válságosabbá vált. November 13-án már a halál előjelei mutatkoztak. A beteg ágyánál Draskovich püspök virrasztott, ellátta őt a haldoklók szentségével.⁶⁵ Ott állott mellette hű kanonokja, *Síri Mihály*.⁶⁶ Ugyane napon készítette el végrendeletét.⁶⁷ Készpénze százharmincegy aranyból és ötven tallérból állott. Ezt az összeget hitelezői, szolgálai és orvosai kifizetésére szánta. E tartozásai rendezése után egy garas sem maradt.⁶⁸ Mint említettük, kiskeresztjét, továbbá egy ezüst sótartót Szent Domonkost ábrázoló képpel és egy palástját a nagyszombati domonkosok kolostorára hagyta. Gyűrűjét, mely „bár kis értékű, de hűségének némi bizonyítéka,“ császári urára hagyta.⁶⁹ Ezt a gyűrűt mellékelte Draskovich a végrendelethez, midőn utóbbit megerősítés végett Ferdinándhoz felterjesztette. Becslése szerint négy-öt aranyat ért.⁷⁰ Elefántcsontkeresztjét „örök

⁶³ „... ita, ut vehementer dubitemus, ne nobis eripiat. Draskovich litterae, 167. sz. *Fraknói*, A magyar főpapok a trienti zsinaton. *Magyar Sión*, 1863, 812. 2. jz.

⁶⁴ Ferdinánd császár november 25-én kelt válaszirata. *Draskovich litterae*, 170 sz. *Fraknói*, id. h.

⁶⁵ Litterae dom. oratorum ad S. C. Mtem 17. Nov. *Draskovich litterae*, 169. sz. *Fraknói*, id. h. 813. l.

⁶⁶ „Praesentibus reverendissimo domino Quinqueecclesiensi et Tininiensi et domino Stephano Mathisy, presbytero Quiqueecclesiensi et domino *Michaelae Syrino, canonico Chanadiensi*.“ Kolosvári végrendelete. *Országos Levéltár*: Acta ecclesiastica, fasc. 14. Nr. 7.

⁶⁷ Bevezető soraiban katolikus hitéről tesz tanúságot.

⁶⁸ A végrendelet felzetén ugyanis ez a feljegyzés olvasható: „Ex hac pecunia numerata, quae medicis, pharmacopolis, hospiti, servitoribus et mihi debentur, integre persolvantur, ne obulus quidem remanebit.“

⁶⁹ „Item S. Caes. domino meo clementissimo lego annulum meum unum, licet parvi valoris in meae fidelitatis quaecunque testimonium.“

⁷⁰ Litterae dominorum oratorum ad S. C. maiestatem 17. Novembris. *Draskovich litterae* Nr. 169. *Fraknói*, id. m. 813.

engedelmessége jeléül“ az esztergomi érsekre, kegyes urára hagyta. „Káplánjára“, *Mihály* papra hagyományozta miseruháját. Egy kelyhét otthon levő egyházi ruháival Gáspár domonkosrendi szerzetesnek, *Imre* deák nevű tisztjére pedig odahaza levő ezüst billikomát, Erdélyben élő *Borbála* nővéreinek aranyozott kannát, *Albert* és *Gáspár* nevű unokatestvéreinek tizenkét ezüstkanalat, három villát, két sótartót, egy ezüst korsót és három szőnyeget hagyományozott. Ugyancsak unokaöccseire hagyta nagyszombati házát a szántóföldekkel és kertekkel együtt, továbbá azt az összeget, mely jövedelmeiből említett tisztje kezeire kerül. Nagyszombatban levő könyveire⁷¹ vonatkozóan megújítja *Telegdi Miklós* kanonokplébánosnál⁷² letétbehelyezett végrendeletében foglalt rendelkezéseit. Telegdire hagyományozta Szent Ágoston műveit. Egy használatlanul hagyott posztó visszaadandó annak a kereskedőnek, akitől beszerezte. A szegényeknek egy kelyhének és két kis korsójának eladási árát juttatta, úgy szintén azt az összeget, mely lova és bora eladásából, temetési költségeinek fedezése után megmarad. Püspöksüvegét és karingét püspök utódára hagyományozta, „hogy imádságaiban emlékezzék meg lelkéről“.⁷³ Ugyancsak az ő gondjaiba ajánlotta az őrizetére bízott egyházi kincseket, melyeket a pozsonyi káptalannál helyezett el. Talán sejtette, hogy ez követtársa és betegágyának látogatója, Dudich knini püspök lesz.

Végrendeletének⁷⁴ végrehajtására, Dudichon kívül, Trientben együttműködő másik két követtársát, Müglitzi Brus Antal prágai érseket és Draskovich pécsi püspököt, kérte fel. A következő éjjelt másvilági gondolatokkal, imádkozással töltötte. Haláltusájának kínját enyhítette szilárd hite és rendületlen bizalma. Püspöktársai körében másnap (november 14) jobblétre szenderült. Végrendeletében kifejezett óhajának

⁷¹ Leltárba foglalta Trientben levő könyveit.

⁷² 1561 január 25 óta esztergomi kanonok s mint ilyen 16 esztendőn keresztül nagyszombati plébános, jeles hitszónok. Mint pécsi püspök és az esztergomi érsekség adminisztrátora hűnyt el 1586-ban, 51 éves korában. *Kollányi* Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. 166. s kl.

⁷³ „Item infulam, sandalia, rochetum lego successori meo episcopo, ut in suis orationibus memor sit animae meae.“

⁷⁴ Végrendeletéhez mellékelte nála levő és végrendeletében nagyobb-részt felsorolt ingóságainak művelődéstörténeti szempontból figyelemreméltó leltárát.

megfelelően Szent Vigil egyházában temették el.⁷⁵ Temetésén püspöki székében utóda mondotta a gyászbeszédet.⁷⁶

Az emberi életnek utazással való összehasonlítása különösen találó Kolosvári János püspökségére. Trientbe utazásának köszönhetette püspöki süvegét, melyre kiváló tehetségei tették érdemessé. Püspöki működését utazási előkészülettel kezdte meg és hamarosan útnak indult. Bátran és vidáman viselte el és gyűrte le az utazás nehézségeit és veszélyeit. Rendeltetési helyére érve, reményteljes lelki örömök és vészjósló anyagi gondok vártak rá. Kereste az utakat, hogy a bajt kikerülje és célját elérje. Ekkor azonban legyőzhetetlen ellenség: gyógyíthatatlan betegség vett erőt rajta. A korai halál igazságtalanságot követett el rajta, mivel működése ragyogó kezdetén, gyilkos kór leterítette, mint Archimedest ama marcona római katona, tervezgetései közben, éppen, midőn készülöben volt nagyot alkotni és a tündöklő jövő dicsfénye sugárzott feléje.⁷⁷

⁷⁵ Item corpus meum volo sepeliri in superno templo D. Vigilio dicato.“

⁷⁶ *Pray*: Specimen Hierarchiae Hungariae, II. 30. l.

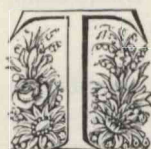
⁷⁷ V. ö. *Juhász*, Két kolozsmonostori püspökapát a XVI. században. *Erdélyi Múzeum* 1933. évf. XXVII. köt. Új Folyam IV. 10—12 szám 424—445 l. és *Erdélyi Tudományos Füzetek* 62 sz. Cluj-Kolozsvár 1933.

Dudich András

(1562—1563)

I. Származása. — Neveltetése. — Tanulmányútjai (Boroszló, Verona, Velence, Pádua, Brüsszel, Páris, London). — Püspökké neveztetése. —

II. A trienti zsinaton. — III. Fordulat életében.

tekintélyben, szereplésben, államférfiúi ügyességben,¹ ékesszólásban, irodalmi működésben kevés kortársa múlta felül.² Diplomata, költő, szónok, teológus, matematikus, asztronómus, orvos, filológus, historikus, műfordító. Szinte hihetetlen a tehetségek ilyen nagyarányú felhalmozódása egy személyben, ha nem vagyunk tekintettel az akkori irodalmi állapotokra. A tudomány mai fejlettsége már nem termel polyhistorokat. Dudich korában az úgynevezett holt nyelvekben élt a tudomány és a szép irodalom, jóval szűkebb körben. Elsajátítása még nem követelt annyi időt és megfeszítést, mint manapság. Éles elméje, alapos képzettsége, megnyerő modora³ köztiszteletűvé és közkedvelté tették. Tanulmányútjai, diplomáciai küldetései Ausztriában, Lengyel-, Német- és Franciaországban, meg a brit szigeteken, változatossá és mozgalmassá tették életét. Megfordult V. Károly, Ferdinánd és Miksa császárok, Mária angol királynő, II. Henrik francia király, Jagello Zsigmond lengyel király és a Mediciek udvaraiban. Bizalmas levelezése Nyugat-Európa jeleseivel, uralkodókkal, bíborosokkal, érsekekkel, püspökökkel, államférfiakkal, tudósokkal, a protestantizmus kima-

¹ Elismeri ezt róla *Lippomano* velencei követ is, ki sok híres diplomatát ismert. V. ö. *Szádeczky*, Báthory István lengyel királyné választása. 82 l.

² *Historia sui temporis*. Tom. III. Francofurti 1628 pag. 314.

³ Canini „adolescens moribus amabilissimus“-nak nevezi. V. ö. *Tudományos Gyűjtemény* 1817, IV 42.

gasló alakjaival, gazdag tartalmat öntöttek életébe. Külföldi tudósok neki ajánlják műveiket.

Kápráztató egyénisége, tüneményes pályafutása, rejtélyes élete, kortársaitól napjainkig az íróknak szinte egész vezérkarát mozgósította életrajzának megírására. A híres matematikus *Praetorius*, ki Dudichnak 1569-től 1571-ig Krakkóban lakótársa volt,⁴ egykorú íródeákja, *Reuter*,⁵ a jeles történetíró *Thuanus*,⁶ továbbá *Niceron*,⁷ *Crenius*,⁸ *Czwittinger*,⁹ *Theis-sier*,¹⁰ *Sámuelffy*,¹¹ *Stieff*,¹² *Bock*,¹³ *Klose*,¹⁴ *Horányi*,¹⁵ *Koller*,¹⁶ *Hrabovszky*,¹⁷ *Kukuljevic*¹⁸ és *Lutteri*¹⁹ foglalkoztak

⁴ 1607-ben jelent meg biográfiája. *Monumenta pietatis et literarum* ed. Miegus. Francofurti 1707, p. 123—128.

⁵ *Andreae Dudithii orationes in concilio Trident. habitae. Offenbachii, 1610.*

⁶ I. h.

⁷ *Nachrichten von den Begebenheiten und Schriften von berühmten Gelehrten, herausg. von Baumgarten.* 13 Th. Hallae 1756, 260—278 l.

⁸ *Animadversiones phil. et hist. II. Lugduni in Batavis* 1698, 138—154 l.

⁹ *Specimen Hungariae literatae.* Francofurti et Lipsiae 1711, 125—134 l.

¹⁰ *Les eloges des hommes savantes.* T. IV. Leydae 1715, 29—43 l.

¹¹ *Andreae Dudithii orationes quinque in Concilio Trident. habitae.* Halae Magdeb. 1743.

¹² *Versuch einer ausführlichen Geschichte v. Leben u. Glaubensmeinungen Andr. Dudith.* Breslau 1756.

¹³ *Historia Antitrinitariorum.* Regiomonti et Lipsiae 1774. 252—322 l.

¹⁴ *Neue literarische Unterhaltungen.* Breslau 1774, 465—493, 515—550, 643—660.

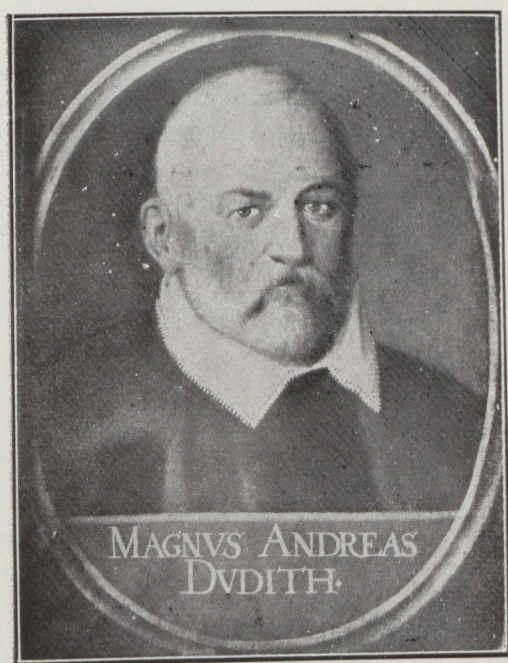
¹⁵ *Memoria Hungarorum.* P. I. Viennae 1775, 547—609 l.

¹⁶ *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis.*

¹⁷ *Horehoviczai Dudith András élete.* *Tudományos Gyűjtemény* 1817.

¹⁸ *Zivot Andrije Dudica.* *Arkiv za povjestnica jugoslavensku.* II. Zagreb 1852, 98—127 l.

¹⁹ *Della vita di Andrea Dudizio Sbardellato.* *Atti dell' Accademia degli agiati di Rovereto.* 1884, 65—112 l. *Géresi Kálmán* is szándékozott Dudich életrajzát megírni. „Dudich András élete megírásához gyűjtven adatokat...” szavakkal vezeti be Dudich és Mélius Péter leveleinek közlését. Adalék a magyar egyháztörténelemhez. *Protestáns egyházi és iskolai lap.* Pest, 1862, 953—955. Legutóbb *Förster* boroszlói tanár foglalta össze Dudich életrajzi adatait: *Andreas Dudith und die zwölfte Rede des Timistios.* *Neue Jahrbücher für klassisches Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädagogik.* Leipzig 1910, 74, 93 l. V. ö. *Faludi*, *André Dudith et les humanistes français.* Szeged, 1927. (*Etudes Françaises publiées par l'Institut Français de l'université de Szeged*, Nr. 1.)

MAGNVS ANDREAS
DVDITH.

vele irodalmilag. Mégis egész napjainkig csupán óhajítás maradt „Dudich életét, írói működésének, a szellemi légkörnek, mely környezi, beható rajzolásával összekötve kidolgozni“.²⁰

I.

Mint apai ágról az *Orehoviczai Dudichok*²¹ ősrégi horvát nemzetségének,²² anyai részről az olasz²³ *Sbardellatiak* nemes törzsének²⁴ sarjadéka, Budán született 1533 február 16-án.²⁵ Atyja, II. Ulászló király tanácsosa, korán árván hagyta őt: hősi halált halt a törökök ellen viselt háborúban.²⁶ Az anyai szeretet gyöngéd melegsége nélkülözte azt az átható fényt és irányító erőt, mely a lángelméjű fiú helyes neveltetéséhez szükséges volt. Szerencséjére akadt, aki atyja feladatát elvállalta és teljesítette.

A humanizmus korában nem ritkán találkozunk főpappal, kik nemes gyönyörüket tehetséges ifjak kiképzetésében találták. Ilyen volt Dudich nagybátyja, *Sbardellati Ágoston*²⁷ váci püspök. Sbardellati Dudich neveltetését *Henckel*

²⁰ Irodalomtört. Közl. 1901, 190 l.

²¹ E név helyes kiejtése: *Dudics*. Modern horvát írásmódja *Dudić*. A latin történelmi emlékekben többnyire *Duditius* vagy *Dudithius*, az olasz nyelvűekben *Dudizio*, német nyelvűekben *Dudicz* és *Duditz* jelöléssel fordul elő. Ő maga olykor — deákosan — *Duditius*, többnyire azonban *Dudith*-nak írta nevét. Névalírásának hasonmását közli Szabó: Forgách Ferenc (Magyar Tört. Életrajzok 1904) 56 l. és Szádeczky: Békés Gáspár 86 l.

²² E család 1790-ig virágzott. Nagy birtokai voltak Zagorjeban. *Arkiv za povjestnica jugoslavensku*. Zagreb 1852, 99 l.

²³ „Gentiles tui fortasse nulli sunt; quaesitum est per diligentem, nec tamen ullum omnino diligentia fructum tulit“ — írja *Manuzio*. (Epistolae L. IV. Ep. 12. Venezia 1560.) Rokonait, Dudich édesanyja szülőföldét ugyanis Velencében kereste *Rovereto* helyett. Életírói, kik Dudichot anyai ágról *velencei* származásúnak mondják, összetévesztik Velence városát (città di Venezia) ennek területével (dizione veneta). V. ö. *Atti dell'accademia di Rovereto* 1888. évf. 96 l.

²⁴ V. ö. I. Ferdinánd 1550 május 22-iki oklevelét I. h. 67 l.

²⁵ Ezt bizonyítja Dudich sírfelírata a boroszlói Erzsébet-templomban.

²⁶ *Arkiv za povjestnica jugoslavensku* 1852 I. h.

²⁷ Neve különféleképpen, többnyire hibásan fordul elő; az egykorú okiratokban *Augustinus de Sbardellatis*. Szokott aláírása *Augustinus Sbardellatus episcopus Vaciensis* volt. *Chobot*: A váci egyházmegye történeti névtára. Vác, 1917 II. 544 l.

János boroszlói kanonokra bízta.²⁸ Utóbbi II. Lajos nejének, Mária királynénak udvari papja volt. Műveltségével versenyzett ékesszólása. Síma modorával a királynét és az egész udvart annyira lebilincselte, hogy püspöki süveget ajánlottak fel neki.²⁹ Vezetése alatt Dudich gyönyörűen haladt. Elsajátította a német nyelvet³⁰ és emellett a tudomány más ágaiban tanusított előmenetelével is fényes tehetségének határozott bizonyítékait adta. Ez arra serkentette rokonait, hogy papi pályára adják. Dudich még nem volt abban a korban, hogy e fontos lépést önszántából tegye. Később maga panaszkodott emiatt.³¹ Ám az anyai rokonságot elkapatta püspök-nagybátyja pályafutása. Egy olasz biográfus szerint mindig azzal hitegettek magukat, hogy Dudich majdan főpapi székre emelkedve „infulájával, kardjával és tógájával” gyarapítja a Sbardellati-ház dicsőségét.³² Henckel azok táborához tartozott, kik ebben a forrongó korban, az egyház tanainak és lényeges intézményeinek sértetlen megóvása mellett, annak korszerű reformját sürgették.³³ Lehetetlen feltételeznünk, hogy eszméit a serdülő korba jutott Dudichsal ne közölte volna.

Miután Boroszló már nem olthatta Dudich tudományszomját, Itáliába vágyott. Püspök-nagybátyja teljesítette kérését. Először *Veronába* tartott, hol anyai ágról rokonai éltek.³⁴ Onnan a páduai egyetemre szándékozott menni.³⁵ Tanulmányai számára, ismereteinek gyarapítására Veronában is termékeny talajra talált. Itt tartózkodott *Pole Reginald*, a tudós bíboros, kit II. Henrik francia király fegyverei távoltartottak Rómától.

²⁸ *Neue Jahrbücher für klassisches Altertum*. Leipzig 1900, 80 l.

²⁹ *Frankl*: Henckel János, Mária királynő udvari papja. Pest, 1872.

³⁰ Dudich 1575 július 10-iki levele Cratohoz.

³¹ „Me ad aliud vitae genus providentia destinatum.” (Excusatio ad Maximilianum imperatorem.)

³² *Atti dell'accademia degli agiati di Rovereto* 1884, 69 l.

³³ Ezzel azt a gyanút vonta magára, hogy a protestánsokhoz szít. Több történetírónk annak tartotta. *Fraknoi* kimutatta ez állítás alaptalanságát. V. ö. id. értekezését.

³⁴ *Lutteri*: I. h. 70 l. és 98 l. 38 jegyz.

³⁵ Dudich tanulmányainak kronológiai sorrendjében az egykorú íróknál és későbbi biográfusainál nagy eltérések észlelhetők. Az 1555-ik év végén juthatott Veronából Páduába. *Veress*: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium*. Vol. I. Padua. Kolozsvár 1915, 47 l.

A nagynevű egyházfejedelem a tudományokban keresett megnyugvást. Részint a városban, részint Verona mellett, a festői fekvésű Garda-tó partján, a maguzzanói bencésmonostorban tudós férfiak társaságában lelte kedvét. Ott találjuk *Priuli*, *Manuzio* és *Dalbue* körében. A tudományok képezték „meny-nyei társaságát.” Ez örömeikről áradozott még évek múltán is Manuzio szíve.³⁶ Dudichot delejes erővel vonzották a tudós világ e fénylő csillagai. Nem tudott ellenállni benső sugallatának. Fiatal kora ellenére fölkereste őket.

A tudomány művelőinek szolidáris érzete ekkor igen élénk volt. Könnyebben barátkoztak. A lakhelyek távolsága, a nemzetiség, a társadalmi állás, sőt a vallások különbözősége sem vontak válaszfalat a tudósok köztársaságában. Kiszámíthatatlan volt az igyekezetek kölcsönös támogatásának termékenyítő hatása.³⁷ Egy ismeretlen, új világ tárult fel Dudich előtt. Baráti viszony fejlődött a tanulni vágyó ifjú és a humanista tudósok közt. Különösen a magányban élő bíboros karolta fel Dudichot. Szívesen látta asztalánál, gyakran eltársalgott vele. Midőn idő múltán Dudich Páduába, az egyetemre készült, nem bocsátotta el előbb, míg a Velencében élő *Manuzio Pál* megígérte, hogy a kardinális szeretetét pótolni fogja: atyja, mestere és barátja lesz.³⁸

Manuziót is megigézte az ideális lelkületű ifjú finom viselkedése, rendkívüli tehetsége és mindenképpen rokonszenves egyénisége.³⁹ Élénk levelezést folytatva Dudichsal, midőn ez Páduában tanult, kiadta válogatott leveleit, melyek az akkori irodalmi termékek gyöngyei. Képzeltető Dudich ámulata, mikor ezek közt azokat is megpillantotta, melyeket Manuzio hozzá intézett.⁴⁰ Benső viszonyát, levelezését fönntartotta akkor is, midőn Dudich az olasz földnek végleges búcsút mondott. Manuzio még élt, midőn pártfogoltja püspöki székre emelkedett. Örömteljes sorokkal köszöntötte ekkor az agg mester. Azzal a kijelentéssel kedveskedett neki, hogy e magas kitüntetést már együttlétükkor megjósolta.⁴¹ Manuzio

³⁶ *Lutteri*: I. h.

³⁷ *Frankl*: Melanchton és magyarországi barátai. *Századok* 1874, 149 l.

³⁸ *Manutii* Ep. 6. lib. IX.

³⁹ „Probitate, modestia, morum elegantia, omnibusque denique animi bonis excellit” — írja róla *Manuzio*. (Ep. 6. lib. IV.)

⁴⁰ *Litterae Manutii Dudithio datae in eius epistolario*.

⁴¹ *Veress*: I. h.

feljegyezte Dudich haladását tanulmányaiban. Magasztalja fényes tehetségét, szilárd jellemét. Különösen kiemeli ékes tollát, cicerói stilusát.⁴² Manuzio ítéletét magáévá tette a késő utókor. Dudich ma is első helyet foglal el korának stilisztái közt.⁴³ A szeretet megható melegségével ajánlotta őt Manuzio *Pancirolli Vitus* páduai jogtanár figyelmébe: Tudod, hogy több mint barátság, testvéri szeretet az, ami szívemet hozzád fűzi. Erre a testvéri szeretetre kérve-kérlek, ügyelj Dudichra. Lásd szívesen, mintha fiam volna. Hidd, méltó erre. Meglásd, ez az ifjú hazáját a humanizmus honává fogja felavatni.⁴⁴

Nagy reményekkel indulhatott tehát Dudich *Páduába*. Itt a humaniorákat s a bölcséletet tanulta. Utóbbiban *Genua* volt a mestere.⁴⁵ Különös buzgósággal hallgatta a jogtudományokat. Az egyetemen a „consilarii jurisconsultorum“ közt foglalt helyet.⁴⁶ A magánjogot *Pancirolli*-től hallgatta. Manuzio ajánlólevele megtette a hatást. Szívesen fogadta őt saját lakásán. Személyes érintkezésével mélyítette ismereteit.⁴⁷ Benső viszonyban állott Dudich *Bonamico Lázárral*, korának kiváló latin költőjével és szónokával.⁴⁸ Látogatta *Gagnoli*, *Mureto*, *Panvinio*, *Robertelli*, *Sigonio* és *Vettori* előadásait is.⁴⁹ Lelkesedését a klasszikusokért megvilágítja ama tény, hogy Cicerót, gyakorlás kedvéért, háromszor is leírta.⁵⁰ A tudósokon kívül meghitt barátságot szőtt tekintélyes kortársaival, a jövő embereivel. Lakótársa két lengyel diák volt.⁵¹ Tőlük megismerte hazájuk viszonyait, szokásait. Elsajátította nyelvüket. Ekkor ugyan még nem sejthette, mekkora hasznát fogja látni ez ismereteinek. De kevéssel ezután Lengyelország lett európai jelentőségű diplomáciai küldetésének működési tere.

⁴² Ep. 6. lib. IV.

⁴³ „A XVI. század egyik legnagyobb stilisztája Dudich András.“ (*Irodalomtört. Közlemények* 1901, 198 l.)

⁴⁴ Ep. 6. lib. IV.

⁴⁵ *Foerster*: I. h. 81 l.

⁴⁶ *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873, 273 l.

⁴⁷ *Veress*: I. m. 47 l.

⁴⁸ *Frankl*: I. h.

⁴⁹ *Lutteri*: I. h. 75 l.

⁵⁰ *Thuanus*: id. m. 314 l.

⁵¹ *Veress*: I. h.

Az idegen föld könnyítette az ott élő honfitársakkal való megismerkedést és elősegítette az összetartozás érzetének kifejlődését. A *roveretói* egyház keresztelési anyakönyve kideríti, hogy Dudich a trienti zsinat idejében, hajdani egyetemi polgártársával, kartársának, *Draskovich György* társágában, kereste fel édesanyja szülőföldjét. 1562 augusztus 2-án együtt vettek részt *Sbardellati Mátyás* újszülött *György* fiának keresztelésén.⁵² E tény bizalmas, baráti viszony jele. Nem csalódunk, ha ennek forrását Páduában kutatjuk. A kortárs *Thuanus* ama állítását, hogy *Báthory István* és Dudich közt már Páduában nézeteltérések, súrlódások, elvi ellentétek keletkeztek,⁵³ nem fogadhatjuk el, — jóllehet ezt Dudich legtöbb biográfusa⁵⁴ és más történetírók⁵⁵ is átvették, — mert ezt tények és események megcáfolják. Dudich mindennap érintkezett a nála csak félévvel fiatalabb Báthoryval, vele együtt tanulta a jogot az említett Pancirolli mestertől, együtt jártak Robertelli és Sigonio jogi előadásaira és közösen vettek részt a lovagjátékokban.⁵⁶

Mialatt Dudich Páduában mohón szíttá magába a tudományokat, odahaza szerettei nyugalmaát csatazaj riasztotta el, mely bajt egy még súlyosabb csapás követett: Szondi (Szuhó) György, Drégely kapitányának oldala mellett elesett a váci püspök, Sbardellati Ágoston, Dudich nagybátyja. A gyász hír mint villámcsapás sújtotta Dudichot. Hisz az elhullott hősből jótevőjét, szerető gyámját tisztelte, kinek neveltetését, külföldi tanulmányait köszönhetette.⁵⁷ Tanulmányait mégsem kellett félbeszakítania. A primás, *Oláh Miklós* gondoskodott róla. Kieszközölte esztergomi kanonokká, majd szent-istváni és felhévízi préposttá kineveztetését.⁵⁸ Mint „prépost“

⁵² *Lutteri*: I. h. 103 l.

⁵³ I. h. Ugyanígy *Papadoli*: *Historia gymnasii Patavini*. Vol. II. Venetiis 1726, 87 l.

⁵⁴ Újabb (1900) *Foerster* is. I. h. 83 l.

⁵⁵ V. ö. *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás 273 l.

⁵⁶ Ezt *Papadoli* leírásából tudjuk, mely okleveles kútfők alapján készült. I. m. 88. V. ö. *Veress*: I. m. 42 l.

⁵⁷ Nagybátyja irományait és könyveit örökölte. *Kollányi*, id. m. 139.

⁵⁸ Legtöbb életírója 1557-re helyezi kanonokká kineveztetését. Egy régi följegyzés szerint azonban ez 1552-ben, Dudich 19-ik életévében történt. V. ö. *Kollányi*: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900, 157 l.

a Fráter György meggyilkoltatása ügyében eljár⁵⁹ *Martinengo* nuncius tolmácsa volt.⁶⁰

Nemsokára új pálya nyílt meg előtte. 1553 július 6-án elhunyt Eduard angol király. Trónját Mária örökölte. Az uralkodónő az egyházi viszonyok rendezése céljából pápai legátusért folyamodott Rómába. A szentszék e nagyfontosságú ügyet Pole bíborosra bízta. Pole nemcsak született angol volt, hanem az angol királyi dinasztia vére csörgedezett ereiben. Államférfiúi ügyesség és apostoli buzgóság egyesült a tudománykedvelő főpapban. A bíboros fölszólította Dudichot, hogy kísérje őt útjában. Dudich örömmel fogadta el az ajánlatot. Elbúcsúzott Roveretóban rokonaitól, valamint a trienti bíborostól és a tél küszöbén Pole kardinálissal útrakelt.

A következő év elején *Brüsszelbe* érkeztek. Túlkorán. V. Károly császár ugyanis már Eduard életében azon fáradozott, hogy Máriát fia, a spanyol infáns vegye nőül, hogy ily módon családja számára az angol trónt megszerezze. Most attól tartott, hogy Pole meghiusítja számításait, amennyiben a nemzeti párt, Davonshire gróf javára fogja befolyását érvényesíteni. Ezért minden eszközt megragadott, hogy a bíboros távozását Brüsszelből késleltesse. Elhalmozta őt és kísérőjét kitüntetésekkel. Elszórakoztatta minden módon, hogy kellemessé tegye ott-tartózkodásukat.

A bíboros kénytelen volt a császár szándékához alkalmazkodni. Maradt.⁶¹ Dudichot azonban mi sem tartóztatta. Tudnivágyó lelke nem melegedett fel az udvar fényében, hanem a tudományokhoz vonzotta. *Párizsba* ment. Beiratkozott az egyetemre.⁶² Ez a főiskola, mely a középkorban korra és hírre nézve az első helyet foglalta el, a XVI. században, mint ismeretes, már veszített hajdani dicsőségéből, tekintélyéből és jelentőségéből. Ennek tulajdonítható, hogy Dudich nem találkozott itt honfitárssal.⁶³ Jeles mesterei azonban akkor is vol-

⁵⁹ 1553 május első felében.

⁶⁰ *Fraknoi*, Magyarország és a római szentszék III 84.

⁶¹ *Lutteri*: I. h. 73—73 l.

⁶² *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás. 276 l.

⁶³ Hogy 1544 nyarán Párizsban volt, az kitűnik Canisius Hellenismosának előszavából, úgy szintén az 1544 december és 1545 január havi levelekből. (*Klose*: I. m. 467 l. *Foerster*: I. h. 80 l.) Később is volt Dudich Párizsban. Canini 1555 augusztus hó 23-án írja, hogy az el-

tak az egyetemnek, akiktől Dudich bölcséleten kívül, kivált nyelveket tanult. Latin és német ismereteit Boroszlóbból hozta magával. Itáliában elsajátította az olaszt. Ezek után nem eshetett nehezére a francia. Párizsban mégis főképp a görög, héber és más keleti nyelvekkel foglalkozott. *Caninius Angelustól* és *Turnebus Hadriántól*⁶⁴ görögöt, *Mercerius (Mercier) Jánostól* keleti nyelveket tanult. *Vicomercatus Ferenc*től és *Carpentius Jakabtól* Aristoteles bölcséletét hallgatta. A páduai egyetemen tökélyre vitt klasszikus latinságával akkora becsületet vívott ki magának, hogy saját professzora, *Vicomercatus*, nem restelte egyik munkájának utolsó símítását reábizni.⁶⁵ Ugyanígy segítségére volt Párizsban barátjának, *Perion Joachim* szentbenedekrendi szerzetesnek, ki *Dionysios Aeropagita* műveivel foglalkozott.⁶⁶

Ezalatt V. Károly megvalósíthatta Fülöp spanyol infáns és Mária angol királynő tervezett házasságát. Pole bíboros 1553 novemberében folytathatta útját. Dudich követte őt.⁶⁷ *Londonban* lebilincselő modorával egészen megnyerte a királynő kegyét. Különösen kitüntette Dudichot. Örömet társalkodott vele „nel linguaggio di Roma“, Róma nyelvén.⁶⁸ *Londonban* gyümölcsöztette Párisban elsajátított nyelvismeretét: 1555-ben megírta görög nyelven Szent Jakab apostol liturgiáját.

Ezután visszatért hazájába. De csak rövid időre. 1558 novemberében ismét *Párizsban* találjuk.⁶⁹ Innen újból Páduába

mult nyáron Párizsban ismerkedett meg vele. (*Tudom. Gyűjtemény* 1817, IV. 42 l. *Veress*: I. m. 47 l.) 1573 október hó 7-én ezt írja Dudich: „Cum Parisiis ante XVI. annos philosophiae operam darem...“ (*Lutteri*: I. h. 99 l.)

⁶⁴ Dudichnak 1584 dec. 22-én Dresserhez írt levele. *Klose*: I. m. 467 l. *Foerster*: I. h.

⁶⁵ *Foerster*: I. h. 81 l.

⁶⁶ V. ö. *Perion* latin fordításának (*Beati Dionysii Areopagitae opera a Joachimo Perione conversa. Lugdun. 1572*) 1556 április hó 27-én kelt előszavát és Dudich 1584 december 28-án kelt levelét. (*Klose*: I. m. 468 l., *Foerster*: I. h. 85 l.)

⁶⁷ *Lutteri*: I. h. 73 l.

⁶⁸ *Lutteri*: I. h. 73 l.

⁶⁹ V. ö. Dudich 1573 október hó 7-én *Crato*hoz (*Stieff*: I. h. 47 l.) és *Manuzion*nak Dudichhoz intézett levelét (*Ep. VI. 22*), melyek tanúsága szerint Dudich Pole halálakor (1558 november 7-én) Párizsban tartózkodott.

ment.⁷⁰ Útközben Velencében meglátogatta Manuziót. Átadta neki *Verancsich Antal* egri püspök üdvözlétét.⁷¹

Dudich most is egész valójával tanulmányainak élt. Tudománytisztelete kisugárzik Verancsichhoz írt leveléből: kevés lesz *egy* esztendő ezek befejezéséhez.⁷² Azonban nemcsak tanult, de maga is a tudományok szolgálatába állva, nevét emlékezetessé akarta tenni. Meggondolván, hogy míg a legfőbbesőbb gondolatok is, ha nem nemes veretű szavakban, hanem kiforratlanul jelentkeznek, mint silány fővényszemek, elvesznek a mulandóság futóhomokjában, addig ama szellemek, kik géniuszukkal viaskodva, töprengő műgonddal csiszolgtaták műveiket, ezekben örökké élnek: első szárnypróbálgatásai a stílus művésziességének elsajátítására irányultak. Nem szolgáltatta át ezeket a sajtónak. Idővel el is kallódtak. De nemcsak az utókor dicsőségére szomjazott, hanem rá akart szolgálni kortársainak dicséretére is. Kiművelte magát szónokká. A humanizmus szellemében klasszikus latinsággal szónoklatokat dolgozott ki. Ezeket is csak íróasztalfiókja számára. Nyomtatásban csak későbbi munkái jelentek meg. Ezek közül a Szentháromságról szóló hittudományi dolgozata ugyan elveszett. Hasonlóképpen egy kommentárja is. Utóbbinak még címe sem maradt fenn. Csupán bírálatát ismerjük. Nem kisebb ember, mint a nagy Manuzio ezt írja róla: „Sohasem volt kezemben alaposabb tudományos felkészültségről tanúszkodó munka“.⁷³

Követte azt az áramlatot, amely a ritka és nehezen hozzáférhető görög művek latinra fordítására irányult.⁷⁴ Lefordította Longinusnak „De sublimi“ című értekezését, *Diodorus Siculus* három utolsó könyvét, *Helicarnassusi Dionysiusnak*

⁷⁰ Dudich 1559 május hó 10-én kelt levele Manuzióhoz. (*Mureti*: Epistolae. Coloniae 1585, 118 l. *Foerster*: I. h. 81 l.) Nagybátyja ekkor már hat év óta nem élt. Téves tehát az az állítás, hogy Dudichot másodízben is nagybátyja, Sbardellati Ágoston váci püspök küldte külföldre. *Veress*: I. m. 60 l.

⁷¹ Ezt Manuzionak Verancsichhoz írt levele árulja el. (Epistolae. Venetiis 1561 lib. V. fol. 95.) E levélből következtetjük, hogy Dudich Páduába jövele előtt rövid időre hazautazott.

⁷² *Verancsich*: Opera, vol. VII. 249. E levelet 1558 október 28-án vette kézhez Verancsich.

⁷³ Ep. 13. lib. IV.

⁷⁴ *Pintér*: A magyar irodalom története. Budapest 1909, II. 168—169 l.

nehány retorikai dolgozatát. Az utóbbira maga Manuzio kérte fel őt. Hozzáfogott Demetriosnak „Peri herméneias“ kommentálásához. E műve befejezetlenül maradt, mert Manuzio — tévesen — arról értesítette, hogy e munkájában mások már megelőzték.⁷⁵ Fordításait elragadtatással olvasták. Általános magasztatást arattak.⁷⁶

A négy evangélium egy régi kommentárjának kiadását is tervezte.⁷⁷ Ebben megakadályozták nemsokára bekövetkezett egyházi és politikai megbízásai. Már ekkor feltűntek levelei a stílus előkelőségével és a gondolatok mélységével, melyek korának híres levélírójává avatták.

Mielőtt véglegesen hazájába visszatért, fölkereste párizsi mesterét Vicomercatust.⁷⁸ Közben betért Firenzében *Medici Cosimohoz*, ki lelkesedéssel fogadta és elbocsáttatásakor meleg ajánlólevelet küldött vele Franciaországba *Medici Katalinnak*, „che per Francesco reggeva la Francia.“⁷⁹ A királynő Dudich gyönyörű dikciójától el volt ragadtatva.⁸⁰ Dudich itt is minden idejét a tudományoknak szentelte. „Hihetetlen, mennyit haladt a tudományok terén,“ — írja *Mureto* Manuzionak.⁸¹ Végre⁸² Német- és Csehországon át⁸³ visszatért hazájába.

Tanulóévei alatt klasszikus műveltséget, ékesszólást, nyelveket, a fejedelmek termeiben pedig biztos fellépést sajátított el. Mind oly képességek, melyek a nyilvános szerepléshez szükségesek. Tulajdonosukat a dicsőség fényével árasztják el, a reá bízott ügyeknek diadalt aratnak.⁸⁴

Épp ekkor folytak az előkészületek a félbeszakadt trienti

⁷⁵ *Foerster*: I. h. 85—86. l.

⁷⁶ Lib. IV. ep. 17.

⁷⁷ Erről maga Dudich tájékoztat a Halikarnassosi Dionysios munkája latin fordításához írt előszavában, melyet Oláh Miklós érsekprímásnak ajánlott. (Dionysii Halicarnassei de Thucydidis historia iudicium Andrea Duditio Pannnonio interprete. Venetiis 1560.)

⁷⁸ *Manutii*: Ep. 22. lib. IV. Excusatio Duditii ad Maximilianum. p. 44.

⁷⁹ *Lutteri*: I. h. 75 l.

⁸⁰ „Sermone italico rapuit (reginam) in sui admirationem.“ *Lutteri*: I. h. 101 l.

⁸¹ Ep. 9. lib. V.

⁸² 1560-ban. V. ö. 1585 február hó 25-én Sylburghoz intézett levelét (*Klose*: I. m. 655 l.) és a Halicarnassosi Dionysios fordításának dedicatoriáját: Patavii III. Non. Mart. 1560. — *Foerster*: I. h. 81 l.

⁸³ *Kukuljević*: I. h. 183 l.

⁸⁴ *Juhász*, Dudich András tanulóévei. (*Történeti Szemle* 1926, 1—4 füz.)

zsinat újból való összehívásához. Minthogy Ferdinánd császárkirály a főpapok közt egyet sem tartott alkalmasnak a királyság képviselőjére, a pápai nuncius javaslatára (1561 dec. végén) kinevezte knini püspökké a 28 éves Dudichot, kit — a nuncius információja szerint — erre tudományos képzettsége és vallásos buzgalma egyaránt méltóvá tesznek.⁸⁵

II.

Dudich Trienttől négy napi út távolságra elvált társától *Kolosvári János* csanádi püspöktől. Lóra kapott¹ és február 5-én *Bozenba* érkezett.² A borús időjárás okozta bosszúságát elűzendő, versírással foglalkozott. Már néhány esztendő óta nem gyakorolta ezt a mesterséget, — írja száraz humorral a a prímásnak, — most ismét erre fanyalodott. Az idő hamarosan kiderült. A fellegekkel elillant költői ihlete.³ Maga említi, hogy több „rosszul sikerült verset gyártott.”⁴ Versei, egynek kivételével, nem kerültek napfényre. *Sámuelfy*, kinek Dudich legterjedelmesebb életrajzát köszönhetjük, éppen csak említést tesz róluk. Egy versét sikerült *Hegedüs Istvánnak* a budapesti egyetemi könyvtár egy kodexében felfedeznie.⁵ Ha régóta felhagyott is Dudich költemények írásával, ez nem maradt utolsó kísérlete. Sőt a későbbieket nyomtatásban is megjelentette. Nem vette könnyen a versírást, hanem szigorúan ragaszkodott a költészettan szabályaihoz. Két évtized mulva⁶ kérdi egyik barátjától, *Monau Pétertől*: „Ismersz-e valamire való költőt, ki tiltja a háromtagú

⁸⁵ Oláh Miklósnak 1562 január 1-én Bornemissza nyitrai püspökhöz intézett levele. *Fraknói*: Magyarország és a római szentszék. Budapest 1903, 103 l. V. ö. Kolosvári csanádi püspökké kineveztetését. (64—65 l.)

¹ „Vectus equo“, írja Bozenből, febr. 6-án írt költeményében.

² „Itaque ego tunc laborem libens suscepi et quidem meis sumptibus ac dominum Csanadiensem quatuor dierum itinere a Tridento reliqui, atque hinc Botzanum hoc vesperi perveni.“ (Oláh Miklós érsekprímáshoz írt levele, 1562 február 6. Id. h.)

³ „Iam ab aliquot annis versus facere desieram. Heri autem parum prospero tempestate uterer, aliquot male tornatos versus mihi miseria mea expressit, quibus quidem me solabar; sed paulo post adveniens serenitas, furorem mihi poëticum sustulit.“ (Id. levél).

⁴ Ezeket mellékelte az érsek-prímáshoz intézett leveléhez.

⁵ Irodalomtörténeti Közlemények 1900. 477—478 old. Ez mintegy prologus többi, elveszett költeményeihez.

⁶ 1579 nov. 13-án.

szavak használatát a pentaméterben? Úgy rémlik előttem, mintha egy szürke grammatikus ezt szóvá tette volna. Neve nem jut eszembe.“⁷ Tréfásan hozzáteszi: „Valóban igen lekötöztetél észrevételeddel, hogy haladok a poézis mezején. Én eddig nem fedeztem föl magamban költői vénát.“⁸

Jóllehet Dudich, nem nyervén el püspöki kineveztetése megerősítését, Trientben eleinte nem vehetett részt az értekezleten, éber figyelemmel kísérte a zsinat folyását. Erről tanúskodik egy hónappal Trientbe érkezése után *Gregoriáncz Pál* győri püspökhöz intézett levele. Gregoriáncz azelőtt mint zágrábi püspök vett részt a trienti zsinaton és nagy érdeklődéssel viseltetett a tanácskozások iránt. Dudich már előbb elküldötte neki a február 29-én tartott első nyilvános ülés határozatait. Azóta — írja — a zsinatra meghívandó protestánsok utazásának biztosítását célzó *salvus conductus* megadásáról folyt élénk vita.⁹ A március 2-án tartott értekezlet tárgya volt e megbízólevelek átadása. Két ellentétes felfogás állott szemközt egymással. Az egyik a protestánsok meghívása érdekében a megbízó levelek föltétlen szükségességét hangoztatta, a másik meg éppen teljes mellőzését követelte. Az előbbi álláspont diadalmaskodott. Az előterjesztett szöveget a március 4-i nyilvános ülés elfogadta.¹⁰ Dudich azon volt, hogy a szöveget nyomban megszerzi és megküldi Gregoriáncznak. De — úgymond — ez nem sikerült neki.¹¹

Érdekesen rajzolja Dudich a pártok hangulatát. „A *salvus conductus* szövegének megállapítása óta nem volt több értekezlet. Nagy a csend. Úgy látszik, Rómából várják annak az eldöntését: miről tanácskozzanak elsősorban?“¹²

Az érdemleges tanácskozások első tárgyául Ferdinánd

⁷ „Indica mihi probatum aliquem scriptorem, qui trium syllabarum vocabula a pentametro reicit. Ego enim nihil eiusmodi me legere memini, nisi in quodam obscuro grammatico, cuius nomen mihi olim excidit.“

⁸ „Tua observatio de profectu mihi profecto grata est. Non enim existimaban poëticum esse.“ Közölve *Foerster*: Id. h. 85 old.

⁹ Gregoriáncz Pálhoz Trientből 1562 március 8-án írt levele. (Irodalomtört. Közl. 1900, 478 l.)

¹⁰ *Sickel*: Zur Geschichte des Concils von Trient. Wien 1872, 276 l. *Fraknói*: Magyarország és a római Szentszék III. 109—120 l.

¹¹ Idézett levél.

¹² Ugyanott.

császár-király az egyház kebelében foganatósítandó reformokat óhajtotta kitűzetni. Követei, *Brus* érsek, *Thun* tanácsos és *Draskovich* püspök kijelentették, hogy „ha a reformok gyógyszerét haladéktalanul nem alkalmazzák, az egyház végső pusztulásától kell tartani.”¹³ Dudich is a reformok szükségességét hirdette. Ezzel nemcsak Ferdinánd király meghagyásának megfelelően járt el, de saját benső meggyőződését is követte. „Nem értem, miért hallgatják agyon az egyház reformálását, melyet mi császáriak¹⁴ annyira sürgősnek tartunk?! Annyira szükséges ez, hogy — ha szabad így szólanom — az egyház pusztulása nélkül nem lehet ezeket tovább elődázni.”¹⁵

Időközben bebizonyosodott, hogy Dudich helyesen vélekedett, midőn Rómából várta a közelebbi tanácskozás tárgyának megjelölését. Rómából csakugyan megjött az utasítás. Ennek értelmében a zsinat elnökei Ferdinánd álláspontjára helyezkedtek: tizenkét pontba foglalták az egyház reformálására vonatkozó óhajukat s azt a március 11-re hirdetett értekezlet tárgyává tették.¹⁶ Úgy látszik, erre nézve írja Dudich: Attól tartok, hogy ez a dolog nagy port fog fölverni. Aligha lehet majd elkerülni annak a kérdésnek megbolygatását, vajjon a zsinat van-e a pápának alárendelve, vagy fordítva? Fel fognak merülni olyan javaslatok, melyek nemcsak a pápát, hanem a bíborosokat, püspököket, sőt az egész papságot mozgásba fogják hozni.¹⁷

Valóban mindjárt a reformpontok ismertetése után, már a magántárgyalásokon oly éles nézeteltérések mutatkoztak, hogy a legátusok kénytelenek voltak a tárgyalás megkezdését elhalasztani. Az olasz és a spanyol főpapok minden igyekezete oda irányult, hogy a reformjavaslatok helyett a dogmatikai kérdések kerüljenek tárgyalásra.¹⁸ Dudich, mint az egyház reformálásának lelkes híve, szípkázó szellemességgel, maró gúnnyal, sőt epésen támadja ellenfeleit, különösen az olasz püspököket. „Van itt — úgymond — néhány főpap, akik buzgó igyekezettel karolják fel a reformációt. Bátor

¹³ *Fraknói*, id. m. III, 110.

¹⁴ T. i. Dudich, követtársa Kolosvári és Ferdinánd küldöttei.

¹⁵ A győri püspökhöz írt levele.

¹⁶ *Fraknói*, Id. h.

¹⁷ Id. levél.

¹⁸ *Fraknói*, id. m. III, 111.

szókimondásukkal nem kimélnek senkit. Még a kardinálisokat sem. Nem kegyelmeznek még a római pápának sem! A taliánok mérsékeltebbek. Nem küzdenek a reformért. Talán a pénzsomj gyötri őket! Otthon nyomorognak, itt a zsinaton a szentszék konyháján élnek. Ezért nem bánnák, akár itéletnapig elhúzódnék a zsinat. Itt van, mit a tejbe aprítaniok, nem úgy mint odahaza.“¹⁹

Midőn az április 6-i értekezleten Dudichot ünnepélyesen felvették a zsinati atyák közé, szólásra jelentkezett. Külseje teljes összhangban volt beszédével: elbűvölte hallgatóit. Lebilincselve lesték ajkairól a szót. Szónoklata az akkori humanista szellem remeke. Hatását hatványozta az előadás művésziessége. Elragadtatással jelentették a pápai legátusok Rómába, hogy a zsinat egy szónoka sem aratott oly szünni nem akaró tapsot, mint Dudich. Senki sem vette rossz néven, hogy beszédének terjedelme a kiszabott időt meghaladta. Nagy esemény volt ez oly gyűlésen, melynek tagjai már társadalmi állásuknál fogva is megszokták a tárgyalási rendszertartásos betartását és a szónoklatok megbírálásánál a legszigorúbb mértéket alkalmazták.²⁰

A székhely-kötelezettségről szóló javaslatához április 17-én szólott hozzá. Szükségesnek tartotta a székhely-kötelezettség jogi alapjának meghatározását, azonban anélkül, hogy a székhely elhagyása egyúttal büntetést is vonjon maga után, mert — úgymond — ez már csak a szolgálai szellem felkeltését eredményezné.²¹ Ettől az álláspontjától később sem tért el, hanem azt a székhelyén való tartózkodás kötelezettségére

¹⁹ Gregoriáncz győri püspökhöz írt levele.

²⁰ *Pallavicini*, Vera oec. conc. Trid. historia. Aug. Vind. 1769 II 239. Hogy Dudich beszéde jóval több időt vett igénybe, mint amennyire számítottak, az kitűnik Ferdinánd követeknek a gyűlés előtt és után írt jelentéseiből. *Draskovich*: Litterae et acta, 47 és 48 sz. *Fraknói*, id. m. A beszédre a zsinat nevében a titkár válaszolt. *Sámuelfy*, id. m. 141.

²¹ Mint azonban *Fraknói* megjegyzi (Id. m. III. 116—117. old.), ellenmondásba került önmagával. Azt javasolta u. i. ugyanakkor, hogy azok a főpapok, kik az esztendőnek legalább háromnegyed részét nem töltik egyházmegyéjükben, jövedelmük felét veszítsék el. Ugyanezen értekezleten a reform-ügyekre vonatkozó javaslatok kidolgozására alakított nyolctagú bizottságban Dudich képviselte Magyarországot. V. ö. *Fraknói*: Id. m. III. 117. ol.

vonatkozó határozat tárgyalásakor²² újból hangsúlyozta és szükségesnek tartotta annak a kijelentését is, hogy „az összes javadalmasokat isteni törvény kötelezi székhelyükön való lakásra.”²³

Dudichot beválasztották a residentiával,²⁴ majd a szentmise körül történt visszaélésekkel foglalkozó bizottságba.²⁵ Résztvett az egyházi rend szentségéről szóló cikkelyek tárgyalásában. Ez alkalomkor valamennyi egyházi rendnek taxative felsorolását javasolta.²⁶ Indítványát a zsinat elfogadta.²⁷ Abban a kérdésben: vajon kimondassék-e, hogy a püspöki méltóság közvetlenül isteni eredetű-e, nagy súlyt helyezett arra, hogy ezt a hittételt a protestánsokkal szemben szabatosan határozzák meg.²⁸ A segédpüspökök (episcopi in partibus infidelium) intézményének eltörlését, honfitársa, Draskovich indítványával egyetértően, ellenezte, mert Magyar-, Cseh- és Lengyelország nagykiterjedésű egyházmegyéiben szükség van erre.²⁹ A papság reformjára vonatkozó javaslatok megvitatásakor szintén támogatta Draskovich amaz indítványát, hogy áldozópapokká csak 22-ik, püspökké csak a 35-ik életévüket betöltött férfiak szentelhetők fel.³⁰ Papokká csak azok, kik valamely egyházmegye szolgálatába lépnek, vagy tisztességes ellátásukhoz elegendő magánvagyonnal rendelkeznek. Helyeselte a nagy püspökségek és plébániák felदारabolását.³¹

²² 1562 dec. hóban (V. ö. *Fraknoi*: Id. m. 127. ol.) *Massarelli* Angelo telesei püspök, zsinati titkár naplója szerint Dudich a beszédet 1563 jan. 12-én mondotta. *Acta genuina ss. concilii Tridentini*, ed. Theiner. *Zagrabiae*. II. 228.

²³ A beszéd fennmaradt szövegét közlik *Sámuelfy*: Id. m. 55—62 ol. *Le Plat*: Id. m. 622—629. ol.

²⁴ *Acta concilii Tridentini scripta ab Angelo Massarello concilii secretario et Johanne Curtenbroche Anglo, qui concilio interfuit* (Martene et Durand: *Vetera scriptorum et monumentorum collectio* VIII. 1259. col.) V. ö. *Fraknoi*: Id. m. 66 l.

²⁵ U. o. VIII. 128 col. *Fraknoi*: I. m. 1000.

²⁶ Okt. 13-án.

²⁷ *Fraknoi*: Id. m. III. 129 l.

²⁸ Dec. 4-én. V. ö. Id. m. III. 1:5 l.

²⁹ 1563. év tavaszán. V. ö. Id. h.

³⁰ Id. h.

³¹ Id. m. III. 121.

Zsinati szerepléséből leginkább kimagaslik a két szín alatti áldozás megengedéséért folytatott harca. A már első fellépésével híressé vált Dudichot a zsinat különösen kitüntette. Őt választotta a zsinat július 16-i ülése ünnepi szónokának.³² A kitűzött napon a pápai s a fejedelmi követek, valamint a zsinati atyák majdnem teljes számban jelentek meg a székesegyházban. Ezt az alkalmat Dudich arra használta fel, hogy kedvelt eszméjét diadalra juttassa. A két szín alatt való áldozás megengedése mellett foglalt állást.³³ Beszédét gondosan kidolgozta és június közepén Ferdinánd elé terjesztette. A király helyeselte. Csupán egyes kifejezéseit kifogásolta, melyek megütközést kelthettek volna.³⁴ A zsinaton a beszéd finom kidolgozása és művészi előadása általános tetszést aratott, a tárgyalat kényes kérdések azonban sokaknál ellenkezésre találtak.³⁵ Szeptember 5-én Dudich heves vitát folytatott ellenfeleivel.³⁶ Szónoklatának kiváló hatását méltatja kortársának, *Reuternek*, a beszéd első kiadójának Oláh Miklóshoz intézett ajánlólevele.³⁷

Az 1562. év folyamán még kétszer ragyogtatta szónoki tehetségét. Az egyik beszédhez szomorú esemény adott okot: követtársának, *Kolosvári* püspöknek halála, akinek utódja lett a csanádi püspökségben.³⁸ A másodikhoz örömnünpély

³² *Fraknoi*: Id. m. 96 l.

³³ A hosszú beszédet egész terjedelmében közölte *Sámuelfy*: Id. m. 15—28. l., *Le Plat*: I. m. 447—460. l. Tartalmát ismertette *Fraknoi*: Id. m. 96—99 l. és id. m. III. 122—123 l.

³⁴ Ferdinánd júl. 2-án Dudichhoz intézett levele. V. ö. *Sickel*: Id. m. 361 l.

³⁵ A beszédre vonatkozó ítéletekre nézve v. ö. *Sámuelfy*: Id. m. 45. *Sarpi*: Storia del concilio Tridentino. Londini 1619, VI. 692 sk.

³⁶ Teljes szövegét közli *Sámuelfy*: Id. m. 32—49. l. Kivonatát *Fraknoi*: id. m. 109—113 l. és id. m. III. 126—127 l.

³⁷ *Reuter*: Id. m. 39 l.

³⁸ A következő év májusában lett csanádi püspökké. A következő hóban, nagybátyjához, Roveretói Elekhez írt levelét már mint „csanádi püspök“ írta alá. (Lutteri: Id. h. 103 l. 77. jegyz.) — Mint csanádi püspöknek, dotációja ugyanannyi volt, mint azelőtt: 200 magyar forint. Pozsonyban, 1563 nov. 9-én kelt nyugtája tanúsítja, hogy a csanádi püspöki jószágok kárpótlása címén (in rationem arendae, decimarum et aliorum emolumentorum bonorum episcopatus mei Chanadiensis) ennyit utalt ki számára a kamara. (*Nemz. Múz. lt.*: Originalia documenta Andreae Dudith Sbardellati eppi Quinqueecclesiensis.)

nyújtott alkalmat: Ferdinánd fiának, Miksának császárra választása és megkoronázása. A hálaadó istentiszteletet a prágai érsek celebrálta, utána Dudich, mint a magyarországi klérusnak immár egyedüli követe, mondotta el ünnepi beszédét.³⁹ Még aznap, december 8-án jelentést tett róla Draskovich a királynak.⁴⁰

Minthogy Dudich a két szín alatt való áldozás érdekében, szeptember 5-én mondott beszédét azzal a kijelentéssel támogatta, hogy ez az engedmény Német- és Magyarország főpapjainak véleménye szerint a protestánsok visszatérését tetemesen megkönnyítené, több szónok pedig azt vitatta, hogy a távollevő főpapok levelei ezt az érvet nem igazolják: Dudich felkérte az esztergomi érseket, hogy a magyar főpapok véleményét a zsinattal közölje.⁴¹ 1563 tavaszán megjött a primás válasza. Élénk szavakkal ecsetelve az egyházi viszonyok zűlöltségét és a paphiányt, egyben igazolta, hogy a földesurak papjaiktól a két szín alatt való áldozást annyira követelik, hogy az e kívánságuknak ellenszegülő lelkészeket elűzik állomásaikról.⁴² Dudich e levelet azzal a kérelemmel adta át a legátusoknak, hogy a zsinaton olvassák fel. Ama válaszukra, hogy kérelmét fontolóra veszik, Dudich a királytól kért utasítást, vajjon kérelmét helyesli-e?⁴³ Ferdinánd elismerését fejezte ki Dudichnak azért, mert az érseket a levél megírására rávette és annak megemlékezésével, hogy a főpapokkal a két szín alatti áldozásról tanácskozni fog, utasította, hogy egyelőre a primás levelének felolvastatását ne sűrösse.⁴⁴ A primás levele nem került a zsinat elé.

1563 július 15-én a nyilvános ülés után Dudichot a zsinat Bécsbe küldötte. *Morone* biboros, pápai legátus azzal a

³⁹ Acta conc. Trid. Id. m. VIII. 1900 col. A beszédet, mely méltán nevezhető panegyrisnek, egész terjedelmében közölte *Sámuelfy*: Id. m. 49—54 l.

⁴⁰ „Orationem habuit Eppus Tinniensis gratam omnibus et acceptam.“ Draskovich Georgii litterae et acta. 147. sz. V. ö. *Fraknoi*: id. m. 126 l.

⁴¹ Ezt maga Dudich írja le 1563 június hó 13-án Ferdinánd királyhoz intézett jelentésében. *Buchholtz*: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Wien 1838. IX. 693.

⁴² Id. h. 694—698.

⁴³ Id. levél.

⁴⁴ Ferdinánd június hó 19-i irata. *Sickel*: Id. m. 541 l.

fontos diplomáciai küldetéssel bízta meg, bírja rá a királyt a zsinat befejezésének siettetésére.⁴⁵ Életírói úgy tüntetik fel Bécsbe küldetését, mintha a zsinat ily módon szabadulni akart volna tőle és azt állítják, hogy azok az iratok, melyeket Dudich Ferdinándnak átnyújtott, Dudichnak a zsinatról való visszahívását célozták. Ám erre a feltevésre a bécsi állami levéltárban őrzött hivatalos iratok, melyek Dudich trienti működésére vonatkoznak, semmi alapot sem nyújtanak. Tény azonban, hogy Dudich nem tért többé vissza Trientbe.

Mérlegelve zsinati munkásságát, el kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy lelkes buzgalommal és fényes tehetségeinek teljes latbavetésével szolgálta az ügyet, melyet képviselt és hogy megbízatásának hűséges teljesítésével tiszteletet és elismerést érdemelt.⁴⁶ És mégis éppen a trienti zsinaton jósolta meg *Hosius* bíboros, a nagytudományú és szentéletű ermlandi püspök: Aposztázia lesz Dudich pályafutásának vége!⁴⁷ Nagy megdöbbenést keltett Dudichnak a zsinati értekezletek egyikén tett az a megjegyzése: „Jobb volna előbb eltávolítani azokat a fellegeket, melyek a napot elhomályosítják s csak azután azokat, melyek a csillagok előtt állnak!” Olyasféle észrevétel volt az, mint aminő a szentszéket hevesen támadó gallikán püspöké, aki erre a közfelkiáltásra: „Nimium gallus ille cantat!” (Szerfölött sokat kukorékol az a kakas!) találóan vágott vissza: „Utinam Petrus ad cantationem Galli resipisceret!” („Bárcsak Péter a kakasszóra észre térne!”) Sokan attól tartottak, hogy Dudich a római kúria reformálására gondol.⁴⁸ Lehet, hogy a reformokra sóvárgó Dudich a zsinaton sem igen titkolta a konzervatívek ellen táplált ellenszenvét. Sőt a győri püspökhöz írt levele arra mutat, hogy érzelmeinek élőszóval, csípős megjegyzések kíséretében adott kifejezést. Kötekedése a finnyásabb természetűekben visszatetszést váltott ki. Dudich ezenkívül még igen

⁴⁵ Dudich közléseiről július hó 26-án fölvett jegyzék. *Sickel*: Id. m. 564 l.

⁴⁶ *Kollányi*: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900, 157 l.

⁴⁷ „In Tridentino concilio Andream Duditium Sbardellatum magnus ille cardinalis Hosius apostatam fore aliquando praedixit“. (Wierbowski: *Krysztof Warszawicki*). V. ö. *Neue Jahrbücher für klassisches Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädagogik*. Leipzig III. (1900) 82 l.

⁴⁸ *Fraknói*: Id. m. III. 121 l.

kényes természetű reformterveket vetett fel. Egyebek közt a papi nőtlenség eltörlését is. Életírói szerint beszédet is mondott e cél érdekében.⁴⁹ Ez ugyan téves,⁵⁰ de Dudich maga bevallja, hogy e tárgyról beszédet készített.⁵¹ Lehetséges, hogy magántanácskozásokon, melyekről nem maradtak fenn feljegyzések, ezt a tárgyat érintette és ezzel a pártszenvedélyek tüzeit szította.

Mindez lehetővé teszi Hosius kardinális vésztjósító kijelentését, anélkül azonban, hogy Dudich trienti szereplésére árnyékot vetne. Szigorú egyházi felfogását bizonyítják a zsinaton elhangzott beszédei. Elveit, reformterveit helytelenítheti a késő utókor. Zsinati működése mérlegelésénél, értékelésénél és megítélésénél azonban az akkori kor viszonyaira tekintettel kell lenni. Nem egyedül Dudich volt a reformeszmék hirdetője. Mások is, kiknek az egyház érdekében kifejtett buzgalma minden vitán felül áll, osztották meggyőződését. Engedékenységgel akarták az egyháztól elszakadtakat visszahódítani. Ferdinánd a trienti zsinat végzéseinek kihirdetését a két szín alatt való áldozás és a papok nősilésének megengedésétől tette függővé.⁵² Sőt maga az egyház feje sem foglalt el e tekintetben merően elutasító álláspontot. IV. Pius pápa annak a kijelentésére szorítkozott, hogy a coelibatus eltörlése beható megfontolást igényel, a két szín alatt való áldozás megengedésére vonatkozó ígértét pedig haladéktalanul beváltja.⁵³

Dudich Trientben nemcsak feltűnést keltő szónoklatokat mondott, nemcsak költeményeket és irodalmi értékű leveleket írt, de a tudományoknak is élt. Megírta, illetve átdolgozta *Pole Reginald* bíboros-érsek életrajzát. A hála és kegyelet adóját akarta leróni, midőn a kardinálisnak *Bacatelli*

⁴⁹ Így *Reuter*: „quae Papam Pium IV. et qui ei successit Pium V. vehementer offendit“. (Id. m.) *Papadoli*: „Pro Eucharistia sub utraque specie Pannonibus concedenda, tum pro sacerdotum conjugio eloquentissime peroravit“. *Remundus* (De origine haeresum L. IV. C. XII.) azt állítja, hogy a coelibatus ellen: „publice verba facere ausus est“.

⁵⁰ Összetévesztik egy későbbi értekezésével.

⁵¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. IV. 25 l.

⁵² *Fraknoi*, id. m. III. 144.

⁵³ Id. h. *Juhász*, Dudich András a trienti zsinaton. (*Egyházi Szemle* Temesvár 1925. 1—3. sz.)

Lajos érsektől olasz nyelven írt biográfiáját Pole titkára jegyzeteinek felhasználásával latin fordításban 1563-ban Velencében kinyomatta. Klasszikus tanulmányokkal is foglalkozott. Valószínűleg ekkor ültette át latinra, egy máig ismeretlen kéziratból, *Themistiosnak* a Kr. u. IV. században élt híres görög rhétornak *Valens* császárhoz intézett beszédét a vallásszabadságról.⁵⁴

Még ugyanebben az esztendőben (1563) újból megnyilvánult az uralkodó kegye Dudich iránt. Mint Kolosvárinak a a csanádi püspökségben, úgy a zsinaton résztvett másik főpap-honfitársának, Draskovichnak a *pécsi* főpásztori székben lett utódja.

III.

Dudichot kitüntető megbízatásai, majd sikeres eljárásáért fiatal korában jutalmul nyert magas méltóságai csakhamar elkapatták. Ennek kesernyés kihatásait először bizalmasai izlelték meg. Elbizakodottságában nem vetett ügyet a társalgás leg-
elemibb szabályaira. Félretette hangulatkeltő elmésségét, vidám kedélyét, melyekkel azelőtt társalkodását fűszerezte és vonzóvá tette; sutba dobta szeretetreméltó előzékenységét, barátságos érdeklődését, a beszélő figyelmes meghallgatását, melyekkel azt hozzászólásra ösztönözte. Most már egymaga vitte a szót és nézeteit, tapasztalatait, valamint az egyéb körülményeket oly metsző érdekességgel adta elő, hogy hallgatóit elnémitotta. Véleményét ugyan mindenkor alapos érvekkel tudta alátámasztani, de ezekhez, az ellentétes felfogások fölényeskedő, gúnyos fitymálásával, oly makacsul ragaszkodott, hogy szinte rögeszméivé merevedtek, melyeket tanakodás útján leküzdeni, vagy akár csak gyengíteni, indulatossága miatt nem lehetett. Kicsúfolta nemcsak Kolosvárit, hanem más éltesebb püspöktársait is, ha más meggyőződésre jutottak, mint ő.¹ Miután a trienti zsinat befejezése és a hozott határozatok kihirdetése után sem tudott ezektől szabadulni, az egyház álláspontjával ellentétes nézete a papi nőtleniségről, valamint gyötrődése, hogy hivatás nélkül lépett

⁵⁴ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1901, 197.

¹ Miksa császárhoz intézett jelentésében is pellengérre állítja őket. V. ö. *Kukuljevic*, id. m. 120.

az egyházi pályára és kénytelen-kelletlen tölti be hivatását, meglazították egyházas lelkületét.

Midőn Miksa császár diplomáciai megbízatással Lengyelországba küldte, ebben veszélyeztetését sejtve, ezt írja:² „Parancsot kaptam, hogy addig maradjak Krakkóban, míg Ő Felsége vissza nem hív. Adja Isten, hogy ne lássam Litvániát! Milyen az emberek vaksága! De legyen meg az Isten akaratára! Azt gondoltam, hogy a kikötőbe hajózom, Commendone bíboros segítségével megmentem sajkámat, de látom, hogy ez ismét kifelé tart. Adjon Isten kedvező szeleket!”³

A királyi udvarban a királyné udvarhölgye, Strass Regina személyében utólérte végzete. Jellemük, szívéük és műveltségük egybehangzása már első találkozásukkor összekapcsolta őket olyannyira, hogy ettől fogva minden alkalmat megragadtak arra, hogy találkozzanak és közösségük titokzatos kötelékét szorosabbra fűzzék.⁴ Amily módon az udvarhölgy Dudich előtt mindig szebbnek és szeretetreméltóbbnak iparkodott mutatkozni, épp oly mértékben fokozta ez udvariaságát és előzékenységét vele szemben. Költői képzelete az udvarhölgyet oly bűbajos ragyogással vonta körül, hogy ettől elvakultan, heves szerelemre gyulladt iránta. A figyelmességek, melyekkel az udvarhölgyet elhalmozta, kölcsönös dévajkodásaik és enyelgéseik hamarosan és könnyedén fellebbentették azt a laza fátyolt, mellyel kezdetben vonzalmukat leplezni megkísérelték. Ezt pedig a rideg udvari szertartás nem hagyhatta szó nélkül. Kitört a pletyka. Az udvarhölgynek nemsokára értésére adták, hogy Dudich, püspök létére nem kérheti meg kezét, utóbbit meg minden oldalról siettek hathatósan ostromolni, hogy vessen véget a feltűnésnek. Dudich attól tartva, hogy hátrálása gúnyolódásra fog alkalmat szolgáltatni, belelovalta magát a legmerevebb konokságba, melyet elveivel felficomázott. Hiszen már Trientben a cölibátus ellen lépett fel. „Kész volt feláldozni egyházi méltóságait, letenni a püspöki díszet, kiválni a katolikus egyház kebeléből, kockáztatni uralkodója kegyét, ki őt orátorává, állandó követévé és belső tanácsosává tette a lengyel királyi udvarban.”⁵

² 1564 július 31.

³ *Történelmi Tár* 1905, 364—365.

⁴ *Thuanus*, id. m. 314.

⁵ *Szádeczky*, Báthory István lengyel királlyá választása. Budapest 1887, 82.

Az epés megrögzöttség egy nemével fitogtatta eltévelyedésének béklyóit és kedvét lelte az a felett való neheztelés szításában. Nyers elkanyarodása az általános erkölcsi véleményről a felháborodás hullámain oly magasra szöktette fel, hogy azok Rómáig verődtek. A közbotrány megakadályozása végett közbelépett maga a Szentszék.⁶ De hiába. Dudich búcsút vett jövőjének előbbi merész terveitől, nem várta már a „kedvező szeleket“, eltaszította magától az eddig ügyesen kormányzott biztos csónakot és feleségül vette az udvarhölgyet. Az esemény akkora feltűnést keltett, hogy még *Chanton* spanyol követ is megemlékezik róla: „Dudich házassága az udvarnál nagy megbotrányozást idézett elő. Jövendőbeli esztergomi érseknek volt kiszemelve. Most már szó sem lehet erről.“⁷

Dudich *Boroszlóba* költözött és ott élt élete végéig. (1589 február 23.) A tudományok ápolásával iparkodott lelkének egyensúlyát visszaszerezni. Lelke és teológiai képzettsége vallási kérdések tanulmányozásához vonzották. Sokat tusakodott önmagával, mert a rosszaló ítélezések is bántották. Egyik bíboros ismerősének írja: „Ugyan mit tettem? Megházasodtam. Vajjon ezzel keresztre feszítettem-e Krisztust? És azután? Visszavonult, szerény életet élek; nem is gondolok olyanra, ami a közbékét megzavarhatná. Semmiféle szektához nem csatlakoztam, senkinek nem alkalmatlankodom. Miért kinoznak tehát engem, ki egy becsületes, szemérmes asszonynak a férje vagyok és istenfélelemben, tisztaságban és tisztességben élek?“⁸ Ezzel megcáfolja azt a ráfogást, hogy Luther, majd Kálvin, végre Socinianus tanait tette magáévá.⁹ Eljárt ugyan különböző imaházakba, de azért mégis izgatta, hogy ha vallási nézeteit fürkészték. „Tartsátok meg magatoknak véleményeteket és hagyjátok meg nekem az enyémet! Ne avatkozzék senki szemtelen kíváncsisággal a felebarátja lelkiismeretébe. Ne bitoroljuk az ítélezés jogát!“¹⁰ A kereszténység tanaihoz mindvégig ragaszkodott,

⁶ A bíboros-államtitkárnak 1567 augusztus 9-én és 16-án Bigliához intézett jegyzékei. *Fraknói*, Magyarország és a szentszék III, 150, 514.

⁷ Bécs 1567 május 23. *Óváry* Lipót, a Magy. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Budapest II 1894, 172 l. 814 sz.

⁸ *Kollányi*, id. m. 157—158.

⁹ *Kukuljevic*, id. m. 123.

¹⁰ Ep. ad. Joannem Lasicium equitem Polonum. (1571 június 9.)

habár zabolátlansága miatt egyik vallásfelekezethez sem csatlakozott. Az új felekezetek vezetőembereit éppoly maró gúnnyal ostorozta, mint Trientben a maradiakat. Előbbieknek azt vettette szemükre, hogy „akkora a durvaságuk, gőgjük és dölyfösségük, hogy azokat, akik a pápaságtól elszakadtak, sokkal kegyetlenebb zsarnokuralom alá juttatták.”¹¹

Sokat tépelődött azon, hogy mily módon térhetne vissza a katolikus egyházba?¹² Egy olasz barátja útján megkérdezte Kraszinszky Ferencet vajjon nem vonta-e meg tőle bizalmát? Mire azt a választ kapta, hogy Kraszinszky tettének ugyan ellensége, de személyének barátja; éljen csendben, ne törődjék a katolikus egyháztól elszakadt szektákkal, hanem Istentől várja a segítséget. Egyúttal pedig azt is közölte vele, hogy a nunciusnál közbenjárt érdekében.¹³ Dudich utolsó szavai: „Domine Jesu, salva me!”¹⁴

¹¹ Cratohoz 1581 október 22-én írt levele. *Foerster*, id. h. 88.

¹² *Irodalomtörténeti Közlemények*, id. évf. 479—480.

¹³ Kraszinszky 1568 január 9-i levele Commendone bíboroshoz. *Történelmi Tár* 1905, 370.

¹⁴ *Thuanus*, id. m. 315. *Lutteri*, id. h. 91. V. ö. *Juhász*, Andreas Dudich. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus und der Gegenreformation. *Historisches Jahrbuch* 1935 Heft. I.

Bornemissza Gergely.

(1563—1572.)

Az érsekprímás titkára. — Esztergomi kanonok. — Szepesi prépost. — Csanádi püspök. — Tizedei. — Birtokviszonyok. — Az egyházi jószágok elpusztulása. — Váradi püspök. — Egyénisége.

 z 1551. esztendő telén Fráter György követet küldött Ferdinánd királyhoz azzal a kéréssel, hogy az uralkodó sürgősen tárgyaljon Izabellával, mert két török most is nála időzik, mindenféle ígéretekkal hitegetik, hogy a padisah pártjára álljon: múlhatatlanul szükséges, hogy Ferdinánd haderővel adjon súlyt tárgyalásainak.¹ A követ — *Bornemissza Gergely* — Augsburgba utazott és ott megbízatásának eleget tett.² Nem bizonyos, hogy a követ azonos Bornemissza Gergely későbbi püspökkel, de kétségtelen, hogy ugyanazonnevű püspök Fráter György érsekutódjának, Oláh Miklósnak titkárja volt, éppúgy mint harmadik püspökelőde, Kapronczai Paulinus Péter. Korán³ lett esztergomi kanonok és emellett sásvári főesperes, valamint szentistváni prépost.⁴ Ferdinánd király 1561-ben⁵ ezenfelül

¹ Fráter György Nagyváradon 1551 február 16-án kelt utasítása. *Óváry*, A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Budapest, 1894 II. 94, l. 452 sz. V. ö. Ferdinánd királynak Augsburgban 1551 március 7-én az egri püspökhöz intézett levelét, melyben helyeslését fejezte ki, hogy Heberstein és Harrach biztosokkal közölte Bornemissza utasításait. Id. m. 98 l. 466 sz.

² V. ö. Ferdinánd királynak Augsburgból 1551 március 9-én Báthory Andrásához írt levelét, melyben tudatja Bornemisszának Augsburgba érkezését. (*Óváry*, id. m. 98 l. 467 sz.)

³ 1556.

⁴ 1561 augusztus 7-én Oláh Miklós a tornai archidiaconatus adminisztrálását is reábízza. *Kollányi*, Esztergomi kanonokok 161.

⁵ Június 26.

szepesi préposttá nevezte ki, mire Oláh Miklós e javadalmába nemsokára⁶ beiktatta. A Thurzó-család azonban, mely Szepes-várát birtokolta, Paulinus Péter elhunytá után a kegyúri jogot magához akarta ragadni, hogy a prépostságot Bornemissza Gergellyel⁷ szemben, egyik rokonuknak, Thurzó Ferencnek juttassa. Ennek megghiúsítása sok küzdelmébe került Bornemisszának, de Oláh pártfogásával végre mégis sikert aratott.⁸ Már ugyanaz év augusztus 24-én megjelenhetett préposti székhelyén, ahol a joghatósága alatt álló huszonnégy plébános ajándékokkal kedveskedett neki.⁹ 1563 november 29-én, a pozsonyi országgyűlés tartama alatt, *csanádi püspökké* neveztetett.¹⁰ Kilenc évig viselte e püspöki címet anélkül, hogy pápai megerősítésben részesült volna.

Bornemissza még élvezetében volt a Marostól északra eső, némely püspöki birtoknak.¹¹ E korból az 1560, 1562 és 1563 évi tizedlajstromok maradtak fenn. 1560-ban 41 püspöki, 14 nagypréposti és 12 káptalani, összesen tehát 67 helységben szedték be a tizedet. 1562-ben a Marostól délre eső falvak már elestek; az ez évi lajstrom csak 22, az 1563-i tizedjegyzék 32 helységet sorol fel a földesurak megnevezése nélkül. A tized gabonaneműek, főleg búza és árpa után volt lero-

⁶ Július 10.

⁷ A forrásokban olykor tévesen mint *Georgius* fordul elő.

⁸ *Kollányi*, id. h. V. ö. *Országos Levéltár*, Lit. doc. eccl. archiv. f. 38 nr. 19.

⁹ *Pirhalla*, A szepesi prépostság vázlatos története, 254.

¹⁰ *Országos Levéltár*, Liber collationum ecclesiasticarum I 66—67.

¹¹ Az adótartozások behajtásával megbízott gyulai várkapitány Kelecsényi László, a pozsonyi kamarához 1564 március 4-én ezt jelenti: „Ez es tetszenék énnekem, hogy ő felsége császár az mi kegyelmes urunk írna missilis leveleket *csanádi püspök uramnak*, Zay Ferenc uramnak, Mágócsinak, énnekem és többeknek es, *kiknek ide jószágok vagyon*, hogy ebben ellentartók ne lennének, sőt inkább jó szerzők“. (Borovszky, id. m. I 373.) V. ö. Miksa leiratát a pozsonyi kamarához, Bécs 1565 október 13. (*Országos Levéltár*: Resolutiones Regiae.) „Quod diurnas expensas episcopi Transilvanensis ac Andreae de Bathor tria millia florenorum debita atque *Episcopi Chanadiensis decimarum obligationem* attinet, facta fuit hoc nomine potissimum illorum mentio non ut nobis eam pecuniam transmittere, sed si quando ab illis eiusmodi postulatio deinceps fieret, meminisse saltem debeatis“. (Miksa leirata a pozsonyi kamarához 1565 november 9. *Országos Levéltár*: Resolutiones Regiae. *Fraknói* letétje a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.)

vandó; a csévelt gabona után járó tizedet rendszerint simándi köbölben számították¹² a még ki nem csévelt után pedig kepék vagy kereszték szerint. Tized járt a bárányok és a méhrajok után is; utóbbit rendszeren pénzen megváltották, rajonként egy dénáron. A vagyontalanok az úgynevezett „keresztények pénzét” fizették; fejenkint három dénárt.¹³ A püspökség tizedeit, a király meghagyására a gyulai várparancsnokok átlagösszegért bérelték és maguk hajtották be a jobbágyságon.¹⁴ Így Bornemissza felszabadult a beszédükkel járó terhektől, amelyeket annál súlyosabban érzett volna, mivel a szükséges közegek nem állottak rendelkezésére.¹⁵

Ferdinánd azonban nem elégedett meg a tizedbérlésre vonatkozó elsőbbségi jogával, hanem kérdést intézett a kamarához, vajjon nem lehetne-e „alkalmasabb bérleti módot” találni? Utalt arra, hogy ezt a tizedet a katonaság ellátására szándékozik fordítani, továbbá, hogy Bornemissza, a töröktől elfoglalt egyházmegyéjében, főpásztori joghatóságot nem gyakorolhat, sem dézsmáit nem szedheti be, mivel a behajtás katonai hatalmat igényel.¹⁶ A kamara magáévá tette a király álláspontját, sőt alapjait kiszélesítette: Mivel a püspök sem egyházi, sem országos szolgálatot nem teljesít, hanem csak a püspökség címét viseli, nem tarthat igényt püspöki javadalomra, a király tehát ezt teljes egészében, bérösszeg átengedése nélkül, a véghelyi katonaság fenntartására fordíthatja, annál is inkább, mert a főpapokat törvények kötelezik bandériumok állítására.¹⁷ Mindamellet a kamara, talán attól tartva, hogy Bornemissza e kijelentése ellen tiltakozni fog, egyúttal azt javasolta a királynak, hogy kárpótlásul némi

¹² Márki, Arad vm. I 430, II 263, *Gazdaságtört. Szemle*, 1894, 108, *Bunyitay*, A váradi püspökség tört. II 261—262.

¹³ *Borovszky*, id. m. I. 202—203.

¹⁴ A váradi püspökség tizedeit a gyulai várkapitányok bérelték; Zabardy Mátyás főpásztorkodása alatt: Mágócsi Gáspár; Forgács Ferenc idejében: Kerecsényi László. Utóbbi 500 forintot és egy 50 forintot érő szőnyeget adott haszonbér fejében. („Pro florenis quingentis et tapeto uno valoris florenos quinquaginta”. *Bunyitay*, id. m. II 262.)

¹⁵ *Csánki Dezső*, Hevesi Bornemissza Benedek gyulai várkapitánysága. *Békésvármegyei Rég. és Miv. Tört. Társ. Évk.* VIII, 78.

¹⁶ A pozsonyi kamara 1565 február 26-án kelt jelentése. *Bécsi udvari kamarai levéltár*; Hung.)

¹⁷ Id. felterjesztés.

csekély „évdíjat“ utaljon ki részére.¹⁸ Így történt, hogy a kamara a püspöki tizedet hadi célokra jelentéktelen összegért bérelte¹⁹ és ezenfelül négyszáz forintot utalványozott ki Bornemisszának. Lehetséges azonban, hogy a kiutalványozott összeg őt királyi tanácsosi minőségében illette, mert ugyanannyit kaptak a győri, váci, veszprémi, pécsi és knini püspökök; a nyitrai püspöknek, mivel egyszersmind királyi helytartó volt, kétezerötszáz forint folyósított, míg ugyanekkor az országbíró fizetése ezerötszáz, a nádorhelyettesé ezerkétszáz, a tárnoké, asztalnoké, lovászmesteré, kamarásé, pincemesteré és főajtonállóé hatszáz-hatszáz, a személynöké négyszáz forint volt.²⁰

Mint a püspökség, úgy más egyházmegyei intézmények is megmaradtak még a Maros északi vidékén elterülő javaik birtokában. A káptalani testületek azonban végképen megszűnván, egyházi javadalmakkal már csak az egyes prépostságok voltak összekötve. Rétkoppáncs dézsmája *Madarászi Péter* csanádi nagyprépost jövedelmét képezte.²¹ Egy évvel püspökké kineveztetése előtt²² Bornemissza mint tanu szerepelt ama szerződésnél, mellyel *Kucsilich Péter* aradi prépost, Kerecsényi László főkapitány kérésére és prépostságában elődje, Draskovich György püspök ajánlatára, ideiglenes használatra átengedte Horváth Ferenc gyulai kapitánynak Papokfejéregyháza nevű faluját²³ „minden jövedelmével és bor árultatásával csak addig, míg kapitány uram Kerechény uram önagysága itt leszen Gyulán“.²⁴ Minthogy a káptalan *Borosmegyer, Nagy- és Kisbárd* nevű birtokai a világosi²⁵ és a

¹⁸ A magyar kamarának 1566 május 5-én kelt felterjesztése. *Fraknói*, A magyar királyi kegyúri jog 259—260.

¹⁹ Talán így értendő az az állítás, mely szerint „1564-ben a csanádi püspökség tizedilletékei és az aradi prépostság aradvármegyei jövedelmei az egri vár javára foglaltattak le.“ *Szederkényi*, Heves vm. II 234.

²⁰ *Borovszky*, id. h.

²¹ *Országos Levéltár*: Vegyes decimális registrumok XVI. 82. *Borovszky*, id. m. I 393.

²² 1562 szeptember 5.

²³ Mikelakától északra feküdt. A Mercy-féle térképen „Firkias“-ra ferdítve.

²⁴ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 97—98, 71 sz.

²⁵ Világosvára a Báthoryak kezén volt.

pankotai várhoz²⁶ csatoltattak, Kucsilich prépost, Bornemissza püspöksége kezdetén,²⁷ Miksa királytól parancslevelet eszközölt ki²⁸ ezek visszaadására. Borosmegyer Borosjenő vidékén, a két Bárd a mai Bárd²⁹ helyén feküdt, nem messze Butytyintól. Kis-Bárd ekkor már elpusztult volt ugyan,³⁰ de Kucsilich fenntartotta jogát e helységekre. Minthogy határát Losonczy István Pozsonyban tartózkodó özvegye bírta, Oláh Miklós érsek a királyi parancsot kézbesítés végett megküldötte a pozsonyi káptalannak, mely azt Varasdi Miklós kanonok útján Losonczy özvegyéhez juttatta.³¹

Eszendő mulva³² Kucsilich aradi prépost a birtokában tartott valamennyi prépostsági és káptalani jószágokat százötven forintért bérbeadta ugyancsak Horváth Ferencnek. „Az falwnak neve, kyket prépost wram eő kgme adoth Ferencz wramnak ezek: *Arad, Mykelaka,*³³ *Papokseeghy,*³⁴ *Wred, Nowak,*³⁵ *Apacza, Zenthgyergy,*³⁶ *Zent Iwan,*³⁷ *Chyot,*³⁸ *Bathya,*³⁹ *Kysker,*⁴⁰ *Papokfeyereghaza,*⁴¹ *Kwrtha, Feyereg-hazba*⁴² porcio, *Kebermes,*⁴³ *Manthoroslaka,*⁴⁴ *Gyulawar-*

²⁶ Pankotavárát Guthi Országh Kristóf és özv. Losonczy Istvánné, szül. Petrovinai Pekry Anna birták.

²⁷ 1563-ban.

²⁸ Báthory Endre szatmár- és szabolcsvármegyei főispán-, országbíró- és királyi tanácsoshoz, továbbá Báthori Miklóshoz, Güthi Országh Kristófhhoz és Losonczy özvegyéhez.

²⁹ E helység neve éppoly változáson ment keresztül, mint Miháld—Mehádia, Papd—Bobda, Ivánd—Ivánda. (*Történelmi és Régészeti Értesítő* 1890, 83).

³⁰ A Földvály-összeírásban: „Kys-Bárd capituli Orodienensis deserta“. (*Történelmi Adattár* I 331.)

³¹ *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1890, 85.

³² 1564 augusztus 7.

³³ *Mikelaka*, most *Mikalaka*.

³⁴ *Papokségi*, Arad mellett. Lehet, hogy a mai *Séga* pusztán feküdt.

³⁵ *Novák*, Zábrány és Guttenbrunn közt feküdt, 1566-ban elpusztult.

³⁶ *Szentgyörgy*, Arad mellett Mondorlak és Glogovác közt feküdt.

³⁷ *Szentiván*, Glogovácztól keletre feküdt.

³⁸ *Csolt*. A mai Csicsér és Mondorlak közt a Maros egyik ágát ma is csolti ágnak hívják.

³⁹ *Báthya—Bachya—Bácsa* Mondorlak vidékén feküdt.

⁴⁰ *Kiskér*, Engelsbrunn (Kisfalud) mellett feküdt.

⁴¹ *Papokfejéregyháza*. V. ö. 23. jz.

⁴² *Kurtafejéregyháza*, Kurtics.

⁴³ *Kevermes*.

⁴⁴ *Monostoroslaka*, rövidítve *Monostorlaka*, vagy még rövidebben *Mon-*

*sanba*⁴⁵ porcio, *Ellesen*⁴⁶ porcio, *Zelewent* porcio, *Balwanus*,⁴⁷ *Wokynocz*, *Radymynocz*, *Deseögwacz*,⁴⁸ *Felseo Achwa*, *Also Achwa*“. Azokra a jószágokra, melyek a szerződés keltakor nem voltak a prépost birtokában, mint Borosmegyerre, a szerződés nem terjedt ki.⁴⁹ „És valameddig az háború időleszen, addig minden esztendőben, erre Ferenc uram ez (százötven forint) fizetésre köteles legyen; *hoggyha az idő megjobbul* és prépost uram ő maga akarja az ő prépostságát birnia, fél esztendővel előbb tartoznék Ferenc uramnak tudomására adni, hogy Ferenc uram is tudja az ő majorságának gondját viselni“.⁵⁰ Azonban Gyula várának elestével (1566 augusztus 30) a püspökségnek marosontúli területe is török uralom alá jutott és ezzel elmaradt a remény, hogy „*az idő megjobbul*“. Ezelőtt mégis a Maros északi vidéke tarthatott fenn némi összeköttetést a püspökkel, noha ezek közül a Csanád elfoglalása óta lefolyt tizenegy esztendő alatt Medgyesi Erdélyben, Bódy Egerben, Paulinus a Szepességben működött és Bornemissza két közvetlen elődje, Kolosvári és Dudich, püspökségük egész tartama alatt Trientben tartózkodtak. Egyidőben a püspöki jószágok elvesztésével minden más egyházi birtok is török kézre került. Az apáti és préposti méltóságok pusztá címekké zsugorodtak. Mint a csanádi bencésapátság és az egresi ciszterci monostor jószágai a püs-

torlaka, azaz *Mondorlak*, Glogovác mellett. Névváltoztatására v. ö. Zádorlaka—Szaderlak, Mácsalaka—Máslak, Pálelése—Paulis, Keve—Kuwin, Közönd—Kiszindia. (*Történelmi és Régészeti Értesítő* 1890, 165.)

⁴⁵ *Gyulavarsány*.

⁴⁶ *Illyés*, a mai *Alios*.

⁴⁷ *Bálványos*, Mikelakától keletre feküdt.

⁴⁸ *Dezsögubacz*, Lippa mellett feküdt. (*Karácsonyi János*, Az aradi prépostság és káptalan birtokai. *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 1890, 1 sk. 77 sk. 151 sk. 203 sk.)

⁴⁹ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 103—104, 78 sz.

⁵⁰ „Ehoz Ferencz uram egy jó parypath zep granathnyergewel, fekwel, es egy zep feyer zeonyegeth adoth neky ayandékon én eleottem, és az menny Bwzaya, árpáya, kewlese, és egyeb elese volna prépost wramnak, az ew arady prepostságába és captolomsagaba, thawaly eztedeobely, azt mindenestwl ewthwen forynthon adta el Ferencz wramnak, kynek az hwzon ewth forynthyath azonnal meghadtha Ferenc wram prepost wramnak, es prepost wram fel weotte.“
Id. h.

pökséghez,⁵¹ úgy a bulcsi apátság fekvőségei az aradi káptalanhoz csatoltattak.⁵² Most azonban 1566-ban Ferdinánd király, ki az aradi káptalan pusztulása után még annak visszaállítását ígérte,⁵³ Marinith Horváth Ferencnek adományozta „az aradi káptalannak a töröktől elfoglalt jóságait”.⁵⁴

Bornemissza a következő (1567) évben, mintegy kárpótulásul a püspöki javakért, a jászói prépostságot nyerte el;⁵⁵ még ugyanazon évben a szepesi kamara elnökévé,⁵⁶ majd⁵⁷ *váradi püspökké* nevezetett.⁵⁸ Miután tizenkét éven át viselt elnöki tisztéről lemondott,⁵⁹ a közéletől visszavonult és 1584 december első napjaiban *Jászon* elhunyt.⁶⁰

Gondossággal őrködött az egyház vagyona felett. Mint jászói prépost kemény szigorral hajtotta be a prépostság jövedelmeit és midőn e miatt panaszt emeltek, Szakadi Albert főbíró a vár kapuja előtt megvesszőztette.⁶¹ A prépost jog-

⁵¹ Hajdani monostorok 27, 60.

⁵² Id. m. 42. A monostor elpusztulása után, javai az aradi prépostra, mint commendátor-apátra bízattak, majd véglegesen az aradi prépostságba és káptalanba bekebelezettek. *Tört. Ért.* 1890, 86.

⁵³ Lib. Reg. Ferd. 170—171. Márki, id. m. 522.

⁵⁴ (*Országos Levéltár*, Liber Collationum Ecclesiasticarum I 42—43.)

⁵⁵ 1567 szeptember 21-én Kassán, a jászói konvent jelenlevő szerzeteséről ezt mondja: „Petrus Nándor socius *noster* conventualis”, amiből *Pirhalla* (id. m. 268) azt következteti, hogy ekkor már vagy jászói prépost volt, vagy legalább számított arra, hogy rövidesen azzá lesz. Dudichnak az egyházból kilépése után Bornemissza nyerte el e prépostságot.

⁵⁶ *Pirhalla*, id. m. 269. Ekkor e címeteket viseli: „Nos Gregorius Bornemyzza episcopus Chanadiensis, praepositus Scepusiensis et Jaszo-viensis, praefectus camerae et consiliarius s. caes. regiae majestatis” (1569 augusztus 5-i oklevél bevezetősorai. *Pirhalla*, id. m. 273, 4 jz.)

⁵⁷ 1572 október 7-én.

⁵⁸ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 95—96. Mint váradi püspök a mislyei prépostságot sikerült kiváltania. (V. ö. Annuentia, ut Rmus Dnus Gregorius Bornemyzza eppus Waradiensis praeposituram Mislensem ad se redimere queat. Anno 1573. *Országos Levéltár*: Id. h. I 97—98.

⁵⁹ A kamara 1579 január 9-én kiállított iratában már nem fordul elő mint elnöke. (*Pirhalla*, id. m. 287.)

⁶⁰ 1584 november 30-án még életben volt, december 16-án már nem. (*Pirhalla*, id. m. 297). A váradi történeti névtár 1586 január 20-ra helyezi halálát. (*Schematismus Historicus Varadiensis*, 1896, 89.)

⁶¹ „Az wr megh haragwwek es az jazay feő byrot Zakadj Albert neweő embert az war kapwya eleöt le wonatwan es három palaczaual

hatósága alatt álló görgői egyház kegyura, Gergely Kristóf ellen büntető eljárást indított, mert feljelentették,⁶² hogy templomi szerelvényeket eltulajdonított. A földesúrnak a hiányzó tárgyakat elő kellett mutatnia a vizsgálóbizottságnak⁶³ és bizonyítania, hogy azokat nem elsajátítási szándékkal, hanem a zavaros időkre való tekintettel, megőrzés végett vette magához.⁶⁴ Szintügy, sőt még keményebben bánt a hunfalviakkal, kik az egyház pénztárából felvett kölcsönüket letagadták és a fizetés kötelezettsége alól kibújni igyekeztek: Bornemissza kiközösítette őket és ezt az ítéletet Hunfalván szentmise közben, harangzúgás mellett hirdettette ki, miközben a kiküldött biztosok az égő gyertyákat kioltották és a szószékről a földre dobták.⁶⁵ Saját fegyelmetlen papjaival szemben sem tanusított kiméletet. Midőn megtudta, hogy egyik kanonokja, Fejérváry János, a kevés jövedelemmel rendelkező és országos ügyekkel túlhalmozott szepesi káptalanból a jövedelmezőbb egri káptalanba szökött, utánaküldte udvarbíráját, ki parancsára a szökevényt erőszakkal visszahozta.⁶⁶

Ha Bornemissza, az egyházi vagyona való felügyeleti kötelességét túlszigorúan értelmezve, elragadtatta magát oly módok igénybevételére, melyeket a mai felfogás alig helyeselhet, azért lelkülete mégsem lehetett bárdolatlan. Művészetért rajongó lelke felemelte őt a föld nehéz párájától a legbensőségesebb örömök derült égtájába és elfelejtette vele a földi bajok sajkását. Mint Bornemissza Pál erdélyi püspöknek,⁶⁷ neki is szinte szenvedélyévé lett az egyházi műkincsek gyűjtése. Bélay Imre, a pataki, újhelyi és ládi monostorok

megh werette, az teöb felubelj byrakath kemény zokwal megh feneketwen bekevel el bochata azokat“. *Pirhalla*, id. m. 255, I. jz.

⁶² Jóllehet csak *választott* püspök volt, a királyi biztosok a következőképpen címezik: „Reverendissimus dominus Gregorius Bornemizza, episcopus Chanadiensis ac praepositus ecclesiae Scepusiensis“.

⁶³ Révai Ferenc tőröczy főispán, Fejgel Péter és Szászi András mester. Ezek eljárásuk eredményéről Leleszen 1567 szeptember 24-én oklevelet állítottak ki. (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 108–109, 84. sz.)

⁶⁴ Id. h.

⁶⁵ *Pirhalla*, id. m. 257.

⁶⁶ Id. m. 289.

⁶⁷ *Takáts Sándor*, *Hangok a multból*. Budapest. Athenaeum. (Évszám nélkül) Abstemius Bornemissza Pál 7–35.

általános helynökének hagyatékában talált, Mátyás királyt és Beatrix királynét ábrázoló, alabástromból készült domborművét hamar megszerezte ennek örököseitől. De mivel a műfaragványnak muzeális értéket tulajdonítottak, Miksa császár 1571 őszén utasította a püspököt, hogy „alattvalói kötelességének tartsa a két reliefnek Bécsbe való küldését, ha tudniillik azok csakugyan régiek és valódiak”.⁶⁸ Miután a kincsek műbecse és antiquitása kétségen felül helyzetetett,⁶⁹ Bornemissza kénytelen volt tőlük elválni.⁷⁰

Egyébként az udvarnak kedves embere volt. Mint királyi biztos, résztvett Mágócsi Gáspárnak, majd Forgách Simonnak az egri és Kerecsényi Lászlónak a gyulai várkapitányságba való beiktatásán.⁷¹ Ha erélye nem is fakadt mindig vallási buzgalomból és működésével nem segítette elő az egyház javát,⁷² ha világi kötelezettségei néha háttérbe szorították egyházi kötelességeit és utóbbiak elhanyagolása miatt a válásos élet alatta hanyatlásnak indult:⁷³ mindennek jórésze a korviszonyoknak tulajdonítandó. Bornemissza nem vehetett erőt a kor hullámverésén, azért nem is küzdött ellenük. Gyarlóságai azonban korának általános gyengéi és ezeknek következményei a kor hatásának eredményei.

⁶⁸ *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hung. 1571 augusztus 20. *Takáts*, id. m. 47.

⁶⁹ *Benedetto de Majano* munkája.

⁷⁰ E két dombormű a bécsi udvari gyűjteménybe került. (*Archeologiai Értesítő* XI. 9–11.)

⁷¹ *Borovszky*, id. h.

⁷² *Pirhalla*, id. m. 283.

⁷³ Id. m. 297.

Persei Melegh Boldizsár

(1572—1582)

Kineveztetése. — Egyházmegyei viszonyok. — Pápai megbízatása. — Örökös főispán. — Váci püspök.

Ugyanazon a napon, melyen Bornemissza váradi püspökké, neveztetett utódjává Persei¹ Melegh Boldizsár.² Huszonegy éves korában³ az esztergomi káptalan tagja, majd gömöri főesperes.⁴ Nagy kegyben állhatott a felségnél, Miksa királynál, mert különös oltalmat biztosított⁵ birtokainak mind jogtalan foglalásokkal, mind támadásokkal szemben.⁶ 1659-ben leleszi prépost,⁷ 1572-ben csanádi püspök.

Szinte bocsánatkérésnek tetszik *Morone* bíborosnak, a „német nemzet protektorának, a császár jogara alatt álló valamennyi ország előadójának a bíborosi konzisztoriumban“ a következő (1573) év tavaszán a szentszéknek tett jelentése Melegh kinevezéséről: „Egy főpapi szék betöltésének ügyét kellene előterjesztenem, de aggályaim vannak, mivel a királytól bemutatott főpap a kánonban megszabott kellékek egyikét-másikat nélkülözi.“ Pedig Persei Melegh Boldizsár a trienti

¹ Általában „Gersei“ előnévvel fordul elő az újabb történelmi munkákban. (V. ö. *Borovszky*, id. m. I 373. Schematismus Csanadiensis).

² *Országos levéltár*: Liber dignitariorum p. 74. Ebben az évben kelt a javainak összeírásáról felvett jegyzék. (*Bécsi udv. kamarai levéltár*: Hung. 15029. V. ö. *Takáts*, *Rajzok a török világból* II 459.)

³ 1565.

⁴ 1566 V. ö. *Kollányi*, *Esztergomi kanonokok* 173.

⁵ 1566 november 22.

⁶ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 106, 80 sz.

⁷ 1569 június 30. *Mallyó* kézírata a jászói levéltárban. *Jászóvári országos levéltár*: Fasc. H. Nr. 16 Statut. Egyszersmind elnyerte a beregszászi egyház Szent-Miklós oltárának igazgatói javadalmát („rector altaris“).

BALTHASAR MELEGHE
DE PERSE : ELECT EPVS CHANAD : CANONICVS
STRIGON : PRIMVS ECCL PRÆP DE LELSZ : REXIT

Ætatis 1565. usque ad annum 1583.

zsinat határozatainak mindenképpen megfelelt, kivéve, hogy nem volt doktor és alig volt 29 éves.⁸ XIII. Gergely pápa azonban megnyugodott abban, hogy Melegh tanujelét adta vallásos buzgalmának és erre való tekintettel a rendszabályban előírt egyéb kellékeket, az ország válságos helyzetére való tekintettel elengedte.⁹

A pápai megerősítéssel kapcsolatos formalitásokat tárgyaló konzisztoriális-jegyzőkönyv megállapítja, hogy *a csanádi egyházmegye egész területe a török hatalmában van, az istentiszteletre szükséges felszerelések és a jövedelmek teljesen veszendőbe mentek*, míg régebben a püspökség a kalocsai egyháztartományhoz tartozott s az apostoli kamara számadáskönyvei szerint nyolcszáz forintot jövedelmezett.¹⁰

Melegh Boldizsár püspöki kinevezése után megvált az esztergomi káptalantól.¹¹ Távozásakor a királytól az egri nagyprépostságot,¹² a szentszéktől pedig azt kérte, hogy négyszáz tallért jövedelmező leleszi prépostságát továbbra is megtarthassa és hogy a megerősítő bulla részére díjtalanul szolgáltatassék ki.¹³ Mind a király,¹⁴ mind a pápa teljesítették kívánságát. Utóbbi ugyanekkor kifejezetten is lelkére kötötte elnyomorodott egyházmegyéjét.¹⁵

A konzisztoriális jegyzőkönyvben foglalt megállapítás az egyházmegye siralmas állapotáról nem volt frázis. *Oly népes város, mint Temesvár, szintén pap és tanító nélkül szűkölködött.* Nem volt tehát, aki a szentmisét bemutathatta, aki

⁸ A consistorialis jegyzőkönyv szavai, *Acta et scripta* 156.

⁹ A consistorium jegyzőkönyvében. V. ö. *Fraknoi*, Magyarország és a római szentszék III 197, 522, A magyar királyi kegyúri jog. 263—264.

¹⁰ *Acta et scripta*, id. h.

¹¹ *Kollányi*, id. h.

¹² *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hoffinanz, Hung. 1572, 302, pag. 446.

¹³ „Petitur retentio praepositurae Leleziensis, ex qua percipere potest talleros 400. Item expeditio gratis attenta occupatione bonorum“. Id. jegyzőkönyv.

¹⁴ Az egri névtár szerint 1580-ban lett volna nagyprépost, de már 1578 október 18-án, mint „csanádi püspök és egri prépost“ fordul elő. (*Károlyi oklevéltár* III 411). 1576 július 29-én a következő címetek viseli: „Baltharus Melegh, episcopus Chanadiensis ac sacratissimae caesariae et regiae majestatis consiliarius, necnon praepositus conventus ecclesiae sanctae crucis de Lelez“ (*Békefi*, A pásztói apátság története. Budapest 1898, III. Oklevéltár 135 sz. 475.)

¹⁵ *Acta et scripta*, 157—158.

az Isten ígését hirdethette, aki a szentséget kiszolgáltathatta.¹⁶ Így viszonyok közt Melegh püspök feladatát nem teljesíthetvén, bizakodással a pápától ígért megsegítésben, közvetlenül a szentszékhez fordult azzal a kéréssel, hatalmazza fel az *Orsován, Hacakon és Szegeden* letelepedett ferencrendieket egyházmegyéje híveinek látogatására és bízza meg őket a lelkipásztorkodással. XIII. Gergely pápa ezt a kérelmét is teljesítvén: a misszió-lelkipásztorkodást a ferencrendiek vették át.¹⁷

Évek mulva¹⁸ a szentszék utasítja Meleghet, hogy karöltve püspöktársaival közösen sürgessék meg a királyt, hogy az üresedésben levő esztergomi érsekséget betöltse.¹⁹ A király ugyanis — nyilván pénzügyi szempontból — halogatta a főpapi székek betöltését, a pápa viszont a hitéletre való tekintettel a kinevezéseket sürgősnek tartotta. *Verancsich Antal* érsekprímás elhunytakor²⁰ a nuncius kérte a királyt, hogy ez állás újból való betöltése ne szenvedjen oly késedelmet, mint a többi üresedésben lévő. Miksa király megígérte, hogy a kinevezés „csakhamar“ megtörténik, de a nuncius minden későbbi sürgetésére talált ürügyet az ügy elodázására és végre elhúnyt²¹ anélkül, hogy szavának állott volna. Utódja, Rudolf 1577 március havában azzal kecsegtette a nunciust, hogy mihelyt Magyarországba érkezik, kinevezi az érseket, majd egy év mulva, közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt, azzal biztatta, hogy ígéretét legkésőbb az országgyűlés után teljesíti. Azonban, úgy látszik, nem volt szándékában ígéretét megtartani, hanem kibúvót keresett, mert a kinevezés elmaradt, habár azt az (1578-i) országgyűlés is kívánta. Kevéssel azután,²² midőn az új nuncius, Porcia Bertalan apát, hivatalbalépésekor a kérdést ismét felvetette, a király elismerte, hogy a pápa kívánsága az ország érdekeit szolgálja, azonban elrejtőzött „bizonyos okok“ mögé, melyek mostanában a kinevezést még gátolják. Még az 1580. évi országgyűlés sem tudta

¹⁶ V. ö. *Acta Bosnae* 1219 sz. 320—321 l.

¹⁷ *Borovszky*, id. m. I. 224 l.

¹⁸ 1580.

¹⁹ *Acta et scripta*, 158.

²⁰ 1573 június 15.

²¹ 1576.

²² Ugyanabban az 1578. évben.

rávenni a királyt az érsekség betöltésére, holott azt a protestáns rendek is kívánatosnak tartották. Ily körülmények közt az újonnan kinevezett nuncius, Bonomo Ferenc varcelli püspök immár annyira jutott, hogy — elállva az érsek kinevezésére irányuló igyekezetektől — Telegdi Miklós pécsi püspököt adminisztrátornak ajánlotta. Ezt a javaslatot a király elfogadta. A nuncius szinte kevélykedett sikerével. Mintegy egyéni érdeméül felmagasztalta azt a körülményt, hogy a kinevezés a szentszék közreműködésével történt, ami — úgymond — „ebben az országban hallatlan dolog.”²³ A szentszék azonban nem elégedett meg ezzel a megoldással, hanem érsek kinevezéséhez ragaszkodott és március 23-án felszólította Melegh Boldizsárt, hasson oda püspöktársaival, hogy a szentszék kívánságát érvényre juttassák. De hiába volt minden igyekezetük: az érsekség csak jóval Melegh halála után, 1596-ban, tehát huszonhárom évi széküresedés után töltetett be.²⁴

A püspöki kar megbízásából Melegh püspök adta át²⁵ Alamizsnás Szent Jánosnak a pozsonyi Szent-Márton-egyházban őrzött ereklyéjét a bécsi jezsuitáknak.

Melegh ekkor a „csanádi örökös főispán” címét²⁶ viseli. Ez már csak üres cím volt, mert a vármegye éppúgy, mint a püspökség, régen a török iga alatt nyögött.²⁷ Pitvarosi Korláth István volt a régi Csanádvármegyének utolsó valóságos főispánja (1547).²⁸ Vajjon utána és Melegh előtt kapta-e valaki e címet, nem tudjuk. Melegh után Dolny István püspök volt ismét az első, aki azt viselte.

Melegh idejében felelevenítettett az aradi préposti cím. A „Kucsilich Péter halálával megüresedett” prépostság címét a király Teperusich László zágrábi kanonoknak adományozta.²⁹

²³ *Fraknói*, A magyar királyi kegyúri jog 264—9.

²⁴ Id. m. 274.

²⁵ 1580-ban.

²⁶ *Acta et scripta*, 59.

²⁷ *Borovszky*, id. m. I 338.

²⁸ 1547 április 14-én Izabella királyné Gyulafehérvárról hozzá, mint főispánhoz (comes) levelet intéz a csanádvármegyei Fellak adómentessége ügyében. (Id. m. 337—8.)

²⁹ *Collatio praepositurae Orodienis venerabili Ladislao Teperusith canonico Zagradiensi facta 1587 Aug. 7. (Országos levéltár: Liber collationum ecclesiasticarum I. 108—9.)*

Melegh mint püspök állandóan préposti székhelyén, *Leleszen* tartózkodott, hol a hitélet emelésén fáradozott³⁰ és főpapi funkciókat végzett. Ebben az időben Leleszi János jezsuita, ki Kállay János kegyúri helységeiben működött,³¹ három növendékpappal találkozott, akik a „papi felszentelés végett a csanádi püspökhöz utaztak.”³² Bizonyára úton voltak Lelesz felé, ahol Melegh a konvent hiteleshelyi teendőit végezte³³ és amellet a prépostság elidegenített birtokainak visszaszerzésére törekedett.³⁴ Leleszi működésének utolsó nyoma 1582 január 19-ről való.³⁵

Melegh királyi tanácsos³⁶ és kamarai elnök is volt. Utóbbi minőségében *Toporczon* is működött. Az ez alkalomkor³⁷ kiállított okirat záradékában azonban neve nincs említve és pecsétjének helyére csak egy viaszdarabot nyomtak.³⁸

Tíz év múltán³⁹ a király, a kancellária kifejezése szerint a „címzetes” csanádi püspökségről a vácira helyezte át.⁴⁰ De

³⁰ 1579-ben ezt írja róla Törös György jezsuita egyik társának: „Miserat interim reverendissimus episcopus Chanadiensis et idem praepositus Lelesiensis fratrem suum Agriam, ut P. Lelesium a capitulo impetratum ad se adduceret, quo suae dioecesi hoc sacro quadragesimae tempore melius consulere posset et P. Lelesius propriae patriae iuvandae occasione haberet”. (*Fontes Rerum Transilvanicarum* I 74.)

³¹ 1579.

³² *Velics László*, Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából, Budapest 1912 I. 102. *Szántó István* 1582 október 19-én írja *Aquaviva Claudio* jezsuita generálisnak: „Magister *Martinus Undó* nondum est sacerdos, missus fuerat in vicinum Ungariam, sed priusquam eo perveniret, ille defunctus est, itaque vacuus reversus est.” (*Fontes Rerum Transilvanicarum* I 242.)

³³ 1575-ben, mint „csanádi püspök és leleszi prépost” bizonyosságot tesz arról a szerződésről, mely Nyaláb várában a halálos betegségben fekvő Perényi János és György közt létrejött. (*Tört. Tár.* 1903, 132.)

³⁴ *Jászóvári levéltár*: Mallyó kézírata. *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hung. Hoffinanz, 1580 R. 360 p. 148.

³⁵ *Jászóvári tilkos levéltár*: Lelesz, saec. XVI. Nr. 260.

³⁶ Mint királyi tanácsos az udvari kamarától némi tiszteletdíjat élvezett. *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hung. Hoffinanz 1580, E 356, p. 312, 413, E. 358 p. 155, 329.

³⁷ 1580 június 1.

³⁸ *Pirhalla*, A szepesi prépostság vázlatos története 288.

³⁹ 1582 február 21.

⁴⁰ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I. 110—111.

még a kinevezési okmány kézbesítése előtt, harmincnégy éves korában elhunyt.⁴¹ Minthogy utódja megerősítésekor a római konzisztoriális jegyzőkönyv a csanádi püspökség megüresedésének okául „Boldizsár püspök halálát” — és nem áthelyezését — hozta fel, némely történész nem tekinti őt váci püspöknek.⁴² Pedig végrendeletét, mint *váci* püspökét tartotta nyilván az udvari kamara.⁴³

Melegh Boldizsár hervadhatatlan érdeme, hogy a török hódoltságban élő hívei lelki elhagyottságának enyhítéséért az az apostoli szentszék pártfogásával a lelkipásztorkodást a ferencrendiekre bízva, így módon azt biztos alapokra fektette.

⁴¹ 1582 március 22. A váci egyházmegye történeti névtára. Vác 1915. I 38.

⁴² „Quia tabulae consistoriales Chanadiensem ecclesiam per mortem illius vacasse testantur, in nuda denominatione subsistebat eius promotio, quare inter episcopos Vacienses illum collocare non possumus.” (*Acta et scripta*, 159, Ugyanígy a váci egyházmegye történeti névtára, 38.)

⁴³ *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hoffinanz, Hung. 1582, E, 371, p. 289, E 371, p 214, 764.

Mathisi István.

(1582—1587)

Származása. — Gonzaga-herceg és Ferdinánd császár-király udvarában. —
Trientben. — Prépost. — Püspök. — Az új naptár bevezetése. —
A püspökség erdélyi birtokai. — Kapcsolata Possevinóhoz. —
Személyisége.

zületése helyére és idejére az eddigi kutatások nem derítettek ki biztos adatokat, de valószínű, hogy Baranya vármegyében, Turony vidékén született. Nemesi származását¹ és azt, hogy ősei az előkelőbb nemesekhez tartoztak, továbbá, hogy három fivére, egy nővére és tekintélyes rokonsága volt, valamint azt, hogy atyafiaival mindvégig jó viszonyban élt, a győri székeskáptalan oklevelei igazolják.²

Gyermekeveiről, iskoláztatásáról, úgy szintén diákéveiről nincsennek részletes ismereteink. Annyi azonban bizonyos, hogy egyetemi éveit valamely híresebb olasz egyetemen töltötte. Míg a reformáció idejében keletkezett német egyetemek nagyjából szűkkeblű országos egyházak termékei és egyes fejedelmek alkotásai voltak, azzal a rendeltetéssel, hogy az előírt oktatás és gyakran utasításul adott módszer szerint, országuknak megfelelő hivatalnokokat, köztük prédikátorokat neveljenek, a diákokat pedig, a nagyrészt fegyelmetlenség viharában átrohant tanfolyam után mielőbb álláshoz juttassák („*Spartam et Martham*“, „*Amt und Weib*“, „*Pfarre und Knarre*“): az olasz egyetemek megőrizték régi jellegüket. Továbbra is befogadtak minden nemzetet és a vallásos élet

¹ A győri székesegyházban levő márványsírkőbe véssett címere püspöksüveggel fedett pajzsban kettős patkót tüntet fel.

² Bedy Vince, Máthéssy István győri nagyprépost, váci püspök. Különlenyomat a „*Győri Szemle*“ III. évfolyamából. Győr 1933, 3.

ápolásával, fejlesztették a kereszténység egyetemes szellemét. Ennek tulajdonítandó, hogy míg a német egyetemeken a scholasztikusok és humanisták közt kitört vitákat a filozófia területéről egyenesen a vallás körébe rángatták át és ott ádáz gyűlölettel folytatták, addig az olasz egyetemeken a finomabb érintkezésnek tisztelettel, jósággal és szeretettel átfönt szabályai a fiatalabb diákok viselkedését is a pallérozottság medrébe szorították. Egyébiránt a híres olasz egyetemeket többnyire érettebb korú, előkelő származású, vagyonos férfiak, köztük kanonokok és más egyházi javadalmazások látogatták, kik az élet szépségét s igazságát a tudományokban látták és legfőbb gyönyörüket ezek ápolásában találták.

Mathisi itt közelről figyelhette meg e sok nemzetiségű diák viselkedését, viszont, mivel maga is, mint egyetemi polgár, a város legtekintélyesebb, az egyetemet alkotó, „universitas magistrorum et scholarium“ testületének volt tagja, őt is szemmel tartotta a városi lakosság, ami önfegyelmzésének fejlesztésére és a finom érzés kiművelésére ösztönözte. Látta a híres tanárokat a tanszékeken; felfogta szemük pillantását, hallotta ajkaikról lepergő eleven szavaikat és mivel az egyetem falain kívül is állandó kölcsönös vonatkozásban állottak tanítványaikkal, érezte kezeik szorítását, megismerhette a szellemi tevékenységükből kialakult és megjelenésükben visszatükröződő benső tulajdonságaikat. Ez előkelőségekkel való érintkezés fejlesztette szerencsés vérmérsékletét, szilárdította vidám önbizalmát, fokozta az előzékeny udvariasságában megnyilatkozó szeretetreméltóságát és az e tulajdonságai révén szerzett pártfogóinak jóindulata nemsokára megnyitotta előtte a főrangúak palotáinak kapuit.

Egyetemi idejének letelte után bejutott *Gonzaga* Ercole mantuai bíboros és *Gonzaga Ferrante* milánói helytartó fennkölt lelkületű édesatyjának udvarába.³ A *Gonzaga* hercegi nemzetség, mely eredetét Lotár császártól származtatta, ekkor állott koránál és befolyásánál fogva, tekintélyének és hatalmának tetőfokán. Udvaránál megnyílt Mathisi szeme. Napról-napra nyílt alkalma valami újat látni, tanulni, megcsodálni és magába befogadni. Össze kellett szednie minden erejét, hogy a sokféle benyomástól gerjesztett, váltakozó indulatait

³ *Acta et scripta*, 163.

féken tartsa és viselkedésében a körülményekhez alkalmazkodjék. Önfegyelmzése megszilárdította lelkét anélkül, hogy kedélyének gyöngédségét vagy lelkületének vídamságát csorbította volna. Fejlesztette elméjének ruganyosságát, mely évek multán is meggondolt, mértéktartó eljárásában és különösen abban nyilvánult, hogy a legkényesebb helyzetekből is meglepő elmés módon kibontakozhatott. A császár pártján álló,⁴ becsvágyó fejedelmi ház magasabb szempontjából nézhette korának áramlatát és megláthatta, hogy a jövő kialakulásában neki is szerep jut a lelkében szunnyadó vágyainak teljesezésére.

Kilenc évet töltött volt Gonzaga hercegi palotájában, amikor I. Ferdinánd kinevezte udvari titkárának. *Draskovich* György pécsi püspök trienti zsinati követnek kijelölésekor a király Mathisit azzal tüntette ki, hogy e követének kísérelőjéül rendelte. Nagy buzgón teljesítette e megbízást. Az ő kezeírása a bécsi állami levéltárban őrzött ama becses feljegyzés, mely a főpapok trienti működésének emlékét a feledéstől megóvta.⁵ Trientben sokat érintkezett *Kolosvári* János csanádi és *Dudich* András knini püspökökkel. Megismerkedett lelki világukkal, melyben a mély theológiai tudományosság egyensúlyozta a humanista műveltséget. Szellemi emelkedettségük, vonzó fejtegetéseik mély hatással voltak szívére, eszére, képzeletére és izlésére. Valószínű, hogy ez a lelki rokonság is hozzájárult ahhoz, hogy Mathisi, — ki világos és biztos szemmel nézte az érzéki világot és akinek hajlama és ereje is volt ahhoz, hogy életének oly ideális irányt adjon, mely a végest a végtelennel, a földit az égiekkel összeforrja — pappá lett. Trientből írja 1562 február 27-én *Nádasdy* Tamásnak: „Régen elhatároztam már, hogy papi tisztségben szolgálak Istennek. Szándékomat Trientben végrehajtottam; a pécsi püspök kezéből az összes papi rendbe felvételtem és kérem a Mindenhatót kegyelmeiért, hogy életem minden cselekedete az ő dicsőségére és üdvömrre váljék e hivatalomban.”⁶

⁴ *Pastor*, Geschichte der Paepste VI, 5.

⁵ „Saeculi XVI. originalia documenta legationis Romanae ad concilium Tridentinum ablegatorum regni Hungariae episcoporum a. 1561—1562.“ A 7. sz. a. Mathisi nyugtája. V. ö. *Magyar Sión*, 1863, 821—822.

⁶ Mathisi levelei Nádasdy Tamáshoz, *Koller* Jos., Historia eppatus Quinqueecclesiensis VI 146 sk. *Bedy*, id. h. 5.

Tanuja volt Kolosvári írásbeli végrendelkezésének.⁷ A halálával megüresedett apáti javadalmát Draskovich Mathisinek akarta juttatni,⁸ ami azonban elmaradt; de a következő évben elnyerte a lébényi apátságot és Trientből való visszatérése után a pécsi prépostságot. Gregoriáncz Pál győri püspök 1564-ben győri kanonokságot adományozott neki,⁹ honnan 1566-ban nagypréposttá lépett elő.¹⁰

Sokoldalú ismeretei révén nagy tekintélyben állott; lelkesedése, amellyel kötelességét végezte, becsültté, mindenki iránt tanusított tisztelete, ellenállhatatlan szeretetreméltósága és az a természetes kellem, amely a testre ugyanaz, mi a szellemnél a gyors felfogás, közkedvelté tették. Így történt, hogy az országgyűlési rendek 1580-ban azzal a kérelemmel járultak a királyhoz, hogy a szerényebb javadalmazású zala-vári és kapornaki apátságokkal együtt a knini püspökség címét is adományozza Mathisinak, „aki nemcsak nyelvismere-
reteivel és egyéb képességeivel válik ki, hanem úgy a felségnek, mint az országnak már számos hasznos szolgálatot tett”.¹¹ A király ezt a kérést nem teljesítette, de két év múlva, 1582 február 21-én csanádi „cimzetes” püspökké¹² és még ugyanez év május 22-én leleszi préposttá,¹³ majd királyi taná-

⁷ *Országos Levéltár*: Doc. eccl. Fasc. 14. Nr 7. V. ö. Kolosvári János, 76 l. 66 jz.

⁸ Draskovich 1562 november 17-én Ferdinánd királyhoz. Id. kézirat 155 sz.

⁹ Nem állapítható meg, vajjon a *székeskáptalan* avagy a *Szent-István-társaskáptalan* prépostja volt-e? Draskovich zágrábi püspökké kineveztetése után *Dudich* lett főpásztora, ki neki, továbbá István, Imre és Ferenc fivéreinek adományozta a baranyamegyei Bysse pusztát azzal a kikötéssel, hogy azt el nem idegeníthetik. *Bedy* id. h.

¹⁰ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 112.

¹¹ *Monumenta Comitalia regni Hungariae* III 392—393. Minthogy a knini püspökök sorában Mathisi *György* fordul elő, *Kollányi* ezzel azonosítja Mathisi István csanádi püspököt és úgy véli, hogy az „István” név téves „György” helyett. (Id. m. 211.) Azonban Mathisi György, knini püspök, István püspök fivérének, Lászlónak volt fia. (*Bedy*, id. h. 8—9.) *Fraknói* művében (A magyar kir. kegyúri jog 268—269) kétségtől elnézésből áll Mathisi *István* helyett: *János*.

¹² *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 112.

¹³ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 113. *Jászó-vári országos levéltár*: Fasc. H. Nr. 76. Statut.

csossá¹⁴ nevezte ki, mely hivatal évi kétszázötven aranyat jövedelmezett.¹⁵

Mint elődeinek, Mathisininak is sok gondot okozott a préposti jószágok visszaszerzése.¹⁶

Három nappal püspökké kinevezése után, 1582 február 24-én XIII. Gergely pápa elrendelte a naptárkiigazítást oly értelemben, hogy október 4-e után, tíz nap kihagyásával, mindjárt 15-e következzen és nunciussait az új naptár elfogadásának kieszközlésére utasította.¹⁷ Miután október havában Radéczi István egri püspök, királyi helytartó az esztendő hátralevő negyedére az új naptárt kinyomatta,¹⁸ Mathisi a leleszi konventben azt rendelte, hogy november 11-e után mindjárt a 22-i kelet használandó.¹⁹

Pápai megerősítését²⁰ csak 1584 október 14-én nyerte el.²¹ Püspökségéről Rómában csupán azt említették, hogy az a törökök kezében van és hogy ez okból a pápai kamarától hajdan kilencszáz arany forintra becsült jövedelem meg-

¹⁴ Teljes címe: „Stephanus Mathisi episcopus Chanadiensis ac consiliarius sacratissimae caesareae et regiae Maiestatis, necnon praepositus conventus de Lelesz.“ (1586 december 24-én kelt oklevél. „Történelmi és Régészeti Értesítő.“ Temesvár 1884, 166–167 l.)

¹⁵ „Et episcopus Chanadiensis tanquam regius illius regni consiliarius 250 annuos aureos percepit.“ (A római konzisztoriális jegyzőkönyv szavai. *Acta et scripta*, id. m. 161.) A magyar kamara 1563. évi számadásaiban ezt a bejegyzést találjuk: „Reverendissimo domino Stephano Mathesio episcopo Chanadiensis ac sacratissimae caesareae regiaeque Maiestatis ratione salarii sui consiliarius, medio tricesimatis Thyrnaviensis soluti sunt Hung. flor. 100.“ (*Tört. Tár.* 1900, 76.) A bécsi udvari kamara levéltári adatai azonban arra vallanak, hogy Mathisininak gyakran kellett folyamodnia „wegen seiner ausstaendigen Staatsbesoldung.“ *Hofkammerarchiv*: Hung. Hoffinanz 1582, R 375, pag. 67. R. 377 pag. 133; 1583, R. 385, pag. 53, 100; 1584, R. 391. pag. 226; E 387, pag. 410, 467.

¹⁶ *Bécsi udvari kamarai levéltár*: Hoffinanz 1582, E 371 pag. 303; 1583, R. 385. pag. 91.

¹⁷ Az új időszámítás Olasz-, Spanyol-, Franciaországban és Portugáliában még ugyanabban az évben; Svájcban, Németalföld katolikus részeiben és Rudolf örökös tartományaiban pedig a következő esztendőben lépett életbe.

¹⁸ *Fraknói*, Egy jezsuita-diplomata hazánkban. (*Katholikus Szemle* 1902, 705–706), Magyarország és a szentszék III 218–9.

¹⁹ *Jászóvári házi levéltár*: Mallyó kézírata.

²⁰ *Fraknói*, Magyarország és a szentszék III 201.

²¹ *Acta et scripta*, id. m. 160.

szünt.²² Mathisi is „cimzetes“-nek tekintette püspökségét („*vescovado titolare*“)²³ és „miután püspökségéből pusztá címénél egyebe nincs“, győri és leleszi prépostsága jövedelméből élt.²⁴

Sokat bajlódott püspöksége zilált vagyoni viszonyainak rendezésével, különösen az Erdélyben a szászok földjén elterülő *Szász-Csanád, Sorostély, Holdvilág, Monora* birtokok és *Torda* városának „*Szentfalva*“ nevű utcájára vonatkozó jogviszonyok tisztázásával. Ezek az ingatlanok ugyanis az *egresi* ciszterci apátságnak a csanádi püspökségbe való bekebelezésekor utóbbinak tulajdonába mentek át, de régóta másoktól bitoroltattak. Miután nagynehezen megállapította, hogy egyideig *Medgyesi* Ferenc gyulafehérvári püspöki helytartó kezéhez jutottak, rajta volt, hogy azokat püspökségének visszaszerezze.²⁵

Mathisi később is, miután Itáliát és a királyi udvart elhagyta, összeköttetésben maradt korának szellemi vezéreivel és figyelemmel volt arra, hogy a baráti kötelékeket, melyek őt azokhoz fűzték, egyre szorosabbra vonja. Kiváltképpen benső viszonyban állott a tudós és később nagy tekintélyre emelkedett *Possevino Antalhoz*. Utóbbi kezdetben Gonzaga bíboros titkára és két unokaöccsének nevelője volt.²⁶ Ebben az időben ismerkedhetett meg vele Mathisi. Possevino ezután, — jóllehet rendkívüli tehetsége és pártfogóinak befolyása fényes világi pályafutással kecsegtették — belépett a Jézus-társaságba, ahol mint hittérítő, író, kollégiumi előljáró és rendfőnöki titkár, majd a pápai diplomácia szolgálatában mint rendkívüli nuncius, elévülhetetlen érdemeket szerzett. Midőn Mathisi püspökségében megerősítettett, Possevino sietett őt üdvözölni,²⁷ ami Mathisit arra ösztönözte, hogy közbenjárását

²² *Acta et scripta*, 160—161.

²³ Possevinohoz 1584 jan. 2-án kelt levele. (*Acta et scripta*, 161.)

²⁴ „... conforme alle mie pochissime entrate della mie due prepositure, che mi sustentano, non avendo niente dal Vescovado Chanadien. praeter nudum titulum.“ (Id. levél.)

²⁵ Id. levél.

²⁶ Változatokban gazdag életpályájával francia, olasz, német, lengyel és orosz művek foglalkoznak. Magyarországi és erdélyi tevékenységére v. ö. *Fraknói*, Egy jezsuita-diplomata hazánkban. (*Katholikus Szemle* 1902 évf.)

²⁷ A levél nem maradt fenn. Mathisi válaszából van róla tudomásunk. (*Acta et scripta*, 161.)

kérje a megerősítő bulla díjtalan kiszolgáltatásának kiesz-
közlésére.²⁸

Uj működési köre Possevinot Mathisi székhelye köze-
lébe, Kassára vezette, hol diplomáciai teendői mellett buzgón
teljesítette papi és szerzetesi hivatását. Ilyenképpen felismer-
vén az egyházi bajokat, hozzálátott orvoslásukhoz.²⁹ A papi-
hiány megszüntetése érdekében azon fáradozott, hogy Kassán
papnevelőintézet alapíttassék; a bíboros-államtitkár útján pedig
odahatott, hogy a Collegium-Germanicum néhány német növen-
déke legalább három esztendőre Kassa vidékének német lakos-
ságú városaiba küldessék lelkészkedésre.³⁰ Apostoli buzgalma
és hajthatatlan egyházi felfogása ellentétbe hozta őt Mathisi
lazább nézeteivel. Megtudván, hogy Mathisi Kassán résztvett
a protestáns főkapitány leányának egy protestáns kapitány-
nyal kötött házassága esketési szertartásán, emiatt szigorúan
megfeddte és felbőszülésében szeme közé vágta, hogy ezzel
az eljárásával egyházi kiközösítés alá esett. Mathisi néma
alázattal végighallgatta kifakadásait, azután térdreborult és
bűnbánóan feloldozását kérte.³¹ Alázatos meghódolásával meg-
hódította Possevino szívét és lecsillapította ingerültségét. Egy
másik alkalomkor, midőn Possevino őt azért, mert prépost-
sága birtokait és tizedjövedelmeit protestánsoknak adta bérbe,
keményen megdorgálta, szintén nem mentegetődzött, hanem
szelíd szavakkal megfogadta, hogy „állása követeléseinek
megfelelően fog cselekedni.”³²

²⁸ Id. levél.

²⁹ Midőn Possevino megbízatást nyert a török iga alól való felszabadu-
lásért végzendő imákért engedélyezett búcsú kihirdetésére, azt az
előterjesztést tette a Szentszéknek, hogy a vonatkozó bullának a
török fennhatóság alatt álló területekre szánt példányaiban küszö-
böltessék ki a *töröknek* nemzetiség és vallás szerinti megjelölése és
a hívek csak általánosságban oktattassanak ki, hogy a *pogányok*
számára az üdvösség elnyerésére szükséges kegyelemért fohászkod-
janak. (1583 október 10-i jelentése a bíboros-államtitkárnak. *Fraknói*,
id. h. *Kath. Szemle* 1902, 704—705.)

³⁰ *Kath. Szemle* 1902, 700—701. A románoknak a katolikus Egyházba
visszatérítésének gondolatával is foglalkozott. (Olmützből 1583 április
12-én a Szentszéknek tett jelentése. *Kath. Szemle* 1902, 686.)

³¹ Possevino 1583 október 4, 20, december 19-i jelentései. *Fraknói*, id. h.
Kath. Szemle 1902, 701. Magyarország és a szentszék III 183, 520.

³² Id. levél. *Acta et scripta* 163. V. ö. *Fraknói*, id. h.

STEPHANVS : MATHISI : CANON : JAVRINEN
ELECTVS : EPPVS : CHANAD : ECCLESIASTICVS :
PRÆP : DE LELESZ : REXIT : ad a. 1582. usque ad a. 1587.
HINC : TRANSLATVS : IN : VACIEN : EPPVM. a. 1587.

Possevino neheztelése talán abban találja magyarázatát, hogy — amint a sakkozók valamely nagyobb előny elnyerésére irányzott célzattal kisebb bábukat áldozatul kínálnak játszótársuknak, — Mathisi a társaséletben világias viselkedésében nem ritkán egy sorban állt azokkal, akik egyházának, jelen esetben a leleszi prépostság megvédése ügyében, hasznára lehettek. A szigorú aszkétai meggyőződésű Possevino azonban Mathisi e gáncsot érdemlő fogásában a játszma feladását, az egyházi elvhűség megbolygatását látta. Mindazonáltal az említett események nem rendítették meg Mathisi benső viszonyát Possevinóhoz és rendtársaihoz.³³ Erre vall Possevinóhoz írt levele, amelyben megható módon ecseteli *egyházmegyéje siralmas állapotát*³⁴ és *leleszi magányát a tebaiszi pusztához hasonlítja*.³⁵

Csanádi püspöksége utolsó évében, lehet, hogy az ő előterjesztésére, a király a *Teperusich* László halálával megüresedett „*aradi prépostságot*“, helyesebben annak csak címét, egyik győri kanonoktársának *Caprini* Antalnak adományozta.³⁶

1587-ben váci püspök lett,³⁷ de már másfél évre pápai megerősítése³⁸ után,³⁹ 1590 augusztus 10-én elhunyt Bécsben.

³³ Mathisinek 1584 január 2-án Possevinóhoz intézett id. levele. V. ö. *Ferrante Capeci* jezsuita 1584 február 10-én kelt levelét *Bolegnetti Albert* lengyel nunciushoz. *Veress*, *Fontes Rerum Transilvanicarum*. II. *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory*. Budapest 1913, 35.

³⁴ Id. levél.

³⁵ „Ego enim hic Leleszini dego, quasi in deserto Thebaidis.“ (Possevinóhoz írt id. levele.)

³⁶ *Tört. Adattár* I 230.

³⁷ Kinevező-okirata Prágában 1587 szeptember 30-án kelt. (*Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 145—146. Donatio eppatus Vacienensis Stephano Mathisy eppo Chanadiensi, consiliario.) Kineveztetéséről a pápai nuncius október 13-án tesz jelentést. *Nuntiaturberichte aus Deutschland*. Zweite Abteilung. Zweite Haelfte. Paderborn 1912, 106.

³⁸ 1590 január 29-én. (A váci egyházmegye történeti névtára. Vác 1915, 38.)

³⁹ Váci püspökké kineveztetésekor lemondott leleszi prépostságáról. „1587 sabbato proximo ante dominicam Judica“ még mint prépost működik. (*Jászóvári titkos levéltár*: Lelesz, saec. XVI. nr. 284.) 1587 október 16-án már nem ő prépost. (*Jászóvári titkos levéltár*: Lelesz, saec. XVI. nr. 285.)

Tetemeit Győrbe szállították és a dómtemplomban temették el.⁴⁰

Mathisi nem volt szigorú elvek fanatikus követője. Saját véleményét, még akkor is, ha helyes volt, szükségtelenül nem juttatta érvényre. Örömét találta abban, hogy engedékenységet tanúsítson ott, ahol az nem volt erkölcsi elvek kárára és amikor nem veszélyeztetett fontos ügyet. Engedékeny volt természeténél fogva, gyöngédségből vagy tiszteletből is, de engedetlen az önkénnyel szemben. Rendületlen bátorsággal és hűséggel állott kötelességének szolgálatában és jajszó nélkül eltűrte a hatalmaskodás zabolátlanságát. Egyéniségében a szerénységnek, sőt alázatosságnak és makacs elszántságnak sajátságos keveréke jelentkezik. Merészen fel-emelte tiltakozó szavát az alnádor előtt, midőn *Teiffl Kristóf* élelmezési főtszít táborbaszállás idején, a győri káptalani iskolát lefoglalta és sütőházzá alakította. Nem rettent meg *Teiffl András* gróf győri főkapitány durva fenyegetésétől, hogy vasravereti és kitoloncoltatja a városból, ha továbbra ellenszegülni merészelne. Nem tárgított; száműzetésbe ment.⁴¹

A római konzisztoriális-jegyzőkönyv szerint Mathisi „nem tudor; de tudós“ (*„non est doctor, est tamen doctus“*), továbbá jeles szónok és alkalmas egyházkormányzatra.⁴² Műveltségét megvilágítja könyvtára, mely a halála után készült leltár szerint, több mint negyven latin, olasz és magyar nyelvű dogmatikai, apologetikai, homilétikai és történelmi művet foglalt magában. Jóságos volt szeretteihez, szeretetre-méltó ismerőseihez, udvarias barátaihoz. Mindenkor megőrizte szelleme derűtségét, éppúgy, mint önbecsülését. Az ezekben az időkben szokásos javadalomhalmozás miatt Mathisit nem érheti alapos vád,⁴³ mert reális javadalmak helyett inkább csak címekben bővelkedett. Még váci püspök korában is szűkösen élhetett, mert segélyezésére a váci polgárok gyűjtést indítottak.⁴⁴ Szűkölködése azonban nem lehetett oly nagyfokú, hogy szánakozást kelthetett volna, hanem inkább ürügyül

⁴⁰ *Bedy*, id. h. 11.

⁴¹ Id. h. 9.

⁴² *Gesualdo* Alfonz bíboros jelentése 1583-ból. (*Acta et scripta*, 161.)

⁴³ A váci egyházmegye történeti névtára (Vác 1917 II 553) szerint „a javadalomhalmozás kiváló példaképe volt.“

⁴⁴ *Pray*, Specimen Hierarchiae Hung. I 353.

szolgálhatott híveinek, hogy jóságáért önkéntes adományaikkal szeretetüket kifejezhessék, mert Mathisi az összegyűjtött összeget szegénysorsú rokonainak ajándékozta. A hagyatéki leltárban⁴⁵ felsorolt ingóságai arra mutatnak, hogy beérte a legszükségesebb holmikkal. Minthogy a leltár megbízhatóságát az a körülmény is emeli, hogy minden könyvét egyenként felsorolja, arra kell következtetnünk, hogy Mathisit nem ámitotta el az anyagiasság babonája, hanem a tisztességes szegénységnek volt hűve.

⁴⁵ „Inventarium super rebus defuncti reverendissimi domini Vacziensis, post mortem eius per Matthiam Andreasich de Nowaky, directorem causarum regalium tricesimatorem et provisorem Jauriensem die 19. Augusti 1591 in domo eiusdem domini episcopi Jaurini factum.“
Közölve *Magyar Könyvszemle* 1897, 276 – 277.

Szegedy Pál.

(1587—1597)

Kineveztetése. — Megerősítése. — Egyházmegyei közállapotok. — Személyisége.

Midőn Mathisi váci püspökké történt kineveztetése után a nuncius tudomást szerzett arról, hogy a bécsi udvar a csanádi püspökségre Szegedy Pál¹ egri olvasókanonokot² szemelte ki,³ ezt az alkalmat fel akarta használni annak keresztülvitelére, hogy a püspöki javadalomba való beiktatásra és a jövedelmekre jogosító királyi adománylevél, úgy mint Németországban, csak a pápai megerősítés után állíttassék ki. A császári miniszterek azonban ellenezték kívánságát, mert az annak indoklására felhozott német viszonyok itt nem állanak fenn. Ott azért kell a püspöki javadalom átadását a pápai megerősítéstől függővé tenni, mert a püspököt sokszor protestánsokból álló káptalanok választják, tehát előfordulhat, hogy protestánst választanak meg, ami azonban itt nem történhetik meg, minthogy a püspököt nem választják, hanem a király

¹ Olaszosan Paulo *Zegedino* (A nuncius 1587 október 13-i jelentésében.) A konzisztoriális jegyzőkönyvben (1589 február 27) majd Paulus *Zegedi*, majd Rev. P. Paulus *Szegedy*. A királyi kinevező iratokban: *Zegediensis*, *Zegedinus*.

² 1571 július 17-e óta birta ezt a javadalmat. (*Országos Levéltár*: Liber Collationum Ecclesiasticarum I 90. Collatio lectoratus Agriensis cum canonicatu Paulo Zegediensi)

³ *Puteo* nuncius jelentése *Montalto* bíborosnak, Prága 1587 augusztus 18-ról. (*Schweizer Josef*, Nuntiaturberichte aus Deutschland. Zweite Abteilung: Die Nuntiatur am Kaiserhofe. Zweite Haelfte. Antonio *Puteo* in Prag. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte Hg. von der Görresgesellschaft. XIV. Bd. Paderborn 1912, 58). Mint ismeretes V. Sixtus pápa rokonára, *Montalto* bíborosra bízta a legtöbb egyházi ügy elintézését.

kinevezi.⁴ Néhány hét múlva, 1587 október 3-án a király Szegedyt kinevezte,⁵ ki ekkor mintegy ötvenöt éves volt.⁶ Egri kanonokságán kívül az egervári préposti javadalmat,⁷ úgy szintén a Mathisi István váci püspökké kineveztetésével megüresedett leleszi prépostságot is birta.⁸

A nuncius a Szentszéknek jelentést tett kineveztetéséről,⁹ egyben pedig figyelmeztette Szegedyt, hogy a kánonok értelmében a pápai megerősítés előtt ne tekintse magát püspöknek. Szegedy azonban más szempontból bírálván meg a kérdést, felszólalt a nuncius utasítása ellen. „A főpapi székek betöltése — úgymond — rendszerint áthelyezés útján történik; mivel pedig a kamara az áthelyezett főpap eddigi javadalmát azonnal lefoglalja, az áthelyezett főpap a pápai megerősítés közléséig javadalom nélkül szűkölködne.”¹⁰ Álláspontját az udvar is helyeselte. Kurtz tanácsos felvilágosította azután a nunciust, hogy a püspökök „emberemlékezetet meghaladó idők óta meghonosult régi szokás alapján“, a királyi adománylevél erejénél fogva, azonnal lépnek javadalmuk birtokába; ami pedig a pápai megerősítést illeti, intézkedett, hogy ezt mielőbb kérvényezzék.¹¹

A nuncius beavatkozásának eredménye az volt, hogy

⁴ *Fraknói*, A magyar királyi kegyúri jog 275.

⁵ *Országos Levéltár*: Liber collationum ecclesiasticarum I 146.

⁶ Praeconisatioja alkalmával, 1589 február 27-én, 57 évesnek tünteti fel a vonatkozó jegyzőkönyv. („Annum agit circiter quinquagesimum septimum.“ *Acta et scripta* 116.)

⁷ „Praepositura B. M. V. de castro Agriensi.“ (A konzisztoriális-jegyzőkönyvből. *Acta et scripta* 163. *Jászóvári házi levéltár*: Mallyó kézírata, p. 121.)

⁸ 1588 február 17-én vezetett be a leleszi prépostságba. (*Jászóvári levéltár*: Lelesz, Saec. XVI. nr. 286.)

⁹ „E stato nominato alla (chiese) Vaciense il vescovo di Chanadia, essendosi poi a questo ancora nominato Paulo Zegedino lettore et canonico d'Agria.“ Puteo jelentése Montaltonak, Prága 1587 október 13. (Nuntiaturberichte aus Deutschland, id. h. 106.)

¹⁰ A nuncius erre azt válaszolta, hogy a kamara eljárása az egyházi törvények érvényességét nem szünteti meg; az áthelyezett főpapok javadalmuk átvételére a pápa felhatalmazásáért kötelesek folyamodni. (A nuncius 1587 november 10-i jelentése. *Fraknói*, A magyar királyi kegyúri jog 276.)

¹¹ A nunciustnak 1587 őszén Rómába küldött kelet nélküli jelentése. Nuntiaturberichte, 1585–1590. II. Hälfte. Ant. Puteo in Prag 1587–1588. Paderborn 1912, 80. V. ö. *Fraknói*, id. h.

Szegedy késedelem nélkül kérelmezte pápai megerősítését. Mivel az elhúzódott, a király is közbevetette magát. Sürgetésére V. Sixtus pápa a következőképpen válaszolt: „Meg vagyunk róla győződve, hogy Te, kiváló buzgóságodnál és bölcsességednél fogva, azoknak kinevezésében, akiket tőlünk Magyarország egyházainak élére állíttatni kívánsz, mind a személyekre, a méltóságra és hivatalra, mind pedig az egyházak szükségére kellő gondot fordítottál. De nekünk is kötelességünk, hogy mindezeket mi is szorgalmasan megfigyeljük, hogy tudjuk kikre bizzuk a főpásztori tiszteletet, mit várhatunk tőlük és mily módon tüntették ki érdemeiket, amelyekkel a püspököknek ékeskedni kell, mert Isten dicsősége és a lelkek üdvéért forog kérdésben. Mihelyt erre nézve tisztelettel járunk, Felséged legjobb és legbuzgóbb óhajátásának eleget teszünk.“¹²

A pápa megbízásából *Gesualdo* bíboros, mint a német nemzet protektora, a király előtt kifejezetten is elismerte kinevezési és bemutatási jogát, de visszaélésnek minősítette a főpapoknak azt az eljárását, hogy mindjárt kinevezésük után a pápai megerősítés bevárása nélkül, elfoglalták javadalmait.¹³ „A királyi kegyúri jog — úgymond — semmiben sem különbözik attól, melyet más keresztény uralkodók gyakorolnak. A kegyúri jog pedig csak arra jogosítja fel az uralkodót, hogy a megüresedett főpapi székekre a pápának bizonyos személyeket megnevezhessen és bemutatthasson avégből, hogy a királyi nevezés (nominálás) és bemutatás alapján a megnevezett és bemutatott személyeket a pápa az illető egyház élére állítsa. A kegyúri nevezés és bemutatás joga a választási jogtól, amelyet bizonyos testületek, monostorok és káptalanok élveznek, lényegesen különbözik, mert választásra a pápai megerősítés (confirmatio), a kegyúri nevezésre és bemutatásra az egyháznak főpappal való ellátása (provisio) következik. Mikor tehát a magyar király más uralkodók módjára, valakit a Szentszéknek megnevez és bemutat, utóbbi köteles Rómába folyamodni, mégpedig nem

¹² Az 1587 december 16-án kelt pápai breve. Néhány hét múlva a királytól kinevezett püspökök megerősítése alkalmával kötelességükké tétetett „*mielőtt püspökségük birtokába lépnek, a hitvallást letenni és írásba foglalva, a szentszék nunciushoz átküldeni*“. Id. m. 277.

¹³ A bíboros 1589 január 18-án kelt irata. Id. m. 280.

megerősítése, hanem a végett, hogy a megüresedett egyház ővele láttassék el. Ez, a kegyúri jogot élvező királyoktól és fejedelmektől követett állandó joggyakorlat. Mielőtt tehát a titkos konzisztoriumban a megüresedett egyház főpásztorral elláttatik, a nevezett és bemutatott egyházi férfiú nem nevezheti magát „választott“, még kevésbé valóságos „püspök“-nek. Választott püspökké a pápai ellátás útján, valóságos püspökké pedig a pápai bullák átvételével és az ezt követő felszenteléssel lesz. Ugyanis egyedül a római pápának áll hatalmában valakit püspökké tenni.“¹⁴

Egy hónap multával e tárgyalások után az Apostoli Szék Szegedy kérvényének helyt adott.¹⁵ Szegedy a megerősítéshez előírt hitvallást a skopiai püspök előtt tette le, azonban ennek Rómába felterjesztett szövegébe íráshibák csúsztak be: „megtartatni, taníttatni“ helyett „megtartani, tanítani“ szavakat írtak. Ezért az eljáró hatóságok ragaszkodva a római előírásokban meghatározott szavak használatához, a Szentszéknek azt az előterjesztést tették, hogy Szegedy, mielőtt jogainak birtokába lép, tegye le újból a hitvallást és hogy erről hibátlan szövegű okirat állíttassék ki.¹⁶ Miután e követelmény is teljesítettett, Szegedy püspök kinevezése a bíborosok konzisztóriumában megerősítettett¹⁷ és az erről 1589 február 27-én kiállított pápai bulla részére kiadatott.¹⁸

A hódoltság kezdetétől elmúlt negyvennégy esztendő alatt a török véglegesen berendezkedett a püspökség területén. Ez már elvesztette harctéri jellegét és a török hadseregnek átvonulási szállása lett. De Szegedy püspöksége vége felé a keresztény hadak másutt elért sikerei és a temesközi várparancsnokok egymást követő kisebb-nagyobb kudarcai csorbát ütöttek a porta hatalmi elbizakodottságán, eloszlatták a törökök legyőzhetetlenségéről alkotott agyrémet és azt a reményt keltették, hogy elérkezett az idő a török iga lerázására. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Rudolf királlyal 1595-ben véd- és dacsövetséget kötött, mely Erdélyt mint nagyfejedelemséget a magyar koronához csatolta. A keresz-

¹⁴ Id. h. *Fraknói*, Magyarország és a római szentszék III 223—224.

¹⁵ *Acta et scripta* 165.

¹⁶ A konzisztoriális-jegyzőkönyv szavai. *Acta et scripta* 166.

¹⁷ Nuntiaturberichte, id. h.

¹⁸ Id. h.

tény hadak 1595—1596-ban visszafoglalták Boksánt, Versecet, Facsádót, Solymost, Világost, a hajdani püspöki várost, Csánádót, továbbá Nagylakot, Pankotát, Maroseperjest, Aradot és Lippát. Temesvárt is ostrom alá vették. Itt vette át Báthory Zsigmond a VIII. Kelemtől ajándékozott szentelt kardot.¹⁹ Habár az ostrom nem sikerült, a püspökség egész területének felmentését az irányadó körök immár szívükön viselték.

Szegedy működése kezdettől végig püspöki jogainak érvényre juttatására és az egyházkormányzás anyagi alapjának, a püspöki jószágok visszaszerzésére irányult. Bokros érdemeit kiemelik azok a mostoha körülmények és sivár viszonyok, melyek küzdését akadályozták.

A püspöki konfirmációjáról készült jegyzőkönyv felemlíti, hogy a püspökség jövedelme hajdan 900 forintra becsültetett; ez idő szerint azonban az egyházmegye teljesen a török hódoltság alatt áll,²⁰ székesegyháza romokban hever és az a maroknyi keresztény is, mely az püspökség területén tengődik, jobbadán elhagyta a katolikus hitet. Már egymaga ez a megállapítás nyilvánvaló elvetésnek minősíti a vatikáni iratokból átvett amaz állítást, hogy a püspökség jövedelme a török hódoltság korában 200—400 forint közt ingadozott.²¹ A tévedés arra vezethető vissza, hogy az előbbi püspökök pápai megerősítésük idejében, éppúgy mint Szegedy,²² királyi tanácsosok voltak és e tanácsosi minőségükben élveztek ily összegű járandóságot.

De nemcsak a püspöki birtokok mentek veszendőbe, hanem elkallódtak az adománylevelek és mindama iratok, melyek azokra vonatkoztak. Szegedy még a püspökség egykori jószágait sem ismerte. A főpásztorkodása idejéből, 1595-ből

¹⁹ *Bitay*, Pápai nunciusok az erdélyi fejedelmi udvarnál a XVI. század végén. *Erdélyi Lapok* 1932, 291 sz.

²⁰ Chanadiensis episcopatus a Turca tenetur (*Vatikáni levéltár*: Bibl. Piana, vol. 438, fol. 1, 2. Episcopatus regni Hungariae anno 1588. B. e. *Fraknoi* Vilmos szíves közlése.)

²¹ A konzisztoriális jegyzőkönyvből. *Acta et scripta*, 165—166.

²² 1595-ben e címeteket viseli: „Paulus Szegedy, episcopus Chanadiensis ac consiliarius sacratissimae caesareae et regiae maiestatis, necnon praepositus conventus ecclesiae sanctae crucis de Lelesz“ (Testamentum Annae Réway, primum Balthasaris Jakchy, dein Nicolai Sar-massági, ultimatum vero Gabrielis Kendy viduae.“ *Történelmi Tár* 1893, 175—184.)

fennmaradt egyszerű jegyzék alakja arra mutat, hogy inkább gyanítások, mint hiteles oklevelek alapján készült. A jegyzék a helységeket két osztályba sorozza. Az egyik osztályba felvették azok, melyek az adót rendesen fizetik,²³ a másikba meg azok, melyek már évek óta nem engedelmeskednek.²⁴ Megemlíti azonban, hogy valamennyi felsorolt jószág Gyula elestéig a püspökök birtokában volt. Jóllehet ez az irat híjjával van minden hitelességnek, a püspöknek mégis sikerült elérnie, hogy egyes helységek, mint Dálegyház, Újváros, Mezőkopáncs, Csókás és Pereskutas a neki járó adót megfizették.²⁵ Fejérkövy István nyitrai püspöknek és királyi helytartónak a magvaszakadás miatt birtokosok nélkül maradt Mezőkopáncs adományozása ügyében tett intézkedései ellen Szegedy a beiktatás alkalmával ellenmondással élt.²⁶

Főpásztorkodása alatt (1593) az aradi préposti címet Naprághi Demeter egri kanonoktársa, a későbbi püspök és érsek nyerte el.²⁷

Szegedy egyidejűen *egri püspöki helynök* is volt²⁸ és püspöki megerősítése után a Szentszék engedélyét kérelmezte, hogy e vikariatusságot, úgy szintén két prépostságot továbbra is megtarthassa.²⁹ Legnagyobbbrészt *Leleszen* tartózkodott,³⁰ ahol 1597 nyarán³¹ elhunyván, préposti egyházában eltemetett.³²

Szegedy Pálról a pápai iratok annak az előrebocsátása

²³ *Borovszky, Csanádvármegye története* I 229.

²⁴ Csanád a várral együtt, Szecse, Deming, Sajti. (Id. m. I 228.)

²⁵ *Esztergomi főkáptalan levéltára*: Capsa 67, fasc. 8. nr. 11.

²⁶ *Leleszi országos levéltár*: El. statut B. 526.

²⁷ *Országos levéltár*: Liber collationum eccl. I 154.

²⁸ Az egri püspökség történetírójának még nem sikerült megállapítania: ki kormányozta ez időszakban az egyházmegyét? (Cuinam procuratio sacrorum per Agriensem dioecesim suo antistite orbatam commendata fuerit? incassum investigavi. *Schmitth*, Episcopi Agrienses. Tyrnaviae 1767 III 138.)

²⁹ „Supplicatur pro retentione praepositurae Beatae Virginis et vicariatus in ecclesia et parepositura Lelesziensi, remissione iurium sacri collegii et cancellariae apostolicae“. (A konzisztoriális-jegyzőkönyvből. *Acta et scripta*, 166).

³⁰ *Jászóvári konvent levéltára*: Mallyó kézirata p. 121.

³¹ 1597 augusztus 6-án már nem él. *Jászóvári titkos levéltár*: Lelesz, Saec. XVI. nr. 338.

³² Mallyó kézirata, p. 121.

után, hogy magyar származású³³ volt, megjegyzik, hogy nem volt doktor, mert — ugyancsak a római hatóságok észrevétele szerint — „ezért a rangért a magyarok nem igen szokták magukat törni.“³⁴ Egyébiránt képzett, művelt és élete végéig tudománykedvelő főpap volt. Éveken át Bolognában mindkét jogban kiváló jártasságot szerzett.³⁵ A hittudománnyal is behatóan foglalkozott. Egerből préposti székhelyére való költözésekor magával vitte Aquinói Szent Tamásnak az egri káptalantól kölcsönvett művét, mely csak halála után került vissza a káptalanba.³⁶ Példás papi életet élt.³⁷ Püspökségének, valamint prépostságának anyagi érdekeire különös gondja volt.³⁸ Székhelyén, Leleszen hathatósan előmozdította az istentisztelet fényének emelését.³⁹

³³ „Natione Hungarus, ex legitimo matrimonio honestis et catholicis parentibus procreatus“, *Acta et scripta*, 166.

³⁴ „Non est graduatus, cum Hungari gradum suscipere non sint soliti... Supplicatur pro expeditione super defectu gradus, stante consuetudine Hungariae“. (A római konzisztoriális-jegyzőkönyv szavai. *Acta et scripta*, id. h.)

³⁵ „Studuit tamen per aliquot annos Bononiae et alibi, est doctus et in utroque iure versatus, necnon idoneus iudicatur ad episcopalia munera subeunda“. (Id. h.)

³⁶ „Post eius fata conventus noster resignavit ven. capitulo Agriensi litteras fundationales praepositurae B. M. V. praedictae; similiter tres tomos Divi Thomae, qui, ex capitulo Agriensi eidem d. praeposito fuerant accomodati“. *Mallyó* kézirata.

³⁷ „Ipse semper catholice vixit... A multis citra est sacerdos, vir bonae vitae et famae“. (A konzisztoriális-jegyzőkönyv. *Acta et scripta*, 1 6.)

³⁸ Kivált Kis- és Nagy-Kapos elzálogosított prépostsági birtokok visszaszerzésén fáradozott. *Mallyó*, id. h.

³⁹ „Id quoque meminisse juvabit, quod ecclesia Lelesziensis olim ex integro picta, jussu eiusdem d. Szegedy totaliter inalbata sit“. *Mallyó* kézirata.

Verancsics Faustus.

(1598—1608)

I. Származása. — Rokonsága. — Tanulmányai. — II. Királyi titkár — Egyházi pályára lépése. — III. Püspökké kineveztetése. — Rómában. — IV. Jelölése más püspökségekre. — Törekvése a püspöki birtokok viszszerzésére. — Egyházi javadalmai. — Szerzetbe lépésének terve. — V. Emlékiratai. — VI. Irodalmi munkássága. — Viszonya Pázmányhoz. — Halála, temetése.

I.

XV. század derekán a boszniai katolikusok a töröktől szorongatva, kénytelenek voltak hazájukat elhagyni és más országokban szállást keresni. E sorsa volt Verancsics Faustus őseinek is. Régi boszniai otthonukból eleinte Krajnába, majd onnan Dalmáciába vonultak, hol Sebenicóban megtelepedvén, nagy műveltségükkel és gyakran tanusított polgári erényeikkel csakhamar általános tiszteletet szereztek. Ez azután, hogy közülük néhányan országos méltóságok elnyerésével elhíresedtek, egész családjukat országos tekintély magaslatára emelte. Az igazi barátság ama természeti kötelékét, mely a rokonokat egymáshoz fűzi, hűséges összetartásuk és kölcsönös szeretetteljes támogatásuk annyira megszilárdította, hogy az minden atyafinak, az élet minden körülményei közt megbízható igazodást, hathatós támaszt és kiapadhatatlan erősséget nyújtott. A család barátságos mentsvárukká lőn, mely felfogva véreiknek az életszükségletek körül való alantas gondjait, felszította becsvágyukat és korlátozatlan igyekezetüket magasabb célok elérésére tüzelte. A család e boldogító jótéteményeiben Faustus bőségesen részesült.

Faustus 1550 körül született Sebenicóban, miután a város a törököktől 1538-ban szenvedett pusztítását nagyrészt kiheverte. Már zsenge korában, még szülei életében magához

vette őt nagybátyja, *Verancsics Antal*. Utóbbi szintén egy nagybátyjának köszönhetette, hogy Magyarországra került és az ország legelső egyházi férfia lett. Anyai nagybátyja, Statileo János, a későbbi erdélyi püspök, már Trauban gondosan neveltette és miután később részére a skardonai és a veszprémi káptalanokban kanonokságot szerzett, további kiképzetésére a páduai egyetemre küldte. Tanulmányai befejezése után Zápolyai János király budai préposttá és egyszersmind királyi titkárrá nevezte ki, mely minőségében a legkényesebb diplomáciai ügyekkel foglalkozott. Esztendőket töltött külföldön. Többször járt követségben a szentszéknél, a lengyel királynál, a boszniai bejlerbejnél, a velencei signoriánál, a párisi, westminsteri és a bécsi udvaroknál. János király halála után azonban elpártolt özvegyétől, Izabella királynétól és Ferdinánd szolgálatába lépett, ki előbb egri, utána esztergomi kanonokká, erre pécsi és azután egri püspökké nevezte ki. A sokévi sűrű együttlét e világlátott férfival, határozott irányt adott Faustus gondolkodásmódjának, de hogy nagybátyja pályáján induljon, el kellett tőle válnia, hogy külföldi egyetemre járjon.

Miután Faustus Pozsonyban a magyar és a német nyelvet elsajátította¹, 1568 őszén már *Páduában*² van. A következő évben (1569 április 14) beiratkozott a jogtudományra.³ A távolság azonban, mely őt időközben esztergomi érsekké kinevezett nagybátyjától térbelileg elválasztotta, még közelebb hozta hozzá, mert utóbbi még erősebben szívébe zárta őt. Jönnek-mennek a sűrűn váltott levelek,⁴ melyek mind egyesegyedül Faustus személyére, viszonyaira, körülményeire vonatkozó értesítéseket, tudakozódásokat, emlékeztetéseket, intéseket tartalmaznak.⁵

¹ Antonii *Verancsics*, Opera omnia, vol. IX. 52. Tóth László, Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Budapest 193¹, 167.

² *Verancsics*, id. m. IX, 252.

³ Id. m. V. 38.

⁴ Pl. 1569 május 6. és 9. *Veress*, Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Vol. I. Padua. (*Fontes Rerum Hungaricarum I.*) Kolozsvár 1915, 75.

⁵ Így megtudjuk, hogy egyik praeceptor Giovanni Faseolo volt. *Veress*, id. h.

Az az élénk érdeklődés, mellyel az érsek unokaöccse előmenetelét kísérte, a távolabbi köröket is foglalkoztatta, mert Faustus diáktársai is igyekeztek őt unokaöccséről kellemes hírekkel megörvendeztetni. Így Nicasius Ellebodus Castellanus pozsonyi orvos és kanonok⁶ értesíti őt, hogy Faustusnak már Aristoteles műveit magyarázgatja.⁷ Az érsek Ellebodusnak külön levélben köszöni meg, hogy gondjába fogadta Faustust, „de kérem — teszi hozzá — intse az ifjút, ne tartsa magát idő előtt bölcsnek és ne repüljön ki, mielőtt szárnyai megerősödnek. Attól tartok ugyanis, hogy féktelenségre vetemedik“.⁸

Faustus a zenét is ápolta, amit az érsek azzal a céllal, hogy életörömét, szellemi szabadságát, jókedvét megőrizze, helyeselt ugyan,⁹ de másrészt, mivel Faustus kedvteléseai mértéktelen összegeket nyeltek el, fontolóra vette azt is, vajjon gyengéd figyelme ssége, hogy örömeinek szárnyait gond ne bénítsa, nem fog-e benne oly igényeket kelteni, melyek könnyelműségre csábítják. Arra inti tehát, hogy sarkantyú helyett a féket használja szorgosabban és tartózkodjék szükségtelen kiadásoktól. Édesatyja előtt is panaszkodik Faustusra túlságos költsége miatt és kéri azt, hogy feddje meg fiát, intse takarékosabb életmódra. „Faustus már higgadtabb leveleket intéz hozzám és arról értesít, hogy egészen otthonosan érzi magát Páduában. Én nem fogom engedni, hogy bármiben is hiányt szenvedjen, de ti is hassatok oda, hogy tanulja és kedvelje meg a takarékoságot.“¹⁰ Azonban mind e tanácsok füstbe mentek, mert a szelíd intések után az érsek már határozottabb módon utasítja rendre Faustust tékozlása miatt. Eszébe juttatja, hogy reá és nevelőjére kilenc hónap alatt hatszáz tallért költött és ezt az összeget nem akarja további támogatásánál zsinórmértékül venni. Minthogy azonban e levelével egyidejűen egy velencei könyvkereskedőnél Faustus számára könyveket rendel,¹¹ úgy látszik, hogy e szigorú figyel-

⁶ V. ö. *Iványi*, Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest 1926, 35—38. *Századok* 1928, 672.

⁷ 1569 november 12. *Verancsics*, id. m. X, 19.

⁸ Id. m. X, 31.

⁹ *Veress*, id. h.

¹⁰ 1569 július 22. *Verancsics*, IX, 302.

¹¹ Id. m. X, 22—23.

meztetésével voltaképpen világosságot akart deríteni pártfogoltjának a külső világ hiábavalóságainak kódétól befátyolozottságára, hogy őt magasabb örömekre fogékonnyá tegye. Apjának írja: „Úgy vélem, Faustusnál ugyanaz következett be, mint a legtöbb diáknál: az első esztendőben, már könyvük első lapjának felütésekor többet vélnek tudni, mint tanítóik. De egy apától nem is lehet rossz néven venni, ha fiától el van ragadtatva. Én sem tagadom, hogy jól halad. Azonban kezd támolyogni, még mielőtt a tudományok szentélyébe lépne. Nem szabad magára hagyni az ingadozó ifjút, hanem ellenkezően, meg kell fékezni, hogy ne dobálódzzék akkora költségekkel, milyeneket sem én, sem kelmed elviselni nem tudunk. Majd drága öltözeteket, majd sokkal több könyvet szerez be, mint amennyit megemészteni képes volna. Közben panaszkodik, hogy nem tud tanulmányainak élni, hacsak annyit nem költhet a társaséletben, mint a legjobbmódúak.¹² Ezek után ítélje meg kegyelmed önnönmaga, vajjon érdemel-e Faustus még több támogatást? Feddje meg tehát léhaságát, mert nem azért küldtem Páduába, hogy tobzódjon és pocskolja a pénzt, melyben sem én, sem kegyelmed nem bővelkedünk. Mérsékelje tehát magát, tanuljon és ne feszelegjen.“¹³

Minden bizonnyal az érsek eddig túlsokat költött Faustusra.¹⁴ Intelmei nem Faustus tehetségének kikapasztására, hanem csupán helyes mederbe való terelésére irányultak. Ismételten írt Faustus atyjának és tanítójának, Jovinus Jánosnak, hogy szorítsák az ifjút takarékosagra. Midőn mindamellett a kiadások nem csökkentek és intései hiábavalóságáról meggyőződött, belenyugodott abba, hogy ezeket a költségeket nem jellemgyengítő szenvedélyek, hanem fiatalos büszkeség vagy hiúság okozta oly módon, hogy Faustus lényegtelen külsőségeknek magasabb jelentőséget tulajdonított, mint azok valójában megérdemelték. Ezt a jószívű rokon annál kevésbé találta kárhoztatandónak, mert úgy vélte, hogy egy kis hetvenkedés olyan mint a gyanta, mely a fát mutatósabbá, sőt ellenállóbbá teszi. Ez okból nem vonta meg unokaöccsétől bizalmát és segítő kezét. 1571 július 10-én ismét ötven tallért küldött neki „nyári ruhára.“¹⁵

¹² Id. m. X, 14—15. ¹³ Id. m. 21. ¹⁴ Id. h.

¹⁵ Verancsics Antal levelét tévesen Nagyszombatba címezte. (*Verancsics, Opera omnia*, X, 245.)

A következő év májusa közepén Faustus elhagyta Itáliát.¹⁶ Elutazása előtt, mivel időközben édesatyja elhunyt, tanácskozott nagybátyjával édesanyja és atyafisága hazakísérése ügyében. Az érsek oltalomlevelet szerzett II. Miksa királytól¹⁷ és Faustus Velencéből rokonaival együtt útrakelt.¹⁸

II.

Verancsics Antal még ez évben királyi helytartó lett és a következő évben (1573) bíborossá nevezetett, de még mielőtt kinevezési okiratát neki kézbesítették volna, meghalt.¹ Faustus *Pozsonyban* telepedett le, hol folytatta tanulmányait, megérlelte a nyelvészet és a történelem talajából sarjadzott irodalmi gyümölcsseit² és emellett megírta nagybátyja életrajzát.³

Néhány év múlva⁴ *Fejérvögy István* veszprémi püspök veszprémi várkapitánnyá és a püspöki javak kormányzójává, majd 1582-ben Rudolf király udvari titkárrá nevezte ki.⁵ Utóbbi állás nem volt munkanélküli hivatal. A sok apró, egymásra féltékeny és emellett idegen túlerőtől felváltva szorongatott olasz állam egy új diplomáciai művészet iskolája volt, mely a különböző államoknak a lassankint kibontakozó európai politikai rendszerben való fokozatos közreműködése folytán egyre határozottabb alakot öltött. A szerencsés természetes tehetség és a legközelebb fekvő körülmények ismerete, melyek eladdig a követet valamelyik szomszédnál egyes határozott esetekben kölcsönös érintkezés közvetítésére képesítették, már nem voltak elégségesek. A túlnyomó részben írásbeli tárgyalásokat igénylő diplomáciai ügyek, sokféle egyéb ismereteken kívül, nem utoljára nyelvismereteket és

¹⁶ 1572 január 2-án Páduában időzött. Innen írt a Páduában tanuló Blotz Húgónak. (*Erdélyi Múzeum*. Új folyam V. kötete, XXVII, 29.)

¹⁷ *Verancsics*, Opera omnia, XI. 19, 41.

¹⁸ Id. m. XI, 79.

¹ 1573 június 5-én nevezetett ki és július 21-én hunyt el.

² V. ö. Graf Alexander *Apponyi*, Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III. Bd. München 1925, 310. Nr. 1885.

³ Vita Antonii Verantii. (*Kovachich*, Scriptorum Rerum Hungaricarum Minores. Budae 1798, I. XXVIII.)

⁴ 1579.

⁵ V. ö. *Apponyi*, Hungarica. III, 288, Nr. 1863.

gyakorlat útján megizmosodott stílusbeli készséget és erőt követeltek. Faustus megfelelt e követelményeknek. Serényen űzött philológiai és esztétikai tanulmányai bőséges eszközöket szolgáltatottak alapos tudásának díszítésére és uralkodója hírének és dicsőségének növelésére kifejtett buzgó igyekezete méltatásra talált, amennyiben a király szolgálatainak elismerésül kétezer forint jutalmon kívül megajándékozta a jablonici uradalommal. Ennek jövedelmét azonban elvesztette, még mielőtt megkaphatta, mert a birtok a törökök kezébe esett.

Faustus 1594-ben lemondott e hivataláról és a következő évben *Velencébe* utazott, hol kiadta *ötnyelvű szótárát*: „Dictionarium quinque nobilissimarum linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae“, mellyel nevét az irodalomtörténetben megörökítette.⁶ Mátkája, mások szerint felesége hirtelen halála egyszerre más irányba terelte életfolyását.

Ha a váratlanul elhaltért való kesergés a vallásban keresett enyhülést és benne, mint életírói állítják, az egyházi rend felvételének gondolatát ébresztette, a felvetődött eszme megfontolásánál a vallás lényegén kívül bizonyára az egész kereszténység sorsán is elmélkedett. Egy negyedszázad előtt a lepantói győzelem (1571 október 7.) híre, mely az egész keresztény világot felvillanyozta, Itália földjén, Velencében érte.⁷ Velence szinte örömmámorban dőzsölt, hisz a diadal a pápa, Spanyolország és Velence szövetségének volt köszönhető és mint a törökök kiűzetésének bevezetése dicsőített. Ez a remény azonban nem teljesült és az egyház közép-európai helyzete egyre gyászosabb lőn. Faustus lelki fájdalma egyrészt fokozottan éreztethette vele a kereszténység halálos ellenségétől fenyegetett egyház válságos helyzetének súlyosságát, amelyet ennek lényeges fogyatkozásain kívül még a különféle szakítottság átkától sújtott és ezenfelül a hatalmi és vallási beháborúktól elerőtlenedett német államok elnyomrodása öregbítettek, de másrészt a diplomáciai pályán szerzett tapasztalatai, melyek az egyház megmentésének út-

⁶ „Dictionarium Pentaglossum“ címmel Ponori *Thewrewk* József 1834-ben újból kiadta.

⁷ *Verancsics*, *Opera omnia*, X 245, 342. *Erdélyi Múzeum*. Új folyam V kötete, XXVII, 29.

jait megvilágították és az a vágya, hogy fájdalmán egész lelkét betöltő foglalkozással erőt vegyen, megedzették meg-ingott tetterejét és rábírták arra, hogy az egyház érdekében szolgálatait ismét a királynak felajánlja.

III.

Midőn a csanádi püspökség Szegedy halálával megüresedett, Rudolf király felszólította Mátyás főherceget, hogy betöltésére a főpapok véleményével együtt terjessze fel javaslatát. Régebben ugyanis jogukban állott a főpapoknak egyházi javadalomadományozásoknál jelöltet ajánlani.¹ Az erre vonatkozó törvény a török hódoltság korában feledésbe ment ugyan, de megmaradt a XVI. század végén a szentszék tájékoztatására készült „Discorso dello stato della religione cattolica nel regno d'Ungharia“ című emlékirat, mely szerint „ősi szokás alapján a megüresedett egyházi méltóságokra javaslatokat tenni az esztergomi érsek van hívatva.“ Ez „ősi szokás“ szerint azonban az esztergomi érsek nem egyházi állásánál fogva, hanem mint a királyi tanács tagja hallgattatott meg. A csanádi püspökség betöltésénél is a püspökök nem mint egyháznagyok, hanem mint „tanácsosok“ kérdeztettek meg.² A benyújtott javaslatok fennmaradtak a bécsi állami levéltárban.

A veszprémi püspök a megüresedett püspökségre, valamint a leleszi prépostságra is Faustust ajánlotta,³ mert esztendőkön keresztül odaadással, lelkesen és állhatatosan szolgálta a felséget, az udvari szokásokban otthonos, nyelvekben és tudományokban jártas és óhaját nyilvánította a szent rendek felvételére.⁴ Az esztergomi érsek, tekintettel arra, hogy

¹ 1518 é. XVI. tc.

² *Fraknói*, A m. kir. kegyúri jog 287—289.

³ Október 10.

⁴ „De episcopatibus Agriensi et Chanadiensi conferendis idoneis ac sufficientibus personis deque Ecclesia benemeritis quid censeam, breviter Vestrae Serenitati me explico: . . . *Chanadiensem episcopatum* nemini personae magis competenti Sua Maiestas Sacratissima conferret, quam *Fausto Verantio*, una cum praepositura Lelesiensi; cum enim se sacris ordinibus initiatum iri cupiat et Vestris Maiestatibus tot annorum decursu pia, sedula et fidelia obsequia impenderit, aulicaeque consuetudinis sit peroptime gnarus, linquarum ac doctrinae peritus, dignum etiam hoc honore afficiendum censeo.“

a Felségtől e napokban értesült Faustus szándékáról, tudományossága és feddhetetlen élete figyelembevételével szintén őt hozta⁵ javaslatba.⁶ A váradi püspök *Ankerait*h Ádám prépostot⁷ azzal a kötelezettséggel, hogy Leleszen székeljen⁸ „mert nincs értelme annak, hogy Magyarország csaknem valamennyi főpapja Nagyszombatban vagy Pozsonyban tartózkodjék”,⁹ a knini¹⁰ és a pécsi¹¹ püspökök a pálosrend főnökét, *Bratulics Simont*, mások *Radovics Péter* nyitrai olvasókanonokot és püspöki helynököt, illetve *Draskovics Mátyás* győri pré-

(*Bécsi állami levéltár*. Fraknoi püspök hagyatéka a M. Nemzeti Múzeum kéziratárában.)

⁵ Október 30.

⁶ „Serenissime Princeps! ... Quod sacratissimae caesareae-regiaeque maiestas dominus meus clementissimus et vestra serenitas ecclesiis pastoribus in locum demortuorum alios nominare benigne statuerit, id vestris maiestatibus valde honorificum, reipublicae autem christianae summe necessarium et salutare futurum arbitror. ... Quod ad episcopatum Chanadiensem, cum praepositura Lelesiensi (quia vestra serenitas non ita pridem suis me datis literis *Faustum Verantium* ad ecclesiasticum statum assumendum esse insinuabat) profecto hac promotione, tum ob doctrinam, tum etiam vitam et mores singulares dignum illum esse censerem, quae tamen omnia libenter prudenti vestrae serenitatis iudicio discutienda submitto.” (Id. h.)

⁷ Október 15.

⁸ „Ad Chanadiensem episcopatum, quod attinet, Reverendum Adamum ab Ankerait, praepositum sancti Adalberti, promovendum existimarem, cui pro residentia praeposituram de Lelesz, ubi alii praedecessores Chanadienses residebant, deputandam iudicarem.” (Id. h.)

⁹ „Nam non video causam, cur totius fere Hungariae episcopi Thyrnaviae et Posonii commorari debeant.” (*Bécsi áll. lvt.* Id. h.)

¹⁰ „Ad episcopatum vero Chanadiensem cum praepositura Lelesiensi religiosum fratrem Simonem ordinis sancti Pauli heremitae generalem, virum tum domi erga ecclesias sui regiminis ac doctrinam catholicam studiosorum eruditione promovendam, tum foris erga publicas et communes regni necessitates tam per se, quam per suos optime affectum, diligentem et liberalem, patriaeque amantem idioma Illyricum, Hungaricum, Italicum et Latinum calentem, cunctis gratum, censerem promovendum.” (Október 20. Id. h.)

¹¹ A pécsi püspök egyúttal *Zalatnoki* György győri püspököt is ajánlotta. „Ad Chanadiensem vero (episcopatum) et praeposituram Lelesensem, fratrem Simonem ordinis eremitarum generalem, aut Georgium Zalatnoki, praepositum Agriensem meo tenui iudicio dignos ut promoveantur existimo.” (Október 22. Id. h. *Bratulics* később zágrábi, *Zalatnoki* váci és pécsi püspök lett.)

postot ajánlották.¹² A király kegye Faustusra esett. 1598 április 16-án csanádi püspökké nevezte ki.¹³

Faustus püspökké kineveztetésével egyidőben elnyerte a leleszi,¹⁴ majd miután erről lemondott, a *sági* prépostságot.¹⁵ Ezután is Pozsonyban tartózkodott, hol leleszi prépostsági birtokainak nagy- és kiskaposi bérlői egy alkalommal felkeresték.¹⁶ A római bejegyzések szerint 1600-ban erősített meg püspöki méltóságában.¹⁷

Ez esztendőre esett a *szentévi jubileum*. VIII. Kelemen pápa benső örömmel és lelkesedéssel már az előző évben elrendelte az előkészületeket az ünnepélyek méltó megtartására. 1599 március 3-án két 12—12 bíborosból álló bizottságot nevezett ki az egyházi és világi ünnepélyek rendezésére. A zarándokok személyére és vagyonára, valamint az utak biztonságba helyezésére, a búcsúsok kizsákmányolásának megakadályozására, elszállásolásukra és ellátásukra vonatkozó rendszabályok serényen foganatosítottak. Mind e munkálatoknak lelke maga a pápa volt. Intézkedett, hogy az örökváros területén a jubileumi év egész tartama alatt a vallásos komolyság jellege megőriztessék és hogy a zarándokok épülésére a legkiválóbb gyóntatók és a leghíresebb hitszónokok rendelkezésre álljanak. Májusban minden keresztény uralkodó, október végén az egész kereszténység meghívott a szentév ünneplésére.¹⁸

A magyar főpapság elhatározta, hogy képviselők útján vesz részt. Megbízásukból Faustus és a veszprémi püspök,

¹² „Quoad episcopatum Chanadiensem et praeposituram Lelesiensem, easdem non debere seiungi ab invicem, cum episcopatus Chanadiensis omni penitus residentia et proventibus careat, praeter quod praepositura sublevetur Lelesiensi. Huic muneris subrogandos censerem reverendum dominum Petrum Radovicium, vicarium Nitriensem, aut reverendum dominum Matthiam Draskovith, praepositum Jaurinensem.“ (Id. h.)

¹³ *Országos Levéltár*: Liber dignitariorum ecclesiasticorum. A kinevező-oklevél (eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. V. ö. *Tóth*, id. h. 174. 29 jz.) a többi püspöki kinevezés stereotyp formuláját foglalja magában.

¹⁴ Leleszen 1599 február 6-án fordul elő először e minőségében. *Jászói titkos levéltár*: Lelesz, saec. XVI. nr. 339.

¹⁵ 1604 december 4. V. ö. Mallyó id. kéziratát. ¹⁶ Id. kézirat, p. 121.

¹⁷ *Acta et scripta*, 167.

¹⁸ *Pastor*, id. m. XI. 505—507.

Monoszlay András útrakeltek. 1553 óta, midőn *Gyulay Farkas* zágrábi püspök, mint királyi követ járt az örökvárosban, nem mutatkozott ott magyar egyháznagy.¹⁹ Faustus és útítársa átnyújtották a kereszténység fejének főpaptársaik hódolóiratát, melyben távolmaradásukért bocsánatot kérnek és az Apostoli Szentszék iránti rendületlen hűségüket esküvel erősítik. VIII. Kelemen kegyesen fogadta őket és hódolatukra atyai szeretettől áthatott brévével válaszolt.²⁰

A jubileumi búcsú elnyeréséhez Faustusnak *tizenöt* templomlátogatást kellett végeznie.²¹ A pápa *hatvanat* végzett és ezenkívül gyakran résztvett a búcsújárásokon. Faustusnak megesett a szíve a pápán, amint köszvénytől kínozott tagjait a Szentlépcsőkön vonszolta. Alázata, mellyel a zarándokok lábait mosta és őket kiszolgálta; buzgósága, mellyel órák hosszat töltött a gyóntatószékben, hogy a szorongatott lelkeknek enyhülést nyújtson;²² áhítata, mellyel a szentbeszédeket hallgatta, Faustus csodálkozó ámulatát váltotta ki. Az ünnepélyek hatása alatt sok hitehagyott visszatért az egyházba. Ezek közt volt — *Grimaldi* *Diariuma* szerint — egy erdélyi és egy magyar is (1 Transylvanus, 1 Ungarus),²³ kik talán Faustus társaságában voltak.

IV.

A *zenggi püspökség* betöltésénél, 1602-ben Faustus is tekintetbe vétetett. Midőn *De Dominis Márk Antal* püspök az uszkokkal való összetűzése miatt 1602-ben távozni kényszerült, Faustust ajánlotta utódjául. Előterjesztését VIII. Kelemen pápa magáévá tette és Rudolf királynak Faustust ajánlotta „kinevezésre”.¹ Ez azonban meghagyta a csanádi püspökségben.

Majd felmerült *erdélyi püspökké* kineveztetésének terve. Miután a Báthori Zsigmond fejedelem és Rudolf közt 1595-ben létrejött egyezmény szerint az erdélyi püspök kinevezése a

¹⁹ *Fraknoi*, Magyarország és a szentszék III, 262. 530.

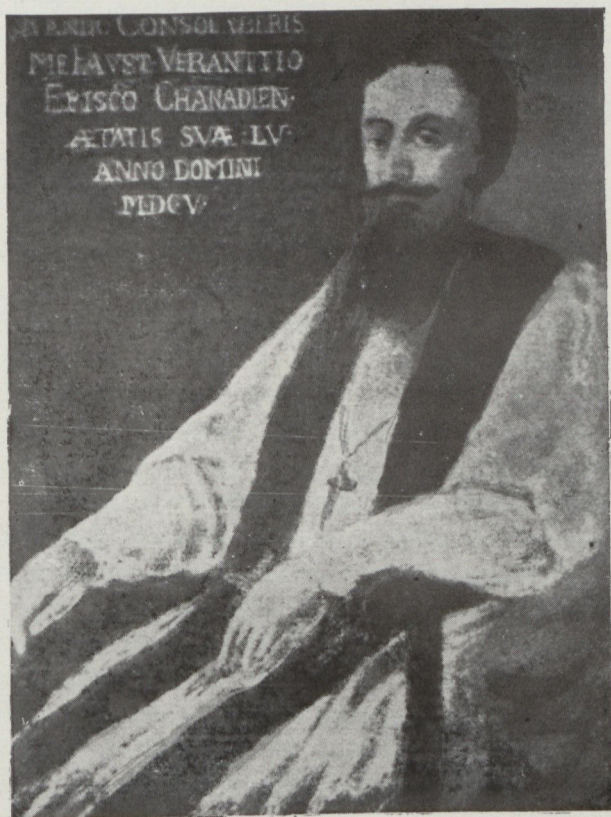
²⁰ *Acta et scripta*, 167. *Fraknoi*, id. h.

²¹ Az első jubileumi búcsún is résztvett a csanádi püspök. V. ö. Püspökségtörténet II 30.

²² *Pastor*, id. m. XI. 507—508.

²³ Id. m. XI. 510, 5. jz.

¹ *Acta et scripta*, 169—170.

fejedelmet illette meg, utóbbi 1597-ben *Naprághi Demeter* szerémi püspököt nevezte ki erdélyi püspökké. A pápa azonban csak az 1600 január 7-én tartott konzisztoriumi ülésben erősítette meg, amikor már nem Báthori Zsigmond, hanem Rudolf volt Erdély fejedelme. A kolozsvári országgyűlés 1601-ben viszont a püspökséget megint megszüntette. 1603-ban, midőn Erdély a magyar királyt uralta és Giovanni Stefano *Ferreri* prágai nuncius az udvart a katolikus egyház érdekeinek Erdélyben való felkarolására és elsősorban a püspökség betöltésére serkentette — bár Faustus semmi lépést sem tett a püspökség elnyerésére — az a hír kapott lábra, hogy Faustus lesz az erdélyi püspök.² Ez a híresztelés onnan fakadhatott, hogy Faustus a kedvező politikai fordulatot — mint második püspökelőde, *Mathisi* István — a csanádi püspökségnek Erdélyben levő javainak visszaszerzésére használta fel. Kérelmére Rudolf császár 1604 március 4-én meghagyta Bástának és az Erdélyben működő biztosoknak, hogy a csanádi püspökség Erdélyben levő birtokainak, *Marosujvár*, *Holdvilág*, *Kis-Csanád* és a hozzátartozó más falvak állapotáról jelentést tegyenek.³ 1604 augusztus 16-án a nuncius azt jelenti Rómába, hogy Erdélyben az egyházi viszonyok egyre rosszabbodnak, de már most is annyira kűszáltak, hogy kibogozásukra felette éleselméjű és leleményes főre van szükség; mivel pedig Naprághi nem bírja e feladatot, ennek más püspökségre való áthelyezését és a „buzgó“ Faustusnak kinevezését javasolta.⁴ Ferreri Prágában *Básta* tábornokkal abban egyezett meg, hogy az erdélyi püspökség visszaállítandó és részére egy tíz-tizenkétezer forintot jövedelmező uradalom volna biztosítandó.⁵ A kérdés fontosságáról az illetékes körök

² *Ferreri* jelentése 1603 december elejéről *Aldobrandini* bíboros-államtitkárnak. Arnold Oskar *Meyer*, *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606.)* Berlin, 1913, 117. *Tóth*, id. m. 175. V. ö. Sebastiano Lamberto di *Fornari* jelentését ugyancsak *Aldobrandini*hoz. (Prága, 1604 január 8. *Vatikáni levéltár*: Fondo Borghese III. 93 b. 3. fol. 136. Dr. *Veress* Endre szíves közlése.)

³ *Monumenta Hungarica Diplomataria*, Vol. XXXVII. *Veress* Endre, *Básta* György hadvezér levelezése és iratai. (1597–1607.) Budapest 1913, II 408.

⁴ *Meyer*, id. m. 275/c. *Tóth*, id. m. 176–7.

⁵ A nuncius 1604 augusztus 16, 23 és 27-i jelentései. *Fraknói*, Magyar-

tisztában voltak. Aldobrandini kardinálisnak a nuncius jelentésére írt feljegyzése szerint ezzel az ügygel behatóan kell foglalkozni.⁶ Miután azonban *Bocskai István* a császár hadait megszalasztotta, mindezek a tervezgetések füstbe mentek.

Történetíróink egy része hibáztatja Faustus húzódozását az erdélyi püspökség elfogadásától, valamint azt a tartózkodását, amellyel a vallásügyek rendezésénél a közvetlen beavatkozás elöl egyáltalában kitért. Nézetünk szerint ugyan helyes ama megállapításuk, hogy Faustus az egyházi és világi rangsorozatban nem érte el azt a fokot, amely őt a vasszorgalmával párosult magas tehetségénél fogva megillette, de nem osztjuk azt a véleményüket, hogy ennek oka „határozatlan, kapkodó egyénisége“ lett volna. Udvari hivataláról való lemondásának előzményeit nem ismerjük, de hogy nem szelességből történt, azt abból következtethetjük, hogy elbocsáttatásakor a király megjutalmazta és nagyrabecsülését később is ismételten kifejezte. Habozását az erdélyi püspökség elfogadásától részben annak nyilvánvaló bizonytalansága is magyarázhatja. Általában pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Faustus elsősorban tudós volt; tartózkodó és finom érzésű. Megóvta szabadságát, hogy a tudományoknak élhessen. Az a hűvös közönye, amelyet az erdélyi püspökség kérdésében tanúsított, ama körökben, ahol állásuk és társadalmi tekintélyük szerint becsülik meg az embereket, a csalódás egy nemét váltotta ki, mert ilyenformán Faustus előttük inkább csak sokféle tekintetben többé-kevésbé érdekes férfinak, de korántsem országmozgató tüneménynek bizonyult.

A pápa később Faustust II. Mátyás királynak a *zágrábi püspökségre* ajánlotta, de sikertelenül.⁷

Az ország főpapjainak 1606 március 23-án a vallásügyekről tett jelentését, melyben a Szentszéktől további utasításokat kérnek, az esztergomi érseken, a váradi, váci és boszniai püspökökön kívül Faustus is aláírta,⁸ de még ugyanabban az

ország és a római szentszék III 262, 530, Meyer, id. m. 275/c, 278/d, 280.

⁶ „Bisognera, che qualch'uno si pigliasse cura di questo negotio.“ Meyer 278/d, Tóth, id. m. 177.

⁷ Id. h. 187.

⁸ Archivum Borghese, Series I. Cod. 512. fol. 322/a. *Fraknoi* letétje a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

évben Itáliába utazott. Mivel két éven át nem tért vissza az országba és híre keringett, hogy szerzetbe lép, a király püspöki címét *Herovich Mátyás* székesfehérvári prépostnak adományozta⁹ és — nem tudni, mily okból — a bécsi nunciatura útján a processus canonicus lefolytatását megsürgette, amit utóbbi ama lapidáris kijelentéssel tagadott meg, hogy a *csanádi püspökség nincs üresedésben*.¹⁰

1608 szeptember 30-án a király *Veress (Ruber) Pál* esztergomi kanonokot és egyházhistorikust *sági préposttá* nevezte ki.¹¹ Minthogy ez a prépostság Faustus egyedüli jövedelemforrása volt, arra törekedett, hogy ezt visszaszerezze. A Szent-szék támogatta törekvését és a következő év őszén Mátyás királyhoz fordult, hogy Faustuson segítsen.¹² A prímás célszerűbbnek vélte,¹³ hogy Faustus bírói úton szerezzen érvényt jogainak¹⁴ és ezt a javaslatát 1610 május 10-én megismételte a Szentszéknel azzal a hozzáfűzéssel, hogy a király a megadományozott kanonokot a prépostságért más úton kárpótolhatná.¹⁵ A pápa ismételten a király kegyeibe ajánlotta Faustus ügyét,¹⁶ azonban minden igyekezete kárba veszett.¹⁷

Ez a körülmény annál nyomasztóbb gondokkal terhelte Faustust, mert fiatal korában rokonai oly kényelmes megélhetésben részesítették, mely őt nemcsak a szellemet, lelket

⁹ *Acta et scripta*, 170.

¹⁰ „Trattandosi de chiesa non vacante.“ A bécsi nuncius jelentése. Nuntiatura Germaniae, a. 1610. *Fraknoi* letétje.

¹¹ *Kollányi*, id. m. 194.

¹² *Acta et scripta*, 170—171.

¹³ Pozsony, 1610 január 1.

¹⁴ A bécsi nuncius jelentése. Nuntiatura Germaniae, 114/D. *Fraknoi* letétje.

¹⁵ Némelyek szerint Faustus önkényt mondott le prépostságáról. *Mallyó* idézett kéziratában: „Utramque (praeposituram) resignavit.“ Faustus szorult helyzetében ismételten sürgette a peres ügy lefolytatását. Forgács bíboroshoz és a Szentszékhez intézett kérvényeit a római Borghese-levéltár őrzi. (1610 május 10-én, augusztus 3-án Forgács prímáshoz, május 8-án a Szentszékhez. V. ö. *Századok*. 1901, 781) Ruber jelentését és Forgácsnak erre adott válaszát, úgy szintén ez ügyre vonatkozó egyéb iratokat közölte *Tóth*, id. m. 184—187.

¹⁶ Róma, 1612 augusztus 31. *Acta et scripta*, 173.

¹⁷ Faustus még 1613-ban is ostromolta a Szentszékét annak kieszközlésére, hogy bírói eljárás mellőzésével visszaadassék prépostsága, „mert sem ideje, sem pénze nincs a pereskedésre.“ *Acta et scripta*, 171—172.

és testet megbénító inségtől óvta meg, hanem a felesleges iránt való vonzalmát is támogatta. Faustus nem tartozott azokhoz, akik egyedül csak a szükségést és hasznosat találják szépnek és kellemesnek, a tudományt pedig a lélek bőségének tekintik. Nagybátyjához intézett, már említett leveleiben bevallotta azt a hibáját, hogy az egyszerűségben alacsony-ságot lát és szégyenletesnek érezte volna, ha a gazdagabbak, drága ruháikkal vagy más külsőségekkel felette győzedelmeskedtek volna. Mivel később sem tudta ezt az ösztönét leküzdeni és a módosokkal lépést tartott, utána járt, hogy megfelelő jövedelmet szerezzen és hogy azt megtartsa. Nincs azonban adatunk arra hogy ez igyekezete szükségleteinek körét meghaladva, anyagi kincsek összehalmozására terjedt volna csupán azért, hogy meggazdagodjon. Ez annál kevésbbé róható terhére, mivel még királyi tanácsosi fizetéséből is tette-mes összegeket áldozott közcélokra.¹⁸

Az említett három püspökség (Zengg, Erdély, Zágráb) egyikét sem kérte a királytól. Megbántott önérzete, nagyra-vágyástól ment, tudományszomjas lelkülete a világ hajszáját kipihenni vágyta. Sok töprengés után engedélyt kért a pápától, hogy szerzetbe vonulhasson.¹⁹ Azután Rómába utazott és ott megismételte kérelmét. A san-silvestrói theatinusok, avagy a Néri Fülöptől alapított oratoriánusoknak a Chiesa nuova melletti klastromába, majd a barnabiták rendjébe akart belépni. E rend generálisa, *Don Cosimo Dosseni* („prior generalis congregationis clericorum regularium S. Pauli“) Milánóban 1609 szeptember 9-én kiállított bizonyítványa szerint Faustus felöltötte a rend ruháját és késznek nyilatkozott a fogadalom letételére, de úgy véli, hogy „az Egyháznak nagyobb szolgálatot tesz, ha jelenlegi állapotában tér vissza Magyarországra“.²⁰ A Szentszék osztotta e nézetet; nem helyeselte Faustus szándékát, mert szintén azt remélte, hogy hazájában nagyobb hasznára lehet a katolikus ügynek.²¹

¹⁸ *Tóth*, id. h. 175.

¹⁹ V. ö. a prágai nuncius 1604 november 1-én kelt jelentését. *Meyer*, id. m. 316/a, *Tóth*, id. h. 177.

²⁰ Eredetije a Nemzeti Múzeum törzssanyagában: *Patentes pro Fausto Verantio*. Pergamen. Dr. Veress Endre szíves közlése.

²¹ V. ö. V. Pál pápához 1612 március 3-án benyújtott felterjesztését, *Tóth*, id. h. 187.

Igy Faustus sem új püspökséget nem nyert, sem szerzetes nem lett. A Szentszék azonban püspöki méltóságát haláláig érvényben tartotta: a pápai iratok őt mindvégig mint csanádi püspököt tisztelik.

V.

Említettük, hogy Faustus előtt ama cél lebegett: Magyarország vallásos egyesítése és a katolikus egyháznak helyreállítása belső reform útján. Nézeteit és vélekedéseit úgy látszik már *VIII. Kelemen* pápa elé terjesztette, mert utóbbi 1601 februárjában *Diotalevi Ferenc* zenggi préposttal küldött brévéjében vigasztalja Faustust a szerencsétlen vallási viszonyok okozta csüggetegségében és ernyedetlen tevékenységre buzdítja. A pápa ez irata fennmaradt,¹ de Faustus írásműve eddig nem került napvilágra.

Faustus VIII. Kelemen második utódjához, miután közvetlen utódja, *XI. Leó* egy évig sem uralkodott, *V. Pál* pápához is nyújtott be memorandumokat. Ezek ugyan nem árulják el szerzőjüket, de *Tóth László* érvelése szerint Faustusnak tulajdoníthatók.

Az elsőt valószínűleg 1606 januárjában juttatta a pápához, az államtitkárság útján. Ebben eltérően a magyar püspöki kar felfogásától, — mely a katolikus restauráció sikerét inkább külső hatalmi eszközöktől, mint belső lelki megújulástól várta, — azokat az újításokat sorolja fel, „amelyeket pár évvel ezelőtt meg is kísérelt, de a közbejött felfordulás miatt nem tudott végrehajtani.”

A Kúria tetszéssel fogadta emlékiratát, fontolóra vette előterjesztett javaslatait és felszólította azok tüzetesebb kifejtésére. Erre 1606 május 3.-án V. Pál pápának újabb emlékiratot nyújtott be, melyben négy fontosabb és négy csekélyebb jelentőségű reformjavaslatot tett. Az első és legfontosabb a kamara és a világiak kezében levő egyházi javadalmak visszaszerzése és tulajdonképpen rendeltetésükre való fordítása, ami a restauráció anyagi alapját vetné meg. Ezzel teljesen egyenrangú fontos követelmény a püspökök kinevezésénél észlelt visszaélések megakadályozása, a kinevezett valóságos megyéspüspökök kötelezése egyházmegyéjük területén való

¹ *Acta et scripta*, 163.

tartózkodásra, évenkénti egyházlátogatás és rendszeres pasztorális teendők végzésére. A csaknem teljesen kipusztult katolikus papság, melynek számát mindössze háromszáz főre becsüli, pótlására szemináriumok, és világi ifjak számára konviktusok alapítását, a restaurációnak a Szentszék szándéka szerint való keresztülvitele érdekében apostoli vizitátorok kirendelését, a pápának fenntartott esetek elbírálására a püspököknek flynemű állandó felhatalmazással való ellátását, továbbá egyetemes érvényű bőjti rendelet és egységes szertartáskönyvek (misekönyv, breviárium stb.) kiadását, végül annak elrendelését sürgeti, hogy a püspöki jogosítványok gyakorlatához a királyi kinevezésen kívül a pápai megerősítés is szükséges.

A pápa újabb felszólítására 1612 június 21-én, a török hódoltság alatt sínylődő katolikusok lelki gondozására, világi papság híjján, a ferencrendieket ajánlja.

Az említett első két emlékiratában foglalt reformtervei jó része még életében testet öltöttek. Forgács prímás is magáévá tette ezeket, ámbár annakelőtte más utakon haladt. Hivatali utódja, Pázmány Péter pedig egészen azok után indult. Faustus harmadik emlékiratában tett javaslata is életbe lépett: a hódoltsági területeken ferencrendiek bizattak meg a lelkipásztorkodással.²

VI.

Rómában *Vives* főpap házában lakott.¹ Gyakori látogatója volt földije, *Marnavich Tomkó János* sebenicói kano-nok, ki a glagolita liturgikus könyvek kiigazítását végezte. Minthogy a glagoliták Faustus szülőföldjén laktak, Tomkó nemcsak gazdag könyvtárát és kézirateit használhatta, hanem szóbeli útbaigazításait is értékesíthette.

Az örökvárosban Faustus az alkalomadtán felbukkant kérdésekről a Szentszéknek tett világos jelentéseken kívül, a tudományokat ápolta. Tudományszomját élesztették nagybátyjának, Antalnak kéziratei és könyvei, melyeket használ-

² *Tóth*, id. h.

¹ V. ö. Pázmány levélcímzését 1615 május 30-ról: „Reverendissimo domino Fausto Verancio episcopo Csanadiensi, praeposito Sagiensi etc. domino patrono colendissimo. Romae nella casa del monsignr. Vives.” (Epistolae Petri card. Pázmány I. 24 sz. 46 l.)

latra nemcsak Tomkónak, hanem másoknak is átengedett. Emlékiratai szerint fiatal korában *jogi és theologiai* tudományokkal foglalkozott. A királyi udvarnál való hivataloskodása alatt főleg *nyelvészettel*. Ekkor készítette el már említett öt-nyelvű szótárát. Római tartózkodásának első esztendejében egy horvátnyelvű *történelmi* munkával gazdagította az irodalmat és Dalmácia történetének megírásához levéltári kutatásokat végzett. *Bölcséleti* munkájának előszavában azzal szerénykedik, hogy inkább tanulni, mint tanítani akart, de egyuttal rápirít az oktalankodókra: „Sokan vannak, kik sem tanulni, sem tanítani nem akarnak: ezek, ha kritikára kérik fel őket, sem helyeselni, sem cáfolni nem merészelnek, hanem elfoglaltságukkal mentegetőznek és most az ő könyvéhez orrukat fintorgatják“. Műve első részében a logika tanítását három részre osztja (definitio, divisio, argumentatio), a második rész párbeszédbe szedett vitatkozás az első részben foglaltakról és a kifogásokat egy érsek, — valószínűleg a spalatói Marcantonio de Dominis — szájába adja, a harmadik rész kivonatos keresztény erkölcsstan („ethica christiana“), mely az evangéliumi tanácsokkal kapcsolatos erényeket: az alázatosságot, tisztaságot és szegénységet tárgyalja. „*Machinae novae*“ című, latin, olasz, spanyol, francia és német nyelven megjelent művében különböző gyakorlati, természettudományi kérdést, műszaki és építészeti problémát vet fel és tárgyalásuk keretében akkoriban még furcsának tetsző eszméket pendít meg, mint p. o. a velencei Szent-Márk-térnek szökőkúttal való díszítését; továbbá lebegőhidak, nap-, víz- és tűzórák, vízi-, szél- és taposómalmok, ejtőernyők, kotróművek, gyaloghintók, rugós-kocsik, fékezőkészülékek, légpárnából alkotott mentőövek előállítására buzdít, azok elmés szerkezetének szemléletesen leírt tervezete szerint.²

Benső viszonyban állott a nála mintegy húsz évvel fiatalabb *Pázmány Péterhez*, kinek közbenjárására³ Forgács Ferenc bíboros-érsekprimás késznek nyilatkozott Faustus egyik rokonát a nagyszombati káptalani iskola növendékei közé felvenni.⁴

² Tóth, id. h. 190—195.

³ Prépostsága hírhedt ügyét is felkarolta. Pázmány levele Faustushoz, Bécs, 1615 május 30. (Epistolae Petri card. Pázmány I 24 sz. 46 l.)

⁴ Idézett levél.

Midőn Pázmány Forgács elhunytáról értesíti őt⁵, levelét ezzel zárja: „Vajjon betöltetik-e az érsekség avagy ürese-
désben hagyják-e, nem tudom, jóllehet sokan sok mindenfé-
léről beszélnek.“⁶ Faustus megsejtette Pázmány gondolatait,
mert levelének címzésre használt oldalára rájegyezte: „*Ez a
jezsuita lesz most az esztergomi érsek és azt meg is ér-
demli*“.⁷ Pázmány e levele is át van hatva mély tiszteletének és
gyöngéd ragaszkodásának hevétől. Kéri Faustust, tartsa meg őt
szeretetében, melyet mindennél többre becsül; imáiba ajánlja
magát, viszont arról biztosítja, hogy mint édesatyját tiszteli őt.⁸

Faustus nem csalódott. A következő év elején Pázmány
már mint érsek kíván neki boldog újévet.⁹ „Nem kételkedem,
— írja Pázmány — hogy Főtisztelendőséged értesült arról,
hogy az uralkodó Őfelsége az esztergomi érsekséget nekem,
érdemtelennek adományozta. Éppen, midőn reméltem, hogy
koromra való tekintettel a nyugalom kikötőjébe evezek, a
tenger árába és hullámaiba sodortattam. A küldött könyvet,¹⁰
úgy szintén Főtisztelendőséged atyai jóindulatát hálásan köszö-
nöm és csak azért az egyért esedezem, kísérjen ezentúl is
ugyanazzal a jóakarattal és szeretettel, mint eddig és legyen
segítségemre imáival az isteni Felségnél.“¹¹

Ugyanabban az esztendőben, melyhez Pázmány szeren-
csét kívánt, Faustus *Velencében*, hová egy évvel azelőtt köl-
tözött, jobblétre szenderült, körülvéve a pápa, a király, az
érsekprímás, a főpapok és mindama ismerősei nagybecsü-
lésétől, kik becsületes, nyílt jellemét, eszményi lelkületét, a
tudományok iránti lelkesedését, szeretetreméltóságát és puri-
tán gondolkozásmódját ismerték. Ugyancsak Velencében temet-
ték el és kívánságának megfelelően, mellyel az utókor dicső-
ítő emlékezete alól is kivonta magát, koporsójába tették Dal-
máciáról szóló történelmi munkájának kéziratát. Tomkó János
mondta a gyászbeszédet, mely még ugyanabban az évben
Velencében nyomtatásban is megjelent.¹²

⁵ Pázmány levele Faustushoz, Prága 1616 január 18. (*Epistolae Petri card. Pázmány* I. 25 sz. 46—47 l. ⁶ Id. h.

⁷ „Questo Giesuita ha da essere adesso arcivescovo, et lo merita.“ ⁸ Id. h.

⁹ Pázmány levele Faustushoz, Nagyszombat, 1617 január 3. (*Epistolae P. card. Pázmány* I. 53 sz. 90 l.)

¹⁰ A gépekről szóló munkája. („*Machinae novae*“) ¹¹ Id. levél.

¹² *Acta et scripta*, 173. V. ö. Juhász, Egy olaszországi tanulmányai köz-
ben püspökségét vesztett tudós. *Katholikus Szemle* 1933, 356—363.

Képek.

A kolozsvári hajdani domonkos-klostrom refektoriuma	64—65	oldalak között
A kolozsvári kolostor Mátyás-terme	64—65	” ”
Dudich András	80—81	” ”
Persei Melegh Boldizsár	112—113	” ”
Mathisi István	124—125	” ”
Verancsics Faustus	144—145	” ”

Tartalom.

Közállapotok	1
Medgyesi Székely Ferenc (1553—1554)	40
Bódy György (1556—1558)	49
Kapronczai Paulinus Péter (1559—1561)	55
Kolosvári János (1561—1562)	64
Dudich András (1562—1563)	79
Bornemissza Gergely (1563—1572)	103
Persei Melegh Boldizsár (1572—1582)	112
Mathisi István (1582—1587)	118
Szegedy Pál (1587—1597)	128
Verancsics Faustus (1598—1608)	135
